

temp

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

Udgives af:
Nyt Selskab for Historie
Institut for Historie og Områdestudier
Aarhus Universitet
Bygning 1410
Nordre Ringgade
8000 Århus C
Tlf. +45 8942 6958
Fax: +45 8942 2047
E-mail: temphist@hum.au.dk

Redaktionelle forespørgsler, indlæg og artikler til temp sendes til denne adresse

Se i øvrigt hjemmesiden **www.temphist.dk** for forfatter- og skrivevejledning

Abonnement og løssalg bestilles på temp – tidsskrift for histories nethandelsside:
www.temphist.dk

Bestyrelse og redaktion:

Thorsten Borring Olesen (*formand og ansv. red.*),
Kristine Midtgaard (*omnibusred.*),
Nina J. Koefoed (*temared.*),
Bertel Nygaard (*debat og anmeldred.*),
Bo Poulsen (*debat og anmelderred.*),
Erik Strange Petersen (*kasserer*),
Per V. Klüver (*kasserer*)
Redaktionssekretær: Rosanna Farbøl

ABONNEMENT NR. 1–2 (2010/2011):

Standard: 400 kr. (trykt + e-abon);

Studerende: 280 kr. (trykt + e-abon);

Elektronisk abonnement: (e-abon) 200 kr.

© 2011 temp – tidsskrift for historie og forfatterne

Grafisk produktion: WERKs Grafiske Hus a|s, Aarhus. www.werk.dk

Issn: 1904-5565 temp – tidsskrift for historie

Tidsskriftet støttes af Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD	5
--------------	---

ARTIKLER

<i>Anette Warring</i> : Erindring og historiebrug Introduktion til et forskningsfelt	6
<i>Tove Elisabeth Kruse</i> : Helbred dig selv i historisk kontekst Sygdomsfortolkning og historiebrug i tidlig moderne og nutidig selvhjælpslitteratur	36
<i>Tea Sindbæk</i> : Historiegenbrug? Magnum Crimen, Anden Verdenskrigs massakrer og genfortolkninger af historieskrivning i Jugoslavisk historiekultur	54
<i>Karen Steller Bjerregaard, Helle Bjerg og Claudia Lenz</i> : "Hvis farfar bare havde levet endnu..." Køn, generation og historiebrug i besættelsestidserindringer i Danmark og Norge	72
<i>Kim Esmark</i> : Ad Memoriam Sancti Relikvier og ritualiseret erindringsarbejde i middelalderen	92
<i>Carsten Tage Nielsen</i> : Tidsdimensioner og kronologi Nationalmuseets sommerudstillinger i Brede 1966-1988	112
<i>Eva Christensen</i> : Hverdagshistorie og kollektive fortællinger Et casestudie fra Christiania	136
<i>Iben Vyff</i> : Fremtidens spøgelse eller fortidens genfærd? Brug af historie i Elsa Gress' syn på Amerika	154

LÆNGERE ANMELDELSER:

Sange fra Sønderborg. Et essay om populærkultur og historieformidling. . . .	174
Konkurrerende (amerikanske) visioner om Mellemøsten.	181
Intelligensaristokrater og arkivmartyrer	188
Trolddom	196
Industrisamfundets havne.	200

KORTERE ANMELDELSER:

Vandets veje.	205
Europa siden 1980	207
Spansk kolonimagt	209
Fædrelandskrig	211
Søhelte	213
Krig	215
Historiske begreber	218
Diskursanalyse	220

FORORD

Med det første temanummer af *temp – tidsskrift for historie* ønsker vi at præsentere læseren for det store og ekspansive forskningsfelt om erindring og historiebrug. Feltet har eksisteret nationalt og internationalt i en længere årrække, og forskningen breder i disse år ud til en række nye områder, ligesom der er en voksende og mangeartet interesse for feltet, både i og uden for historikerkredse. Forskningen er for omfattende og diversiteten for stor til, at alle retninger kan være repræsenteret, men med temanummeret viser vi noget af spændvidden i forskningsfeltet og præsenterer nogle af de forskellige tilgange og temaer, som feltet rummer.

Historiebrug involverer spørgsmål om hvem, der bruger hvilken fortid, i hvilken situation, på hvilken måde og til hvad. Artiklerne lægger forskellig vægt på disse fem spørgsmål, og de tematiseres i meget forskellige historiske, sociale og politiske sammenhænge. Brugen af Anden Verdenskrigs massakre i jugoslavisk historiekultur, den danske forfatter Elsa Gress' historiebrug i hendes proamerikanske og antiamerikanske artikler i 1950'erne, eksperimenter med tidsdimensioner og kronologi på Nationalmuseets sommerudstillinger i Brede 1966-1988 samt det middelalderlige erindringsarbejdes konkrete praksis i ritualer og relikvie kult er temaerne for fire af artiklerne. I tre andre artikler behandles den meningsskabende og handlingsorienterede historiebrug, som tidlig moderne og nutidig selvhjælpslitteratur tilbyder til fortolkning af sygdom, sammenfletninger af livsbiografiske og kollektive fortællinger i christianitters samtaler om Christianias fortid og fremtid samt danske og norske familiers erindringsarbejde om besættelsestiden i tre generationer. Tilsammen bevæger artiklerne sig fra historiebrugens mikrokosmos til hele samfunds historiekultur, fra historiebrug i livsverdenssammenhæng, over ritualiseret historiebrug til politisk historiebrug på både det personlige og det statslige plan.

Indledningsartiklen fungerer som en introduktion til feltet og til den teoretiske diskussion af begreberne, som der derfor ikke er lagt vægt på i de andre artikler. Vi håber med nummeret at bidrage til en diskussion af feltet og dets udvikling.

NINA KOEFOED,
TOVE KRUSE,
CARSTEN TAGE NIELSEN
OG ANETTE WARRING

ERINDRING OG HISTORIEBRUG

INTRODUKTION TIL ET FORSKNINGSFELT

■ ANETTE WARRING

ET FLERFAGLIGT OG BEGREBSMANGFOLDIGT FORSKNINGSFELT

Forskning i erindring og forskning i historiebrug er så sammenvævet, at det giver god mening at behandle det som et sammenhængende forskningsfelt. Det er stort, ekspanderende og heterogent, og det er karakteriseret ved at være flerfagligt og ved at gøre brug af mange forskellige begreber. Mange fag har oplevet et slags 'memory turn' i de seneste par årtier, hvor forskere har taget erindring op som omdrejningspunkt for deres faglige virke. Erindringsforskningens spændvidde er stor. Den rækker fra ren naturvidenskabelig til social- og humanvidenskabelig forskning, der omhandler erindring som et socialt og historisk foranderligt fænomen, altså hvad man kalder erindringens socialitet og historicitet.

Erindringsforskningens flerfaglige karakter betyder, at der cirkulerer et væld af begreber, hvis indbyrdes relationer det ikke er helt enkelt at udrede, og hvis antal er så stort, at kun et udpluk skal nævnes her. Det gælder begreber om forskellige former for erindring: individuel og kollektiv erindring, sammenbragte erindringer, kulturel erindring, kommunikativ erindring, videnskabelig erindring, historisk erindring, social erindring, selvoplevet/autobiografisk erindring, formidlet erindring, kropsliggjort erindring, kognitiv erindring, vaneerindring, instrumentel erindring etc. Det gælder begreber om forskellige former for overførsel af erindring: mundtlig erindring, nedskrevet erindring, billedmæssig erindring, handlingserindring, rumlig erindring, kropslig erindring etc. Og det gælder begreber om, hvor erindringen finder sted: intim- og hverdagserindring, folkelig/menigmands erindring (popular memory), offentlig erindring (public memory) etc.

Forskning i historiebrug er ikke monofaglig, men begrebet anvendes hovedsageligt af historikere. Historiebrugsforskningen har rødder i og er tæt relateret til forskning i historiebevidsthed (historical consciousness, Geschichtsbewusstseins) og historiekultur (historical culture, Geschichtskultur), og også her vimler det med begrebsmæssige sammensætninger, som betegner forskellige former for historiebrug, hvor og af hvem historiebrugen finder sted, samt hvilke behov og funktioner historiebrugen tjener. Erstatte erindring med historie i mange af de ovennævnte erindringsbegreber, får man et indtryk af det herskende begrebsanarki.

Det gør det særligt vanskeligt at orientere sig i forskningsfeltet, at der anvendes forskellige nøglebegreber, hvilket vil sige, at forskere konceptualiserer forskningsfeltet forskelligt. De vigtigste nøglebegreber er, ud over erindring og historie-

brug, kulturarv (heritage), historiekultur, historiebevidsthed, kollektiv erindring (collective memory), kulturel erindring (cultural memory), erindringsfællesskab (community of memory). Erindring og historie forekommer også sammensat i termen historisk erindring (historical memory)¹ og indgår tillige ofte både på dansk og på engelsk, fransk samt tysk i forskellige sammensætninger som f.eks. i historiekultur og erindringskultur, i erindringspolitik og historiepolitik samt i historiebrug, erindringsbrug og fortidsbrug, ofte uden det forklares, hvad der adskiller dem, eller om de skal forstås som synonyme.

Forskningsfeltets mange begreber kalder på afklaring. Dækker begreberne det samme sagsforhold, er de delvist overlappende, eller udelukker de hinanden? Skyl-des de forskellige begrebsvalg forskellige erkendelsesinteresser og forskellige teoretiske udgangspunkter? Og hvad er de analytiske konsekvenser af at vælge det ene eller det andet begreb? Når bortses fra forholdet mellem historie og erindring, som har været genstand for grundige diskussioner, er det sparsomt også internationalt set med bidrag til et sådant udrednings- og refleksionsarbejde.²

Det er artiklens formål at introducere en række af forskningsfeltets centrale begreber, forskere, bidrag og diskussioner for dermed at lette vejen ind i feltet for dem, det er nyt for. Dermed vil jeg berøre de nævnte begrebsanalytiske spørgsmål, men antallet af begreber samt forskningsmængden betyder, at diskussionerne på ingen måde kan blive fyldestgørende, ligesom det ikke er muligt at give en blot tilnærmelsesvis dækkende historiografisk oversigt. Jeg vil med henvisninger lede til videre læsning for dem, der søger en nærmere teoretisk og begrebsmæssig afklaring, og jeg vil forsøge at konkretisere de teoretiske og begrebsmæssige diskussioner med eksempler på, hvordan forskellige forskere og forskningstraditioner har søgt at håndtere nogle af forskningsfeltets teoretiske og begrebsmæssige udfordringer. Forskningsfeltet er flerfagligt, men hvor det ikke drejer sig om den grundlæggende erindringssociologi, har jeg prioriteret historikeres bidrag. Artiklens struktur følger den vej, som forskningsfeltet med international inspiration og påvirkning har taget i dansk sammenhæng, og som jeg selv har været en del af: fra 1980'ernes primært tysk inspirerede historiedidaktiske og udvidede historiografiske interesse, over orienteringen mod den eksploderende internationale erindringsforskning i 1990'erne til den begrebsmæssige prioritering af historiebrug i det nye årtusinde.

HISTORIEBEVIDSTHED OG HISTORIEKULTUR

Den voksende internationale erindringsforskning fik først for alvor indflydelse i dansk historieforskning i sidste halvdel af 1990'erne. Det flerfaglige forskningsprojekt "Humanistisk historieformidling – i komparativ belysning" spillede en vig-

¹ Se f.eks. Giesen & Junge 2003, 326-336.

² Behovet for et sådan begrebsanalytisk arbejde blev allerede påpeget i Bryld m.fl. 1999, 67-76.

tig rolle for dens introduktion.³ Det var imidlertid begreberne historiebevidsthed og historiekultur, og ikke erindring og historiebrug, som i udgangspunktet indgik i forskningsprojektets teoretiske grundlag. Men allerede i projektets første udgivelse *Erindringens og glemslens politik* fra 1996 blev erindring et omdrejningspunkt for projektet under indflydelse af international forskning, mens historiebrug først begyndte at vinde indpas i forbindelse med projektets sidste publikation *At bruge historie – i en sen-/postmoderne tid* fra 2000.

Forskningsprojektets to ledere, Bernard Eric Jensen og Claus Bryld, havde begge fra omkring midten af 1980'erne kritiseret, at didaktikken og historiografien havde sat den videnskabelige historieskrivning, dens institutioner og sig selv i centrum. Inden for rammerne af denne fælles kritik var deres fokus forskelligt. Hvor Claus Bryld fremhævede, at historikere i højere grad skulle interessere sig for, at historie produceres og formidles af mange andre end af historikere og rettede sin opmærksomhed mod den politiske kamp om historie i offentligheden, var det centrale udgangspunkt for historiedidaktikeren Bernard Eric Jensen, at menneskers bevidsthed om historie er et menneskeligt grundvilkår og en del af menneskers livsverden, og at det derfor er afgørende at forstå, hvordan mennesker tænker og bruger historie. Historiebevidsthed var nøglebegrebet for hans forskning, historiekultur var det for Claus Brylds.⁴ Historiebevidsthedsbegrebet har haft størst gennemslag i nordisk og tysk sammenhæng, men den forståelse af historie, som begrebet implicerer, ligger til grund for megen forskning i erindring og historiebrug.⁵ Anvendelse af begrebet historiekultur er mere udbredt også internationalt både som distinkt analytisk begreb og som en pragmatisk og ikke teoretisk reflekteret betegnelse, på samme måde som kulturbegrebet, og bruges til at karakterisere et samfunds måde at omgås fortiden.

Historiedidaktikken havde indtil et stykke ind i 1970'erne beskæftiget sig med historie i skolen, nøglebegreberne var historieundervisning og historisk viden, og videnskabsfaget blev set som den overordnede og styrende instans. Fra slutningen af 1970'erne begyndte historiedidaktikken også at beskæftige sig med historie uden for skolen, og med denne udvidelse af forskningsfeltets genstandsområde fulgte en teoretisk nyorientering, hvor historie som livsverden og begrebet historiebevidsthed fik en central placering i historiedidaktikkens teoretiske grundlag.⁶ Inspireret af tysk historiedidaktik, særligt Karl-Ernst Jeismann, definerer Bernard Eric Jensen historiebevidsthed som

³ "Humanistisk historieformidling – i komparativ belysning. En projektbeskrivelse" 1995, 42-51.

⁴ Se den grundige diskussion i Nielsen 1995, 31-41.

⁵ Jensen 2009, 48-55.

⁶ Jensen 1994, 59-101.

hele det samspil, der findes mellem menneskers fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning. [...] Historiebevidsthed tager afsæt i det forhold, at fortiden er til stede i nutiden som erindring og fortidsfortolkning, og at fremtiden er til stede som et sæt af forventninger. Begrebet retter altså opmærksomheden mod det menneskelige eksistensvilkår, at i en levet nutid indgår der altid såvel en erindret fortid som en forventet fremtid.⁷

Bernard Eric Jensen var i nordisk sammenhæng den centrale skikkelse i dette paradigmeskifte, der udpegede historiedidaktikkens opgave som studiet af historiebevidsthedens dannelse, former og sociokulturelle relevans og brugsfunktioner. Desuden skulle det undersøges, hvorledes skolen kan bidrage til sådanne funktioner, herunder bearbejde og videreudvikle den historiebevidsthed, som børn danner i mange andre sammenhænge end i skolen.⁸

I bogen *Historie – livsverden og fag* fra 2003 klassificerer Jensen historiebevidsthedens funktioner med udgangspunkt i, hvilke tidsdimensioner der er fremherskende. Historiebevidstheden har 1) en erindrende funktion, når det fortidsfortolkende dominerer; 2) en diagnosticerende funktion, når mennesker bruger deres historiebevidsthed til at forstå nutiden; 3) en anticiperende funktion, når mennesker bruger deres historiebevidsthed til at gøre sig forventninger til fremtiden. Han differentierer desuden mellem forskellige former for historiebevidsthed. Historiebevidsthed som 1) personlig og kollektiv identitet; 2) som mødet med 'de andre' og det anderledes; 3) som sociokulturel læreproces; 4) som interesse-, princip- og værdiafklaring; 5) som intellektuel og lærd beskæftigelse; samt 6) som adspredelse.⁹ Disse klassifikationer er idealtypiske i den forstand, at de forskellige former og funktioner ofte i praksis vil være overlappende. De kan fungere som operationaliseringer af historiebevidsthedsbegrebet og således danne udgangspunkt for analyser af forskellige empiriske felter. Et sigtepunkt for analyser af historieformidling og historiebrug i film, romaner, tegneserier, museer osv. samt i sociale situationer som i familien, sportsklubben, politikken osv. kan følgelig være, hvorvidt og hvordan de bidrager til en kvalificering af brugernes historiebevidsthed. Det vil f.eks. sige, om de bibringer brugerne indsigt i sammenhænge mellem betingelser, muligheder og konsekvenser for og af menneskers valg samt en forståelse af sig selv som såvel historieskabte som historieskabende. Marianne Poulsen har i bogen *Historiebevidstheder* fra 1999 foretaget en indgående undersøgelse af børns og unges

⁷ Jensen 1996, 5-6. Ud over at være inspireret af Karl-Ernst Jeismann ligger særligt den sidste del af begrebsdefinitionen på linje med Reinhart Kosellecks opfattelse af, at der altid er flere historiske tider til stede, noget som bl.a. indfanges i udtrykket "forgangen fremtid", og som markerer, at fortidige processer må betragtes som åbne. Med begreberne erfaringsrum og forventningshorisont, som han mener udgør en grundlæggende betingelse for menneskers handling, ser man tydeligt dets sammenfald med begrebet historiebevidsthed.

⁸ Jensen 1994, 114.

⁹ Jensen 2003, 66-70.

historiebevidsthed i folkeskole og gymnasium. Undersøgelsen viste, at den identitetsdannede historiebevidsthed er mest udbredt her, og at den personlige forbindelse med historie opnås både gennem familiefortællinger og samtaler i familien og i takt med, at de unge danner holdninger til samfundet og dets udvikling. Undersøgelsen uddyber og videreudvikler vores viden om forskellige former for historiebevidsthed og deres sammenhænge med forskellige former for historieinteresse.¹⁰ Historiebevidsthedsbegrebet kritiseres ellers ofte for at være vanskeligt at håndtere i empiriske analyser og for at savne frugtbar operationalisering.¹¹

Historiekultur var et andet centralt begreb i den forskning, som i løbet af 1980'erne rettede sin opmærksomhed mod histories rolle i samfundet. Begrebet har ligesom historiebevidsthed rødder i tysk historiedidaktik og historieteori, og Jörn Rüsen var den centrale skikkelse i udviklingen af begrebet.¹² Ifølge Rüsen betegner historiekultur "den Gesamtbereich der Aktivitäten des Geschichtsbewusstseins", det vil sige de livssammenhænge og den samfundskontekst, som historiebevidstheden udgår fra og virker i.¹³ Det er så at sige en samlebetegnelse for, hvordan menneskers historiebevidsthed kommer til udtryk og bruges i et samfund. Det omfatter historiebevidsthedens konkrete manifestationer, de artefakter, institutioner og arenaer, hvor det fortidige, det nutidige og det fremtidige kommer til udtryk.

Uafhængigt af Rüsen og først senere under inspiration af hans arbejde introducerede Claus Bryld begrebet i nordisk og dansk sammenhæng på den 21. Nordiske fagkonference i historisk metodelære i 1989. Bryld argumenterede for, at historikere og historievidenskaben ville blive kørt ud på et sidespor, hvis ikke historikerne begyndte at interessere sig for den historie, som formidles i massemedierne og i centrale institutioner som familien, skolen, kirken, militæret, fritidsorganisationer m.fl., og blev opmærksomme på, at historie tjener mange forskellige formål som underholdning, belæring, legitimering, kritik, oplysning og erkendelse. Histories funktion er ifølge Bryld at tjene individernes socialisation og politiske integration. Det grundlæggende perspektiv var at forstå forskellige samfunds brug af historie til forskellige tider. Det krævede ifølge Bryld en udvidelse af historikernes arbejdsfelt til også at omfatte bevidsthedssociologi og en udvidelse af det klassiske historiografiske begreb. Han definerer historiekultur som "den individuelle og kollektive proces, hvorved historien formidles og bruges ud fra bestemte former (genrer) og normer".¹⁴ Historiekultur ser han som kombinationen af historieformidling og historiebevidsthed og som summen af forskellige former for historiserende tekster eller bevidsthedsudtryk produceret i en institutionel sammenhæng. Et samfund kan ifølge Bryld godt rumme flere partikulære historiekulturer. Med udgangs-

¹⁰ Poulsen 1999.

¹¹ Se f.eks. Stugu 2008, 19; Karlsson 2004, 47-52 og 2005, 45; Persson 2008, 15.

¹² Rüsen 1992, 39-40. Se også Rüsen 1994 og 1997.

¹³ Rüsen 1997, 38. Se også Rüsen 1992 og 1994.

¹⁴ Bryld 1991, 86-87. Se også Bryld 1992.

punkt i historiekulturbegrebet kan man altså studere hele samfunds, institutioners og fællesskabers historiekultur i både fortid og nutid, herunder f.eks. hvordan forholdet mellem historievidenskaben og andre former for historieformidling, historiebevidsthed og historiebrug har forandret sig, hvad angår indhold, vilkår, former og funktioner.

For at kunne indfange et samfunds historiekultur, inddeler Jörn Rüsen den i tre dimensioner, som alene analytisk lader sig adskille og i virkelighedens verden er overlappende og samvirkende: 1) en politisk dimension, der svarer til menneskers vilje; 2) en æstetisk dimension, der svarer til menneskers følelsesliv; 3) en kognitiv dimension, der svarer til menneskers erkendelsestrang.¹⁵ I Brylds og min analyse af *Besættelsestiden som kollektiv erindring* fra 1998 benytter vi en sådan operationalisering af historiekulturbegrebet til at håndtere de mange måder, erindringen om besættelsestiden manifesterer sig og bruges, f.eks. brugen af besættelsestiden i politisk argumentation herunder i forbindelse med iscenesættelse af jubilæer, mindedage og erindringspolitiske kampe, i mindekulturen og i forbindelse med videnskabelig historieskrivning, undervisning og museumsformidling.¹⁶ Det fremgår af bogens analyser, at det er en særlig udfordring at forstå samspillet mellem historiekulturens forskellige dimensioner.

Historiebevidsthed vandt stor udbredelse som nøglebegreb i historiedidaktikken og blev fra 1990'erne det centrale begreb i formålsparagrafferne for historieundervisningen i folkeskolen og gymnasiet, og selvom det under den borgerlige regering er forsvundet igen fra bekendtgørelsens bindende dele, indgår det fortsat i undervisningsvejledningen.¹⁷ Det har tilsyneladende ikke haft den samme tiltrækningskraft som historiekultur, erindring og historiebrug udenfor den didaktiske forskning. Historiekultur er således ofte nøglebegrebet i studier af hele samfunds, institutioners eller store sociale fællesskabers måde at omgås fortiden på med særlig vægt på de politiske, ideologiske og magtmæssige interesser. Det gælder f.eks. det store svenske forskningsprojekt "The Holocaust and European Historical Culture".¹⁸ Sproglig konnotation kan være en mulig og konkret årsag. Bevidsthed konnoterer umiddelbart noget individuelt, og udtryk som "det historiebevidsthedsmæssige indhold" eller "den historiebevidsthed, som kommer til udtryk", forekommer ikke at være særligt mundrette. Mere grundlæggende kan det skyldes, at den forståelse af historie, som ligger til grund for begrebet historiebevidsthed, adskiller sig fundamentalt fra et historiebegreb, som sætter lighedstegn mellem fortid og

¹⁵ Rüsen 1992, 42-44; Rüsen 1997, 39.

¹⁶ Bryld og Warring 1998.

¹⁷ Anders Holm Thomsens kritik af orienteringen mod historiebevidsthed i historiedidaktikken indskrev sig ideologisk i den borgerlige kulturkamp. Se debatten mellem ham, Vagn Oluf Nielsen og Bernard Eric Jensen i *Historisk Tidsskrift* bind 106, 134-167, 676-683, bind 107, 149-185 og bind 108, 225-243.

¹⁸ Se bl.a. Karlsson & Zander 2003, 2005, 2006. Hertil kommer en række øvrige publikationer herunder tre doktorafhandlinger om Ukraine, Israel samt Tjekkiet og Slovakiet.

historie, hvilket eks- eller implicit er udbredt blandt mange historikere. Fæstner man opmærksomheden mod, hvordan og til hvad historie bruges, flyttes interessen nemlig til historie som en historiefrembringende aktivitet og dermed til den nutid eller samtid, hvori dette sker eller skete. Historie er et omstridt begreb, og forståelsen heraf har betydning for forskellige positioner inden for forskningen i erindring og historiebrug.¹⁹ Der hersker f.eks. uenighed om, hvorvidt det teoretisk og operationelt giver mening at udskille historiekultur som en særlig afgrænset del af en foreliggende kultur, og om hvorvidt fortidsdimensionen skal tildeles forrang i historiebevidsthed.²⁰

Den øgede interesse for historie uden for videnskabs- og undervisningsfaget betød ikke alene en stor udvidelse af, hvad man kan kalde den traditionelle historiografis empiriske felt. Den stimulerede til tværfaglighed med andre fag som f.eks. medie- og litteraturvidenskab, museologi, etnologi og pædagogik og til teoretisk nyudvikling. Den internationale bølge af erindringsforskning blev den vigtigste inspirationskilde.

ERINDRINGENS SOCIALITET

Erindringsbegrebet er komplekst og flertydigt, og selvom overfloden af begreber og forskningsmængden delvis kan forklares ved, at der til en vis grad har været tale om "relabeling" af forskellige forskningstraditioner, har det virket tiltrækkende og inspirerende på mange forskere inden for en række fag. Det har fungeret stimulerende og givet nye indsigter at bevæge sig ind på dette flerfaglige forskningsfelt. Det har givet nye spørgehorisonter og åbnet for megen ny forskning. Det er muligt at pege på en række videnskabseksterne og videnskabsinterne årsager til dette 'memory turn', men jeg vil hæfte mig ved nogle karakteristiske træk ved selve erindringsbegrebet, som kan være med til at forklare dets tiltrækningskraft. For det første har erindringsbegrebet ikke indbygget en individ-samfund dikotomi og lægger derfor op til at forsøge at forstå og forklare både individuelle erindringer, kollektive erindringer og sammenfletningen mellem individuelle og kollektive erindringer. Det er for det andet et begreb, som spænder over yderpunkter mellem på den ene side erindring som et faktisk og neutralt informationslager og i den anden ende erindring som en subjektiv, aktiv proces. For det tredje kan erindring både betegne noget, der er frembragt, altså de erindringsbærende artefakter: historiebøger, film, kunst, mindesmærker, ritualer, mundtlige fortællinger etc., og det kan betegne selve den betydningsdannende praksis, altså det man kan kalde erin-

¹⁹ Se f.eks. debatten i *Historisk Tidsskrift* 2004 og 2005; Jensen 2004a, 179-207; Nielsen 2004a, 208-217; Jensen 2004b, 406-410; Nielsen 2004b, 411-413; Christensen m.fl. 2005, 178-191; Jensen 2005, 192-199.

²⁰ En lignende diskussion findes om begrebet 'historical memory'. Jensen 2004c, og 2009, 48-53. Rüsen 1997, 38-39; Karlsson 2003, 31; Stugu 2008, 21.

dringsarbejde eller erindringspraksis.²¹ Det er begreber som i langt de fleste tilfælde ækvivalerer begrebet historiebrug.

Trods de betydelige teoretiske variationer inden for de forskellige fagområder og mellem fagtraditioner har langt de fleste det fælles udgangspunkt, at erindring ikke i første række forstås som en rekonstruktion af noget fortidigt, men snarere handler om at tilskrive det fortidige betydning i en nutidig sammenhæng. Erindringsprocesser drejer sig om at etablere betydningssammenhænge mellem det fortidige, det nutidige og det fremtidige. Det bygger på en forståelse af, at der er indbygget socialitet i det at erindre, hvilket betyder, at man i erindringsforskning beskæftiger sig med samfundets socio-kulturelle reproduktionsprocesser og altså den betydning, som erindring spiller for samfundets opretholdelse eller omdannelse. Erindring indgår som et centralt moment i individuelle og kollektive identitetsdannelser og er derfor også væsentlig for etablering af loyalitet og for handling. Den amerikanske historiker John Gillis har udtrykt det således i sin introduktion til antologien *Commemorations. The Politics of National Identity*: "Identities and memories are not things we think about, but things we think with."²² Erindring udgør følgelig et centralt magtvilkår og magtmiddel, og erindringspolitik er en form for magtudøvelse, som både kan udøves med henblik på og med den effekt at kontrollere og styre, men kan også fremme menneskers handlingsevne og selvbestemmelse. Erindringspolitik kan have som funktion at opretholde, bearbejde eller omforme eksisterende erindringsfællesskaber.

Udgangspunktet for den konstruktivistiske forståelse af erindring, som ligger til grund for megen aktuel erindrings- og historiebrugsforskning, blev allerede tidligt formuleret af den franske sociolog Maurice Halbwachs, som døde 68 år gammel i Buchenwald i 1945. Hans arbejde blev ikke særlig kendt i samtiden, og først senere i 1970'erne og særligt med erindrings- og kommemorationsforskningens gennemslag fra 1980'erne, hvor begrebet kollektiv erindring vandt frem, blev han så at sige genopdaget, og hans centrale værker blev genudgivet.²³ Halbwachs var elev af den franske sociolog Émile Durkheim og medlem af Annales-skolen, og han var den første, der for alvor forsøgte at udforske erindringens sociale strukturer, erindringens socialitet.²⁴ Hans arbejde var et afgørende vendepunkt i erindringsforskningen, da det repræsenterer et opgør med en opfattelse af erindring som et individuelt og biologisk fænomen. Stort set alle forskere inden for forskningsfeltet har Halbwachs som et helt centralt teoretisk referencepunkt. Desuden peger hans teoretiske grundpositioner direkte ind i nogle helt centrale og til stadighed udfordrende problemkomplekser. For det første sætter Halbwachs' teori om erindringens sociale strukturer fokus på, hvordan forholdet mellem individuel og kollektiv

²¹ Bryld m.fl. 1999, 74.

²² Gillis 1994, 5.

²³ Halbwachs 1980 og 1992.

²⁴ Misztal 2003, 50-56.

erindring skal forstås. For det andet er hans opfattelse af historie, forstået som historievidenskab, og erindring, som værende skarpt adskilte, en markant position, som fortsat er virksom og omstridt. For det tredje udviklede han en forståelse af kollektive erindrings stedlige forankring og præsenterede begrebet erindringssteder (*lieux de mémoire*), som senere blev videreudviklet og kom til at spille en vigtig rolle i erindringsforskningen herunder i forståelse af erindringens historicitet.

Det er Halbwachs' opfattelse, at nutiden og den sociale kontekst er udgangspunkt for alle erindringsprocesser. Kollektive erindringer tjener således altid nutidige formål. Vi genskaber hele tiden fortiden i vores erindring, og for hver gang vi erindrer, reduceres den oprindelige oplevelse gradvist til et stereotypet billede, som former kollektive erindringer. Sådanne sammensatte erindringer udgør det, Halbwachs kalder erindringens sociale strukturer. Mennesker er ifølge Halbwachs kun i stand til at lokalisere og genkalde deres erindring som medlem af en social gruppe. Det er hans påstand, at alle sociale grupper udvikler en specifik erindring om gruppens fortid, som fremhæver dens unikke identitet. Kollektive erindringer er altså ifølge Halbwachs manifestationer af sociale gruppers identitet, og da det er sociale grupper, der afgør, hvad der skal huskes, og hvad det skal glemmes, er kollektive erindringer altid socialt strukturerede. Erindring er en socialt konstrueret realitet opretholdt og overført af gruppers institutioner og bevidste bestræbelser.

Mens den kollektive erindring henter styrke og holdbarhed i et fællesskab af mennesker, erindrer det enkelte menneske som medlem af en gruppe. [...] Vores erindring forbliver kollektiv og den fortælles til os af andre, også selvom det drejer sig om begivenheder, som kun vi var en del af, eller som kun vi overværede. Vi er i virkeligheden aldrig alene.²⁵

Når erindringen alligevel fremstår som individuel, siger Halbwachs, er det fordi mennesker indgår i en række forskellige sociale fællesskaber, og derfor afspejler individets totale erindringsregister de mangfoldige gruppesammenhænge, det indgår i. Halbwachs anerkender for så vidt, at det er individer, der erindrer, men han mener, at individuel erindring er foreløbig og uden mening. Det søger han at vise gennem sine studier af erindringens sociale strukturer og erindringens kollektive karakter i relation til tre grupper, som han mener, danner de vigtigste rammer om det sociale liv: familien, religiøse grupper og klasser. Halbwachs ser individuel erindring som en afledt effekt af samfundets allerede eksisterende erindring og af sociale gruppers allerede eksisterende identitet. Til trods for, at han ser kollektive erindringer som foranderlige og mener, at der eksisterer en flerhed af kollektive erindringer, forklarer hans erindringsteori bedre deres betydning for opretholdel-

²⁵ Halbwachs 1950, 33 og 2, egen oversættelse.

se af stabilitet, konsensus og kontinuitet, end hvordan kollektive erindringer overføres og forandres.²⁶

Trods grundlæggende enighed om Halbwachs forståelse af erindringers sociale karakter er hans sociale determinisme og, hvad man kan kalde hans anti-individualisme, blevet kritiseret fra mange sider. Det fremhæves med rette, at begrebet kollektiv erindring giver indtryk af et samfund som værende en aktør, en supra-aktør, der udfører erindringsarbejde. Sprogligt manifesterer det sig ofte i vendinger om, at et samfund glemmer, husker, er traumatiseret etc., hvilket uanset deres eventuelle metaforiske anvendelse forstærker indtrykket af sociale fællesskaber som værende aktører.²⁷ At erindring er socialt konstrueret og bruges i sociale sammenhænge er imidlertid ikke identisk med, at erindring ikke er personlig og individuel. Det er altid et subjekt, der erindrer. Noget der selvfølgelig er helt evident, når vi taler om kropsliggjort erindring. Erindring hører så at sige til hos individer. Den amerikanske historiker James Young har udtrykt det på den måde, at selvom grupper deler socialkonstruerede forestillinger og værdier, som organiserer erindring i næsten ens mønstre, så kan individer ikke "share another's memory more than they can share another's cortex".²⁸ Udtrykt på en anden måde, så er det individer, der erindrer, men det er mere end en personlig handling at erindre. Denne forståelse, som sociologien Barbara A. Misztal kalder "the intersubjectivist approach", er den aktuelt mest udbredte sociologiske erindringsteori. I sin bog *Theories of Social Remembering* fra 2003 præsenterer hun den således: "...while it is an individual who remembers, his and her memory exists, and is shaped by, their relation with, what has been shared with others and that it is, moreover, always memory of an intersubjective past, of a past lived in relation to other people".²⁹

Forståelsen af individuel og kollektiv erindring er forbundet med helt grundlæggende videnskabsteoretiske spørgsmål. Men i den videre refleksion skal jeg gå ad en anden vej og i stedet give nogle eksempler på, hvordan forskellige forsknings-traditioner og forskningsbidrag har forstået, håndteret og bidraget til problemstillingen.

OPFUNDNE TRADITIONER OG ERINDRINGSPOLITIK

Det vil nok ikke være forkert at hævde, at spørgsmålet om forholdet mellem individuelle og kollektive erindringer sjældent adresseres i den type historisk forskning, som er absolut mest udbredt inden for erindrings- og historiebrugsforskningsfeltet. Den forskning, jeg sigter til, har ingen veletableret samlet betegnelse, men den omfatter forskning, som har nationale eller andre større fællesskabers offentligt artikulerede erindringer som genstandsfelt, ofte med en central historisk begiven-

²⁶ Fentress & Wickham 1992, x; Connerton 1989, 38; Warring 1996, 218-220.

²⁷ Kansteiner 2002, 181 og 185-190.

²⁸ Young 1993, xi.

²⁹ Misztal 2003, 6.

hed som omdrejningspunkt. Erkendelsesinteressen retter sig typisk mod at forstå, hvordan erindring og historie produceres, institutionaliseres og bruges til bestemte, oftest politiske, formål. Denne forskning følger på mange måder den tilgang, som Eric Hobsbawm og Terence Ranger fremlagde i *The Invention of Tradition* fra 1983, der beskæftiger sig med den rolle, som konstruktioner af fortiden i moderne samfund spiller for social sammenhæng, kollektive identiteter, legitimering af institutioner og sociale hierarkier samt socialisering af befolkninger i bestemte sociale kontekster og kulturer.³⁰ Megen senere forskning har ikke i samme grad været helt så statscentreret og anskuet erindringspolitik så snævert instrumentelt som Hobsbawm og Ranger, men interessen for erindringsfællesskab og erindringspolitik som magtvilkår og magtmiddel er et karakteristisk træk ved denne omfangsrige og derfor også på andre måder heterogene forskning. Som magtudøvelse kan erindringspolitik udøves med henblik på både at fremme menneskers evne til selvbestemmelse eller med henblik på at kontrollere og styre andre.³¹ Det er sidstnævnte form for erindringspolitik anskuet i et 'top down' perspektiv, som typisk afdækkes i denne forskningstradition.

Selv blev jeg konfronteret med de uklarheder og konnotationer, som følger af begrebet kollektiv erindring, og af den manglende afklaring af forholdet mellem kollektiv og individuel erindring i den omfattende debat, som fulgte i kølvandet på Claus Brylids og min bog *Besættelsestiden som kollektiv erindring* fra 1998, og som kan siges at falde inden for den ovenfor nævnte type forskning. Blandt mange andre emner blev det fremført, at det, vi karakteriserede som en national kollektiv erindring om besættelsestiden, slet ikke var den måde folk i almindelighed erindrede tiden.³² Når folk sad rundt om middagsbordene, var det en anden erindring, der blev artikulert, blev det fremført. Det gav stof til eftertanke. For kunne vi slutte fra identifikationen af en national grundfortælling i de offentligt artikulerede fortolkninger, som blev kommunikeret i politiske debatter, nationale jubilæer, mindehøjtideligheder, monumenter, på museum, i skolebøger, i historieforskningen osv. og til, at mennesker faktisk delte denne erindring og altså var en del af dette nationale erindringsfællesskab?

Den førnævnte amerikanske historiker James Young bidrager til denne diskussion ved at pege på det dobbeltforhold, at der på den ene side findes mange adskilte og varierende erindringer med deres unikke relation til forskellige individuelle liv, men at disse adskilte, uensartede erindringer på den anden side til stadighed tillægges fælles mening. At mennesker deler erindringspraksis, forstået i bred forstand som læsere, lyttere eller seere af erindringens repræsentationer og som deltagere i commemorative ritualer eller brugere af erindringssteder, kan ikke automatisk tages som udtryk for, at de fortolker fortiden på samme måde og tillægger

³⁰ Hobsbawm & Langer 1983, 9.

³¹ Warring 2003, 33-34. Se også Nielsen 2010, 131-32

³² Warring, 2000, 179-94.

den samme mening. Men gennem en sådan fælles erindringspraksis udbredes ideen om eksistensen af et erindringsfællesskab. Faktisk kan erindringsfællesskaber være mindre konstitueret af en delt erindring om fortiden, end af det at have erindret sammen, der som begivenhed i sig selv bliver det, der deles og erindres.³³ Men i hvilket omfang mennesker rent faktisk deler fortolkningen af fortiden, og i den forstand er en del af et erindringsfællesskab, må afgøres empirisk. I store dele af den omfattende forskning i offentlig erindrings- og identitetspolitik indgår sådanne analyser imidlertid ikke, ligesom selve problematikken sjældent adresseres. Forestillinger om fortiden er virkelige og har sociokulturelle virkninger og magtmæssig betydning i den udstrækning, mennesker tror på dem og handler derefter. Men kollektive erindrings- eller erindringsfællesskabers handlingsregulerende betydning udgør oftest mere en teoretisk forudsætning end påvises empirisk.³⁴

Erindringssteder er et hyppigt anvendt heuristisk greb, når nationale eller andre store fællesskabers kollektive erindringer søges afdækket og analyseret. Erindringssteder betegner den fortid, der i eftertiden har sat sig tydelige erindringsspor.³⁵ Det kan være skelsættende begivenheder som f.eks. den amerikanske borgerkrig, den franske revolution, verdenskrigene eller Holocaust. Det kan være geografiske steder som f.eks. Hiroshima, Auschwitz, Dybbøl Banke eller bestemte landskaber. Det kan være mytiske og historiske personer, politiske symboler, monumenter, love etc., og det kan være sproglige udtryk som f.eks. "kongen bød", "ånden fra 48" eller "aldrig mere en 9. april". Sådanne sproglige erindringssteder kan betegnes som "patosformler", som er narrative forkortelser, der tjener "den hurtige forståelse omkring et udsagns historiske forudsætninger, baggrunde, årsager og implikationer. De er historier, som er indlejret i sproget, historier, der ikke bliver fortalt, men som allerede fortalte bliver anvendt til påberåbelse og kommunikation".³⁶ Den franske historiker Pierre Nora tilskrives ofte æren af at have introduceret begrebet erindringssted, men oprindeligt var det Halbwachs. Det var hans udgangspunkt, at for at noget skal kunne fæstne sig i erindringen, må det præsentere sig i form af en konkret begivenhed, monument el.lign. Det kaldte han for "lieux de mémoire" – erindringssteder. Disse erindringssteder definerede han som objektiverede fænomener, som er givet et symbolsk indhold gennem en eller flere gruppers tolkning, og hvis funktion er at opretholde gruppens kollektive erindring og identitet. Det var især geografiske steder, som Halbwachs fæstnede sig ved, og han studerede det kristne samfunds kollektive erindring og viste, hvordan historien om Jesu liv, død og opstandelse var lokaliseret i et topografisk univers i det hellige land.³⁷ Men det var Nora, der som leder af det store franske forskningsprojekt

³³ Young 1993, 7.

³⁴ Warring 2003, 33-45.

³⁵ Jensen 2010, 11.

³⁶ Grosse-Kracht 1996, 28, egen oversættelse.

³⁷ Halbwachs 1992, opr. 1941.

Les lieux de mémoire videreudviklede og udvidede forståelsen af, hvad der kunne betegnes og fungere som erindringssteder.³⁸ I de sidste årtier er der kommet et utal af studier af erindringssteder af enhver slags i en lang række lande.³⁹ Omdrejningspunktet for megen af denne forskning er at påvise, hvordan erindringssteder er blevet konstrueret, hvilke betydninger de er blevet tillagt, og hvordan de eventuelt har forandret sig gennem tiden. Som vigtige tegn på og i erindringsfællesskabers grundlæggende værdier er erindringssteder ofte genstand for konflikt, hvorfor erindrings- og identitetspolitiske kampe typisk indgår som et centralt moment i disse studier.

Den omfattende forskning inden for denne bredt definerede tradition giver vigtig indsigt i erindringsfællesskaber og erindringspolitik som både magtvilkår og magtmiddel. Det bemærkelsesværdige ved kollektive erindringer, traditioner, ritualer, erindringssteder etc. er dog nok efterhånden mindre, at de er opfundne og tjener magtmæssige interesser. Det forekommer mig derimod påtrængende at uddybe vores viden om, i hvilket omfang, hvorfor, hvordan og i hvilke situationer de opfattes som virkelige og væsentlige.⁴⁰ Det indebærer forskning i menneskers erindringsarbejde og ikke mindst i de komplekse processer, hvor kollektive og individuelle erindringer dannes, udveksles, sammenflettes, traderes og forandres i forskellige sociale sammenhænge. Forskydes analyseperspektivet fra erindringens repræsentationer til den konkrete erindringspraksis, som det f.eks. udfolder sig omkring et erindringssted eller i forbindelse med et minderitual, fremgår det, at mennesker kan opleve og bruge et erindringssted forskelligt og tillige ofte anderledes end det, der oprindeligt var hensigten, eller som nu er hensigten f.eks. blandt professionelle kulturarvsformidlere. Studier af erindringspraksis omkring et erindringssted og af minderitualers særlige performativitet, hvor opmærksomheden rettes mod hvordan fortiden stedliggøres, kropsliggøres, subjektiveres og forvandles til erfaring, som den norske folklorist Anne Eriksens udtrykker det, har vist, at selv en stærkt ritualiseret erindringspraksis er åben for forskellige fortolkninger, bruges forskelligt og altså kan forandres af dets brugere.⁴¹

³⁸ Forskningsprojektets resultater blev publiceret i et syv binds værk opdelt i tre dele: *La République* 1984, *La Nation* 1986 og *Les Francs*, 1992. Se desuden forordet til den engelske forkortede udgave, *Realms of Memory*, 1996-1998. Noras teori om, at erindringssteder vokser frem som erstatninger for levende erindringsmiljøer, der er blevet undermineret af videnskabelig revolution, demokratisering og massesamfundet, skal jeg ikke behandle i denne artikel, hvis rammer ikke giver plads til at komme ind på den vigtige problematik om erindringens historicitet.

³⁹ Listen over studier af erindringssteder er meget lang. Her skal blot nævnes det nyeste større danske værk Adriansen 2010 *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder* 2010.

⁴⁰ Se også Mistzal 2003, 60.

⁴¹ Eriksen 1999, 92-100. Se også f.eks. Young 1993; Andersson 2008; Kverndokk 2007; Warring 2002. Om minderitualers særlige performativitet se Connerton 1989.

PUBLIC HISTORY, POPULAR MEMORY OG SAMMENFLETTEDE ERINDRINGSPROCESSER

I modsætning til den forskning, som følger i sporet fra *The Invention of Tradition*, er omdrejningspunktet for den forskning, som benævner sig selv som Public History og Popular Memory, forholdet mellem offentlige og individuelle erindringer. Fælles for begge traditioner er, at erindring anskues i et magtperspektiv, men hvor førstnævnte domineres af en 'top down' tilgang og særligt interesserer sig for instrumentel erindringspolitik, retter erkendelsesinteressen i sidstnævnte sig mod at forstå almindelige menneskers erindringer og brug af historie som noget, der kan forøge menneskers selvbestemmelse og handleevne. Også i denne sammenhæng er der tale om en grovmasket kategorisering, men det kan med rimelighed udpeges som fællesnævner for denne forskning, der samtidig kritiserer den 'invention of tradition' inspirerede forskning for at opfatte mennesker som passive objekter for eliteres historiepolitiske magtudøvelse og for således at overse almindelige menneskers aktive historiebrug.

Som betegnelserne antyder er det amerikansk og britisk forskning, der dominerer dette felt. Såvel Public History og Popular Memory har rødder i venstreorienterede bevægelser i 1970'erne, som ønskede at bringe arbejderklassens, kvinders, etniske minoriteters og andre marginaliseredes gruppers historie i fokus og med udgangspunkt i deres erindringer at undersøge og omvurdere de store, hegemoniske fortællinger. I særligt USA blev Public History tidligt et stort veletableret både arbejds- og forskningsfelt med eget tidsskrift, *The Public Historian*, oprettet i 1979. Tidsskriftet beskæftiger sig både med, hvordan historie formidles af fagfolk med henblik på den brede offentlighed og med, hvordan historie fortolkes og bruges af almindelige mennesker. Men bidragyderne lægger vægten forskelligt, hvilket afspejler variationer i definitionen af Public History. Nogle understreger Public History som "using history out there... in the real world", mens andre karakteriserer det felt, som public historians arbejder med som udforskningen af "people's personal pasts and engagement with community practitioners".⁴² I Storbritannien satte History Workshop bevægelsen, hvis tidsskrift *History Workshop Journal* blev oprettet i 1976, sig for at demokratisere såvel produktionen som brugen af historie. Forskningsmiljøet Popular Memory Group ved Centre for Contemporary Studies i Birmingham definerede Popular Memory både "as an object of study, but, second as a dimension of political practice" og ville studere relationen mellem dominerende og oppositionelle erindringer og mellem offentlige erindringsdiskurser og "privatized sense of the past which is generated within a lived culture".⁴³ Erindring blev folgelig anset som en kamparena, hvor forskellige stemmer kæmper for deres version af fortiden, en kamp præget af ideologisk hegemoni og modstand.

⁴² Ashton & Kean 2009, 12.

⁴³ Popular Memory Group 1982, 205 og 211.

Det var karakteristisk for denne forskning, når den betragtes som et samlet felt, at den havde indbygget en række dikotomiske distinktioner mellem officiel og uofficiel, offentlig og privat, dominerende og oppositionel, akademisk og menigmand, individuel og kollektiv, formidlet og selvoplevet. Disse dikotomier viste sig i stigende grad vanskelige meningsfuldt at opretholde, efterhånden som der blev frembragt forskning om menneskers erindringer og brug af historie. I History Workshop-bevægelsen og inden for Oral History kom man til den erkendelse, at menneskers historieinteresse i langt mindre grad end forventet var rettet mod det hverdagslige og faktuelle, og det i høj grad var store og kendte personligheder, det heroiske og forræderiske, det tragiske og forbilledlige, som fascinerede. Menneskers erindring er så at sige mindre livshistorisk autentisk end forventet, idet man kunne konstatere, at menneskers erindringer indeholdt temaer, figurer og fortællestrukturer, som kunne genkendes fra offentlige og medierede erindringer. Disse erkendelser blev bl.a. fremlagt i bogen *The myths we live by* udgivet i 1980.

Et godt eksempel på denne nyorientering var den australske historiker Alistair Thomsons *Anzac memories. Living with the Legend* fra 1994, "which explores how the Anzac legend works for soldiers and veterans by highlighting the interactions between experiences, memories, identities and the legend, and by showing how these interactions have changed over time".⁴⁴ I bogen afdækker Thomson med udgangspunkt i livshistoriske interview med australske arbejderveteraner fra 1. verdenskrig kontraster mellem deres erindringer og den officielle legende om krigsdeltagelsen. I den forstand repræsenterede veteranernes erindringer en glemt og ofte også oppositionel historie. Men Thomson viser også, at deres erindringer i varierende, men ofte udstrakt grad var filtret sammen med den officielle Anzac legende og med andre partikulære offentligheders eller sociale gruppers erindringer, og at de på forskellig vis bidrog til at skabe mening i arbejderveteranernes fortidige og nuværende liv. De erindringer, som ikke passede ind i den officielle erindring, og dermed ikke var anerkendte, kunne opleves som risikofyldte og smertefulde, hvorfor veteranerne var tilbøjelige til at sammensætte deres erindringer, så de passede ind i, hvad der var officielt acceptabelt.

Et andet og nyere eksempel er det interessante tyske forskningsprojekt "Tradierung von Geschichtsbewusstsein" ledet af social-psykolog Harald Welzer i årene fra 1997-2000.⁴⁵ Projektet undersøger, hvordan nationalsocialismen og Holocaust er repræsenteret i tysk familieerindring, og om hvorvidt erindringsfællesskaber som familien opererer med en anden historiebevidsthed og andre rammer for fortolkningen end det, de kalder den kulturelle erindring, og som de definerer som objektiverede former for kollektiv erindring i forskellige medier, ritualer etc. Mere specifikt undersøger de, hvilke fortællinger fra det 3. Rige, der fortælles i de enkelte generationer, hvordan disse fortællinger udarbejdes i fællesskab i familiesamtaler,

⁴⁴ Thomson 1994, 11. Anzac er en forkortelse af Australian and New Zealand Army Corps.

⁴⁵ Jensen, 1999.

samt hvilke fortællestykker og enkeltelementer, der bliver givet og ikke givet videre. Projektet blev udvidet til også at omfatte et komparativt studie af videregivelse af erindringer fra 2. Verdenskrig i tre generationer i familiesammenhæng i Norge, Holland, Serbien, Kroatien, Israel og Danmark.⁴⁶ Den tyske undersøgelses resultater blev fremlagt i bogen *'Opa war kein Nazi'* i 2002 og vakte stor debat i Tyskland. Blandt de mange interessante ting, som projektet nåede frem til, skal fremhæves tre. For det første identificerede projektet, at der i familiernes erindringsarbejde indgik narrativer hentet fra film, litteratur og andre medier, som de fremlagde som erindringer fra deres egne livshistorier. Et andet vigtigt resultat var, at hvad projektet kalder et kognitivt erindringsarbejde, som er rettet mod faktisk viden om 2. Verdenskrig, og et emotionelt erindringsarbejde, ofte var adskilte. I forlængelse heraf var et tredje vigtigt resultat, at erindringsarbejdet i høj grad var situeret, altså bestemt af den sociale situation, hvori der erindredes. Forskere kunne f.eks. konstatere, at det erindringsarbejde, der foregik i skolen og i familien, var forskelligt og ofte ikke blev forbundet med hinanden. F.eks. var tredje generation i skolen almindeligvis særdeles velorienterede om den tyske nazisme og Holocaust og aktiverede i denne sammenhæng en erindring, der fulgte mønstre, tolkninger og værdier fra den mere officielle og offentligt artikulerede erindring uden at bringe den i spil med de erfaringer og fortællinger, som de havde fået videregivet af deres bedsteforældre. Og når de i familiesammenhæng hørte forældre og bedsteforældre fortælle, knyttede de sjældent deres fortællinger sammen med den viden, de havde opnået i skolen. Det var netop deres viden om nazismens forbrydelser, der fik dem til at skabe en fortid, i hvilken deres bedsteforældre blev tildelt holdninger, handlinger og roller, som ikke havde noget med forbrydelserne at gøre. At erindre og bruge historie er altså altid situeret og kontekstbundet. Erindringer vil derfor altid tage farve af den situation og sammenhæng, som erindringen skabes og bruges i.

Sætter man sig for nærmere at forstå forholdet mellem kollektiv og individuel erindring, forekommer det derfor perspektivrigt at differentiere dette kollektive i specifikke sociale og institutionelle sammenhænge og på den måde have blik for, at mennesker kan indgå i forskellige erindringsfællesskaber, hvis indbyrdes relation og afgrænsning må afsøges empirisk konkret. At erindre er desuden en aktiv proces, som individer foretager, og erindringer er hverken rene kalkerede kopier af offentligt artikulerede erindringer og socialt cirkulerende erindringer eller entydigt oppositionelle og livshistoriske 'rene' erindringer. Erindringer formes i et komplekst samspil med den enkeltes biografi. Vi skaber mening i livshistoriske erindringer ved at skrive dem ind i den store historie, når vi søger at knytte diskontinuerte erindringer sammen i fortællinger, og til sidst ophører vi med at skelne mellem, hvad vi selv har oplevet, og hvad der er blevet os fortalt. Begivenheder af betydning for de sociale grupper, vi tilhører, og som vi ikke selv har oplevet, kan

⁴⁶ Welzer 2007. Se desuden artiklen af Bjerregaard m.fl. i dette temanummer.

forvandles til, hvad vi opfatter som en del af vores personlige erindring. Vi husker så at sige en del, som vi ikke selv har oplevet, og det er vanskeligt at skelne mellem erfaret og formidlet erindring. De føjer sig sammen til et uadskilleligt hele og bør følgelig forstås som yderpunkter på en skala.⁴⁷

Undersøgelser af almindelige menneskers erindring og historiebrug peger således på, at det ikke giver mening at opretholde dikotomiske modstillinger mellem kollektiv og individuel erindring, mellem offentlig og personlig, mellem hegemonisk og oppositionel etc. I sine eftertanker til det store og særdeles tankevækkende projekt *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*, som blev udformet og gennemført over en årrække fra 1989 til 1998 og ledet af to centrale figurer inden for det amerikanske Public History miljø, Roy Rosenzweig og David Thelen, skrev sidstnævnte: "...the dichotomy between "intimate" and "national", public and private, dissolves into dynamic and reciprocal interaction". Han underbygger dette ved at referere til nogle af resultaterne i den repræsentative undersøgelse af voksne amerikaneres brug af historie.

Respondents more often mentioned public experiences than private ones as the most formative of their lives, but they mentioned those public events most often as intimate experiences. What they remembered was the personal contexts in which they engaged the public events [...] or their own participation in those events [...]. They often drew personal meanings when they recalled public figures as the most important individuals in their lives. [...] What matters is whether something lives for participants in the present. In other words, walling off public from private pasts doesn't make sense.⁴⁸

I *The Presence of the Past* viste der sig f.eks. at være betydelig forskel på, i hvilken grad hvide europæiske amerikanere på den ene side og afrikansk-amerikanere og amerikanske indianere på den anden indskrev sig i og knyttede identitets- og følelsesmæssigt an til større erindringsfællesskaber. En lignende undersøgelse af australieres brug af historie pegede på tilsvarende komplekse relationer mellem statsinitierede commemorative begivenheder og individuelle erfaringer.⁴⁹ Det giver derfor god mening at undersøge konkret, hvordan mennesker fletter og blander erindringer og fortællinger. Modsat forskning, hvis erkendelsesinteresse primært omfatter den erindring, som er objektiveret i forskellige medier, tager den oven for nævnte forskning udgangspunkt i erindring som en aktivitet og søger at afdække de dynamiske erindringsprocesser, hvor mennesker aktivt skaber, omfor-

⁴⁷ Warring 1996, 213-217.

⁴⁸ Rosenzweig & Thelen 1998, 196-197.

⁴⁹ Undersøgelsen viste, at størstedelen af australierne følte sig forbundet til fortiden gennem offentlige jubilæer, men at disse begivenheder i vid udstrækning blev opfattet som mere betydningsfulde for deres lokale og familiære værdier end for deres nationale værdier. Ashton & Hamilton 2003, 23 og 27. Se også Kean & Ashton 2009, 8.

mer og sammenfletter erindringer og bruger historie til forskellige formål i forskellige livssammenhænge.⁵⁰

HISTORIEBRUG

Forskning i almindelige menneskers historiebrug har skabt en række begrebsmæssige nydannelser som f.eks. 'popular historymaking/historymaker og 'popular uses/user of the past'. Begreberne blev udviklet i den førnævnte banebrydende *The Presence of the Past*, men som så karakteristisk inden for erindrings- og historiebrugs forskningsfeltet forholder ophavsmændene til dette projekt sig heller ikke til, hvordan begreberne relaterer sig til erindringsbegrebet, som de også anvender, ligesom de glider ubemærket mellem begreberne historiebrug og fortidsbrug. Det er så meget desto mere bemærkelsesværdigt set på baggrund af, at de i deres omhyggelige forarbejde til undersøgelsen opdagede, at de fik meget forskellige svar, når de spurgte folk om, hvorvidt de interesserede sig for hhv. historie eller fortid. Et flertal af amerikanerne opfattede historie som noget fjernt, formelt, analytisk og officielt, og de forbandt historie med skolefagets undervisning og historikers historieskrivning. Ganske anderledes positivt var svaret, når de blev spurgt om, hvorvidt de interesserede sig for fortiden, om den var betydningsfuld og vigtig at have kendskab til.⁵¹

Med erkendelsen af at historie skabes og formidles af mange andre end historikere fulgte en øget opmærksomhed på, at historie også bruges i mange forskellige sociale sammenhæng og tjener mange forskellige formål. Historie angår ikke alene at erkende noget om fortidige forhold. Historie er også noget, som mennesker bruger i deres dagligdag og til forskellige formål. Et første forsøg på at systematisere forskellige former for brug af historie ligger imidlertid mange år tilbage. Med udgangspunkt i en kritik af historismen formulerede Friedrich Nietzsche i 1874 i bogen *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* en ideal typologi for de forskellige måder, som historie kan blive magistra vitae – stå i livets tjeneste.⁵² Nietzsche skelnede mellem den monumentale historiebrug, hvor mennesker bruger historie som eksempel, læremester og inspiration til at udrette noget i livet, og den antikvariske historiebrug karakteriseret ved en beundring af fortiden, som stimulerer til at værdsætte og bevare kulturarven, men, som, hvis den overskygger andre former for historiebrug, kan forhindre mennesker i at leve i nuet. En kritisk histo-

⁵⁰ Jan og Aleida Assmann repræsenterer den forskningstradition, som er særligt interesseret i de medier, hvor erindring objektiviseres eller lagres. Denne type erindring betegner de som kulturel erindring, som adskiller sig fra kommunikativ erindring, der er knyttet til menneskers hverdagsliv og korttidshukommelse. Deres begrebsapparat, herunder især begrebet kulturel erindring, er meget anvendt i litteraturforskningen. Jan Assmann, 1988. For en kort præsentation og kritisk diskussion af Assmann'erne, se Jensen 2006.

⁵¹ Rosenzweig & Thelen 1998, 9.

⁵² De danske oversatte udgivelser har givet bogen titlen *Historiens nytte*, men en mere dækkende oversættelse ville være "om historiens nytte og ulempe for livet".

riehbrug er den tredje type, hvor mennesker drager fortiden "til ansvar, underkaster den et pinligt forhør og endelig domfældelse" med det formål at befri mennesker fra fortidens åg, uretfærdigheder og fejl.⁵³ Men det var ifølge Nietzsche ikke historievitenskaben, som kunne udfylde disse tre funktioner, da den ikke førte til andet end relativisme, skepticisme og kynisme og derfor var livsuduelig. Nyere forsøg på at opstille en typologi over forskellige former for historiehbrug har også med varierende vægt blik for, at historie både er et fag og indgår i menneskers livsverden, men inkluderer i modsætning til Nietzsche også historievitenskaben og den erkendelsesorienterede form for historiehbrug i typologien.

I nyere forskning vrimler det som inden for erindringsforskningen med betegnelser for forskellige former for historiehbrug, men få har forsøgt at udvikle en systematisk typologi. Det synes at være en særlig nordisk disciplin at bidrage til en sådan klassifikation. De vægtigste forsøg på at opstille en samlet typologi er, i hvert fald så vidt jeg er orienteret, gjort af de to svenskere Klas-Göran Karlsson og Peter Aronsson samt af danske Bernard Eric Jensen. Alle tre har på hver deres måde spillet en meget betydningsfuld rolle i udviklingen af forskningsfeltet. Karlsson har været en central kraft i udviklingen af forskning i historiekultur ved Lunds Universitet, Aronsson har opbygget et produktivt miljø for forskning i kulturarv og historiehbrug ved Linköpings Universitet, og Jensen har været den teoretiske hovedfigur inden for nordisk historiedidaktik.

I forbindelse med sin forskning i historiehbrug i det sen- og postsovjetiske samfund identificerede Klas-Göran Karlsson forskellige former for historiehbrug, som han senere har videreudviklet og anvendt bl.a. i forbindelse med forskning i Holocaust i europæisk historiekultur.⁵⁴ Karlsson mener, at der er tale om historiehbrug, når historie aktiveres i kommunikative processer for at opfylde bestemte behov og bestemte interesser. Karlsson opererer med syv former for historiehbrug, som hver især relaterer til bestemte brugere, behov og funktioner.⁵⁵ 1) En videnskabelig historiehbrug, som udøves af historikere og historielærere, tjener opdagende og rekonstruerende behov, og hvis funktion er verifikation og tolkning. 2) En eksistential historiehbrug, som udøves af alle mennesker, opfylder behov for erindring og glemsel, og hvis funktion er orientering og forankring. 3) En moralsk historiehbrug, som udøves af veluddannede og intellektuelle, opfylder genopdagende behov, og hvis funktion er rehabilitering, restaurering og forsoning. 4) En ideologisk historiehbrug, som udøves af intellektuelle og politiske eliter, opfylder behov for at opfinde og konstruere, og hvis funktion er legitimering og rationalisering. 5) Ikke-brug af historie, som også udøves af intellektuelle og politiske eliter, tjener behov for glemsel og udslettelse, og hvis funktion også er legitimering og rationalisering. 6) En politisk-pædagogisk historiehbrug, som udøves af intellektuelle, politiske eliter og

⁵³ Nietzsche 1994, 62.

⁵⁴ Karlsson 1999, 2004, 2010.

⁵⁵ Karlsson 2004, 52-66.

pædagoger, opfylder illustrerende, offentliggørende og debatterende behov, hvis funktion er politisering og instrumentalisering. 7) Kommerciel historiebrug, som udøves af mennesker inden for reklame og økonomi, opfylder behov for indtjening og for at øge histories værdi, og hvis funktion er kommercialisering. Karlsson understreger, at de forskellige former for historiebrug i praksis kan være overlappende samt både sameksisterende og gensidigt udelukkende.⁵⁶ I senere arbejder har Karlsson illustreret typologiens empiriske anvendelighed, men synes at have opgivet at knytte former for historiebrug til bestemte historiebrugere, hvilket synes at være fornuftigt, da disse kategoriseringer ikke forekommer mig at være særlig brugbare og dækkende. Karlsson mener, at vi gennem at analysere historiebruken kan afdække historiekulturen, som igen hviler på historiebevidstheden. Han mener således, at historiebevidsthed logisk og analytisk går forud for historiekultur, og at forskellige former for historiebrug korresponderer med "the basic dimension of human life connected to historical consciousness" uden dog at konkretisere dette nærmere.⁵⁷

Historiebevidsthed udgør også udgangspunktet for Bernard Eric Jensens klassifikation af historiebrugens forskellige former og funktioner, men i modsætning til Karlsson differentierer og konkretiserer han historiebevidsthedens forskellige dimensioner og kobler hver af disse dimensioner til forskellige former for historiebrug. "Den tager afsæt i begrebet 'historiebevidsthed', og det drejer sig altså om en typologi, hvor det er de(n) levede historie(r), der danner udgangs- og omdrejningspunktet."⁵⁸ Historiebevidsthed indgår i personlig og kollektiv identitet, hvilket også inkluderer mødet med 'de andre' og det anderledes, hvorved ens eget liv bliver sat i perspektiv, og man kan derfor tale om 1) identitetsdannende historiebrug og 2) perspektiverende historiebrug. Når mennesker bruger deres historiebevidsthed i en sociokulturel læreproces til at få indsigt i de sammenhænge, der har været og kan være mellem menneskers handlingsbetingelser, -muligheder, -valg og -konsekvenser svarer det til 3) scenariekompetance som historiebrug. Historiebevidsthed bruges til at afklare interesser, principper og værdier, og en fjerde form for historiebrug er da 4) en legitimerende og de-legitimerende historiebrug. Når historiebevidsthed tager form af en intellektuel og lærd beskæftigelse er historiebruken 5) oplysende og klargørende, og endelig kan historiebevidstheden ifølge Jensen udfoldes i adspredende beskæftigelse, og der vil da være tale om en 6) legende og fornøjende historiebrug.⁵⁹ Typologien viser altså, hvordan historie som forståelsesform hænger sammen med historie som praksisform.

Såvel Karlssons som Jensens sigte er en generel typologisering, der kan anvendes i alle samfund i forskellige tider. Jensen skriver, at den vedrører historiebrug i

⁵⁶ Karlsson 2004, 55.

⁵⁷ Karlsson 2002, 34; Karlsson 2010, 45.

⁵⁸ Jensen 2003, 67.

⁵⁹ Jensen 2003, 70.

både hverdag, skole og forskning og Karlsson, at den søger "to reach a more general, comparative understanding of the role of history in life and society".⁶⁰ Begge knytter historiebevidsthed og historiebrug sammen, men med sit systematiske udgangspunkt i historiebevidsthed for sin typologi kan man sige, at Jensen nok i højere grad end Karlsson giver historie som livsverden en forrangstilling.⁶¹

I modsætning til Karlsson og Jensen er det historiekultur og ikke historiebevidsthed, der er udgangspunkt for den måde, hvorpå den svenske Peter Aronsson inddeler forskellige former for historiebrug i bogen *Historiebruk- att använda det förflutna* fra 2004. Aronsson mener, at historiekultur udgøres af de dele af den samlede historie i tid og rum, der har efterladt sig spor i kilder, artefakter, ritualer, sædvaner og påstande med reference til fortiden.⁶² Ifølge Aronsson er der tale om historiebrug, når dele af historiekulturen udvælges eller aktiveres med det formål at skabe mening, give legitimitet og/eller håndtere forandring med udgangspunkt i forestillinger om sammenhænge mellem fortid, nutid og fremtid. Historiebevidstheden styres, formes og reproduceres i brugen af historie. Karlssons og Aronssons går således ud fra forskellige opfattelser af kultur. Aronssons kulturbegreb er meget bredt, idet det omfatter alle menneskelige artefakter, mens Karlsson bygger på en opfattelse af kultur som meningsdannende praksis og koder. Aronssons primære forskningsinteresse er kulturarv, hvilket måske kan forklare hans brede kulturbegreb, men det forekommer vanskeligt analytisk at håndtere og operationalisere en så bred forståelse af historiekultur, som favner hele potentialet for faktisk historiebrug. Aronssons historiebegreb forekommer på tilsvarende vis at være et lidt andet end Jensens. For mens Aronsson som sagt forstår historie som alle de spor af fortiden, der potentielt kan tages i brug, har vi ifølge Jensen "at gøre med historie, når en person eller gruppe personer interesserer sig for noget fortidigt og gør brug af deres viden herom til et eller andet formål".⁶³ Historie er altså kun, når det bruges. I sin model over det, han kalder "Historiekulturens anatomi", skelner Aronsson mellem institutioner, der har til opgave at "finna, framställa, skydda och förmedla, sann historia", og som er 1) "Akademi, kulturarvsinstitutioner og skola" på den ene side, og så 2) "Medier, underholdning og konsumtion"; 3) "Offentlighedens historiebrug"; og 4) "Privalivets berättelser och artefakter" på den anden.⁶⁴ Klassifikationen forekommer således at være en lidt uklar blanding af institutioner eller sfærer og af historiebrugens manifestationer (fortællinger og artefakter) og funktioner (underholdning og konsumtion). Også på dette punkt adskiller Aronssons typologi sig fra både Karlssons og Jensens. Man kan desuden med rimelighed stille spørgsmålstejn ved det hensigtsmæssige i en typologisering, som lægger et prin-

⁶⁰ Jensen 2003, 67; Karlsson 2010, 45.

⁶¹ Jensens 2003, 358.

⁶² Aronsson 2004, 17-19.

⁶³ Jensen 2010, 8.

⁶⁴ Aronsson 2004, 44.

cipielt skel mellem sandhedssøgende og alle andre former for historiebrug, men Aronsson understreger da også ligesom Karlsson og Jensen, at de forskellige former for historiebrug er idealtypiske og ikke gensidigt udelukkende, men i praksis ofte er sammenvævede, samt at en form for historiebrug kan have en specifik funktion for én bruger, mens den kan spille en anderledes rolle for en anden.

I nordisk sammenhæng foreligger desuden to gode introduktioner til historiebrug. Ola Svein Stugus *Historie i bruk* fra 2008 er kortfattet og overskuelig, mens *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi* af Niels Kayser Nielsen fra 2010 er omfattende og generøs med mange interessante og illustrative eksempler på forskellige former for historiebrug. Ingen af dem sigter på selv at udvikle en systematisk klassifikation af forskellige former for historiebrug. Kayser Nielsens forståelse af forholdet mellem de tre grundbegreber historiekultur, historiebrug og historiebevidsthed følger Aronssons model, men han er kritisk over for, hvad han betragter som en overbetoning af historiebevidsthedens politiske og ideologiske funktioner og en tilsvarende manglende opmærksomhed på, hvordan historiebevidsthed vedrører eksistentielle forhold, social status og identitet.⁶⁵ Bogen rummer således også eksempler på, hvad han kalder personificeret, materialiseret, politisk og kulturhistorisk historiebrug samt historiebrug i hverdagen, oplevelseshistorie og historiebrug som kulturarv og oplevelsesøkonomi. Nielsen understreger, at historiebrug ikke alene drejer sig om de aktive skabere og bevidste brugere af historie, men også om de kommunikationsprocesser i forhold til historie, som vi knapt nok registrerer, har med historie at gøre. For at indfange dette leverer Nielsen en begrebsmæssig nydannelse med betegnelsen "banal historiebrug" inspireret af Michael Billigs begreb om banal nationalisme.⁶⁶

Det er ikke sjældent hverken i almindelige tale eller inden for historiefaget at udpege noget som misbrug af historie, men både Karlsson, Jensen og Aronsson er meget skeptiske over begrebets anvendelighed. Og selvom Nielsen anvender begrebet i sin nye bog, påpeger han, at "kommer man på afstand af begivenhederne, viser historiemisbruget sig som hovedregel snarere som en hegemonisk historiefordrejning end som bevidst løgnagtighed".⁶⁷ Det forekommer at være fornuftigt at være forbeholden over for at anvende begrebet historiemisbrug, da det hviler på den forudsætning, at der findes et privilegeret sted, hvorfra dette kan afgøres. Under alle omstændigheder vil en karakteristik af noget som historiemisbrug altid hvile på et normativt grundlag. Karlsson gør et forsøg på at formulere et sådant, idet han siger, at historie bliver til misbrug i den situation, hvor historiebrugen direkte eller indirekte i dens konsekvens krænker almenmenneskelige rettigheder og værdier, det vil sige diskriminerer, stigmatiserer og skaber konflikter.⁶⁸

⁶⁵ Nielsen 2010, 50-53.

⁶⁶ Nielsen 2010, 15-17, 28-29.

⁶⁷ Nielsen 2010, 28.

⁶⁸ Karlsson 2004, 66.

Bernard Eric Jensen skriver i bogen *Hvad er historie* fra 2010, at de hidtidige forsøg på at opstille en typologi ikke har været rigtig vellykkede eller overbevisende, hvilket må inkludere hans eget. Han argumenterer imidlertid ikke nærmere for på hvilke måder og af hvilke grunde, typologierne ikke er brugbare, men fremlægger fire begrebspar, der skal fungere som orienteringspunkter, når man beskæftiger sig med menneskers fortidsbrug.⁶⁹ Begreberne skal ikke forstås som modbegreber men som skalabegreber.⁷⁰ 1) Aktørhistorie og observatørhistorie angår forskelle i perspektiv eller ståsted i forhold til fortiden. Hvor aktørhistorie er en fremadrettet, aktualiserende og indgribende historiebrug karakteriseret ved, at tidligere erfaringer søges gjort nyttige i en nutidig sammenhæng, er observatørhistorie en tilbage-skuende og oplysende form for historiebrug. 2) Læghistorie og faghistorie angår forskelle vedrørende, i hvilke sammenhænge historie bruges. Der kan iagttages en række forskelle afhængigt af, om historie bruges i en professions- eller en livsverdenssammenhæng. F.eks. sætter fagfolk ofte lighedstegn mellem fortid og historie, mens lægfolk typisk forbinder fortiden med noget positivt og nyttigt, mens historie opfattes som unyttigt og noget fjernt knyttet til skole og faghistorikeres historieskrivning. 3) Pragmatisk og lærd historiebrug angår forskelle i, hvad der kendetegner menneskers interesse for historie. Pragmatisk historie er karakteriseret ved at være rettet mod den historie, som kan bruges og være nyttig i en nutidig sammenhæng, mens lærd historieinteresse handler om at erkende og forstå fortiden i sig selv og på fortidens præmisser. Der vil ofte være sammenfald mellem pragmatisk historiebrug og læghistorie samt mellem lærd historiebrug og faghistorie men langt fra altid. 4) Identitetsnær og identitetsneutral historiebrug angår forskel i, hvordan det historiebrugende subjekt er placeret i forhold til det erindringsfællesskab, som historiebrugen udgår fra og er rettet mod.⁷¹ Typologien bygger således på en blanding af kriterier.

Det er bemærkelsesværdigt, at Karlsson, Aronsson og Jensen ikke forholder sig til hinandens bud på en historiebrugstypologi og ej heller er særlig eksplicitte med hensyn til, hvilke parametre, deres typologier hviler på, og hvad det rummer af fordele og ulemper. Det er derfor ikke helt enkelt at klarlægge forskellene, vurdere de analytiske konsekvenser eller at forstå forskellene som udtryk for forskellige erkendelsesinteresser eller for divergenser i deres opfattelser af historie.⁷² At det til en vis grad kan være tilfældet, har jeg antydnet ovenfor. De tre foreliggende bud dan-

⁶⁹ Jensen klargør ikke, hvornår han taler om fortidsbrug og historiebrug, og det er dermed uvist, hvorvidt han opfatter begreberne identiske eller forskellige.

⁷⁰ Jensen 2010, 39-41.

⁷¹ Jensen 2010, 41-58. Se anmeldelsen Nielsen 2010.

⁷² Selvom forskerne ikke indgår i diskussion med hinanden, refererer de til hinandens arbejder. Set på den baggrund er det øjenfaldende, at Niels Kayser Nielsen i sin omfangsrige bog fra 2010 ikke nævner et eneste af Bernard Eric Jensens vægtige bidrag til forskningsfeltet på litteraturlisten. At Jensen og Nielsen ikke refererer til hinandens nyeste bøger er forståeligt, da de begge er fra 2010.

ner et fint grundlag for det videre arbejde med at udforme en konsistent, fyldestgørende og systematisk klassifikation. Det er en krævende opgave, da en sådan ideelt set burde håndtere samtlige følgende fem spørgsmål: hvem bruger historien, hvilke dele, med hvilke formål, i hvilke sammenhænge og på hvilke måder? Noget kunne tyde på, at det måske heller ikke er et frugtbart mål at stræbe efter en systematisk og fuldt dækkende typologi, da den højst sandsynligt vil blive for reduktionistisk. Jensens seneste bud kan måske ses som udtryk for en sådan erkendelse.

Begrebet historiebrug har inden for de sidste ca. 10 år vundet betydelig udbredelse især i nordisk sammenhæng. Begrebets succes inden for historiefaget kan tillige aflæses ved, at historiebrug er begyndt at indgå som fagligt undervisningsfelt i flere af universiteternes studieordninger for historie og i undervisningsvejledningen for historiefaget i folkeskolen.⁷³ I modsætning til erindringsbegrebet synes det primært at være historikere, der finder begrebet brugbart. Prioriteringen af begrebet historiebrug frem for erindring begrundes imidlertid sjældent eksplicit, men man kan pege på nogle mulige forklaringer.⁷⁴ Først og fremmest implicerer begrebet, at der er tale om en aktivitet, hvilket muligvis kan ses som en afsmittende effekt fra den nyere erindringsforskning. Det imødekommer muligvis omvendt et behov for en særlig faglig platform for historikere i det brogede og flerfaglige felt, som erindringsforskningen udgør. Begrebet opleves måske mere fagligt genkendeligt og lader sig ret enkelt føje ind i en mere traditionel historiografisk tilgang. Det er under alle omstændigheder åbenbart, at der foreligger langt flere analyser af politisk og offentlig historiebrug end undersøgelser af almindelige mennesker historiebrug. Her ligger den største faglige udfordring også i dansk sammenhæng.

HÅNTERING AF FORELIGGENDE ERINDRINGSFÆLLESKABER OG HISTORIEBRUG

Som det er fremgået, er erindring og historie nøglebegreber og indgår i en lang række begrebssammensætninger. Forholdet mellem historie og erindring, og hvad der karakteriserer dem hver især, er et fagligt stridspunkt. De fleste er enige om, at det ikke giver mening at skelne principielt mellem historie og erindring, men spørgsmålet er alligevel på spil i de uenigheder, som kan identificeres i forskellige måder at håndtere foreliggende erindringsfællesskaber og almindelige menneskers historiebrug.

⁷³ Undervisningsministeriet: Fælles Mål 2009 – Historie, faghæfte 4, Undervisningsvejledning for faget, s. 21 (dog nævnt efter "Udviklings- og sammenhængsforståelse og Kronologisk overblik). www.uvm.dk/service/Publikationer/Publikationer/Folkeskolen/2009/Faelles%20Maal%202009%20-%20Historie.aspx

⁷⁴ Se dog den norske historiker Ola Svein Stugu, der stiller spørgsmålstegn ved om begrebet erindring, på norsk 'minne', egentlig er nødvendig for at forstå brug af fortiden. Han mener, det ville virke afklarende at bruge udtryk som 'billeder af fortiden', 'forestillinger om fortiden', 'fortællinger om fortiden' i stedet for 'minne'. Stugu 2008, 29.

Når forholdet mellem erindring og historie skal afklares, tages der ofte også afsæt i Halbwachs. I sine bestræbelser på at karakterisere sociale grupperes kollektive erindring skelnede Halbwachs skarpt mellem historie, forstået som historievidenskaben, og erindring. Han mente, at den viden, historievidenskaben frembringer, kan karakteriseres som rationel, kritisk distinkt, detaljerig og analytisk og har som mål at have universel gyldighed. Heroverfor står, ifølge Halbwachs, erindringen som er diffus, spontan, affektiv, magisk, usystematisk og vag, erindring som lægger et re-toucherende snit på fortiden og indsætter det erindrede som noget helligt.⁷⁵ En sådan dikotomisk modstilling af erindring og historie er overbevisende blevet kritiseret for at bygge på en positivistisk forestilling om historievidenskabens objektivitet. Bl.a. har Peter Burke argumenteret for, at historievidenskab på samme måde som erindring kan forstås som et produkt af en social gruppe – altså professionelle historikere.⁷⁶ Andre har desuden påpeget, at historiefaget både søger og faktisk udfylder en erindrende funktion i samfundet – det vil sige bruges til at opretholde, bearbejde og forandre foreliggende erindringsfællesskaber. Ud fra en sådan forståelse giver det mere mening at betragte historiefaget som en erindringsvidenskab, og en lang række forskere har leveret argumenter og eksempler på, at historie og erindring må anses som tæt forbundne uden dermed at negligere forskelle, hvad angår indhold, rationaler, former og funktioner.⁷⁷

Pierre Nora har brugt den metafor, at erindring er som træet, mens historie er som barken og markerer hermed den på én og samme tid organiske forbindelse og adskillelse.⁷⁸ Historikere kan følgelig vælge to forskningsstrategier: enten at afsøge samspillet eller som knivens adskillende snit mellem træ og bark afdække forskelle og konfrontationer mellem erindring og historie. Noras erkendelsesinteresse er at forstå, hvordan forholdet mellem historie og erindring har ændret sig historisk og er derfor primært optaget af at opretholde skellet.⁷⁹ Det gælder også David Lowenthal, som i sine bøger *The Past is a Foreign Country* fra 1985 og *The Heritage Crusade* fra 1996 giver god og fyldig indsigt i, hvordan almindelige mennesker bruger fortiden i livsverdenssammenhæng. Han går imidlertid videre og foretager en normativ vurdering og karakteriserer en sådan historiebrug som misbrug og mis-handling af historie, fordi den ikke skelner klart mellem fortid og nutid og bruges til at tjene nutidige behov og interesser. Herover for står andre forskere som Raphael Samuel, Roy Rosenzweig, David Thelen og en lang række andre inden for Public History og Popular Memory traditionen, som forstår historie som "an activity rather than a profession",⁸⁰ ikke giver normativ forrang til historievidenskaben og dens

⁷⁵ Halbwachs 1950, 68-79, egen oversættelse.

⁷⁶ Burke 1989, 98-99.

⁷⁷ Se f.eks. Eriksen 1999, 87-92; Antze & Lambek 1996; Mitzsal 2003, 99-108; Warring 1996, 220-222.

⁷⁸ Nævnt i ledende artikel i *Historie Workshop Journal* 47, 1999, V.

⁷⁹ Nora 1996, 1-20.

⁸⁰ Samuel 1994, 17.

måde at omgås fortiden samt interesserer sig for at forstå samspillet mellem forskellige former for brug af historie. Når fagfolk strides om, hvordan man skal karakterisere og vurdere brug af historie i såvel hverdag som i politisk offentlighed, kan man se det som en konkret manifestation af forskellige opfattelser af, hvordan forholdet mellem erindring og historie skal forstås.

Historikere har aldrig været enefortolkere af fortiden. Mennesker bruger historie i hverdagslivet, og massemedier og politikere deltager i stigende grad i konstruktionen af fortiden. Når historikere arbejder inden for erindrings- og historiebrugsfeltet, er det påtrængende at reflektere over, hvordan man skal agere i forhold til foreliggende erindringer og erindringsfællesskaber, og hvordan man skal forholde sig til den historiebrug, der pågår i mange sociale og politiske sammenhænge. Hvordan er det muligt at gennemlyse foreliggende erindringsfællesskaber og former for historiebrug på en kritisk, historiserende og kvalificerende måde? Hvad er det analytiske udgangspunkt, og på hvilket grundlag bør man gå ind i debatten om forskellige former for brug af historie: Om gengivelsen af fortiden er sand målt efter historievidenskabens målestok? Om erindringen og historiebrugen tjener legitime formål og i så fald, hvad implicer og afgør, hvad der er sandt og legitimt? To spændende debatter kan bidrage i et sådan afklaringsarbejde. Den ene er international og fulgte i kølvandet på udgivelsen af førnævnte *The Presence of the Past*. Den anden er hjemlig og drejer sig om statsminister Anders Fogh Rasmussens brug af besættelsestidens historie.⁸¹ Skal vi som historikere spille en konstruktiv rolle i kvalificeringen af samfundets brug af historie, kræver det ikke alene viden om fortiden men i lige så høj grad indsigt i, hvordan mennesker tænker og bruger historie i forskellige livssammenhænge og til forskellige formål.⁸² Jeg er overbevist om, at forskningsfeltet i historiebrug også i fremtiden vil udvikle sig mest frugtbart, hvis det sker i udveksling med de mange andre fag og discipliner, som på forskellig vis tematiserer og inddrager erindring.

⁸¹ "Roundtable. Responses to Roy Rosenzweig and David Thelen's *The Presence of the Past*", *The Public Historian*, 22:2000, 9-44. Indlæggene i debatten om Anders Fogh Rasmussen er mange. Nogle af positionerne er opsummeret i Jensen 2010, 197-204. Selv har jeg reflekteret over nogle af disse spørgsmål, herunder historiebrugens form, i et selvkritisk tilbageblik på Brylds og min bog *Besættelsestidens som kollektiv erindring*, se Warring 2000, 179-194.

⁸² Bryld m.fl. 1990, 202-211.

LITTERATUR

- Adriansen, Inge 2010, *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Andersson, Joakim 2008, *Skilda världar. Samtida Föreställningar om kulturarvsplatser*. Linköbing: Studies in Arts and Science, no. 453.
- Antze, Poul & Lambek, Michael 1996, "Introduction – forecasting memory", i: Antze, Poul & Lambek, Michael, *Tense Past: Cultural Essays in Trauma and Memory*, vii-xi. London: Routledge.
- Ashton, Paul & Hamilton, Paula (ed.) 2003, *Australians and the past*. St. Lucia, Qld.: University of Queensland Press.
- Ashton, Paul & Kean, Hilda 2009, *People and their past: public history today*. Basingtoke: Palgrave Macmillian.
- Aronsson, Peter 2004, *Historiebruk – att använda det förflutna*. Lund: Studenterlitteratur.
- Assmann, Jan 1988, "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität", i: Merten, K et al (ed.), *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/M: Surkamp.
- Bryld, Claus 1991, "Fra historieskrivningens historie til historiekulturens historie? Ideer til en udvidelse af det historiografiske begreb", i: *Studier i historisk metode. Historien og historikerne i Norden efter 1965*, 21, 83-102.
- Bryld Claus 1992, "Fra A. D. Jørgensen til Erik Balling – Om nødvendigheden af at gentænke, hvad en historiker er", *Historisk Tidsskrift*, 92, 2.
- Bryld, Claus, Floris, Lene m.fl. 1999, *At formidle historie*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Bryld, Claus & Warring, Anette 1998, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Burke, Peter 1989, "History as Social Memory", i: Butler, Thomas (ed.), *Memory History, Culture and the Mind*, 1-32. Cambridge: Blackwell.
- Christensen, Tea D. m.fl. 2005, "Historiefagets ontologi til debat", *Historisk Tidsskrift* 2005, 1, 179.
- Connerton, Paul 1989, *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksen, Anne 1999, *Historie, minne, myte*. Oslo: Pax Forlag.
- Fentress, James & Wickham, Chris 1992, *Social Memory*. Oxford: Blackwell.
- Giesen, Bernard & Junge, Kay 2003, "Historical Memory", i: Delanty, Gerard & Isin, Engin F. (eds), *Handbook of Historical Sociology*, Sage, 326-336.
- Gillis, John 1994, "Memory and Identity: The History of a Relationship", i: Gillis, John (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity*. West Sussex: Princeton University Presse.
- Grosse-Kracht, Klaus 1996, "Gedächtnis und Geschichte: Maurice Halbwachs – Pierre Nora", *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 21-31.
- Halbwachs, Maurice 1950, *La mémoire collective*. Paris Presses Universitaires de France
- Halbwachs, Maurice 1980, *The Collective Memory*, opr. "La Mémoire Collective", der blev færdiggjort i 1941, men først udgivet i 1950. New York: Harper Colophon.
- Halbwachs, Maurice 1992, *On Collective Memory*. Chicago: The University of Chicago Press. Indeholder "Les cadres sociaux de la mémoire" opr. 1925, konklusionerne fra "La Topographie légendaire des évangiles en terre sainte: étude de mémoire collective" opr. 1941.
- Hobsbawm, Eric & Ranger, Terence 1983, *The Invention of Tradition*. London: Cambridge University Press.
- "Humanistisk Historieformidling – i komparativ belysning. En projektbeskrivelse" 1995, *Den Jyske Historiker*, Ekstranummer, 42-51.
- Hutton, Patrick H. 1993, *History as an Art of Memory*. Hanover, VI: University Press of New England.
- Jensen, Bernard E. 1994, *Historiedidaktiske sonderinger*. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Jensen, Bernard E. 1996, "Historiebevidsthed og historie – hvad er det?", i: Brinckmann, Henning & Rasmussen, Lene (red.) *Historieskabte såvel som historiesskabende* 5-18. Gesten: OP-forlag Aps.
- Jensen, Bernard E. 2003, *Historie – livsverden og fag*. København: Gyldendal.
- Jensen, Bernard E. 2004a, "Faghistorikerens historiebegreb. Baggrund, kendetegn og virkninger", *Historisk Tidsskrift*, 104, 1, 179-207.

- Jensen, Bernard E. 2004b, "Et utidssvarende historiebegreb", *Historisk Tidsskrift*, 104, 2, 406-410.
- Jensen, Bernard E. 2004c, "Den fortsatte kamp med det historiedidaktiske historiebegreb – en kritisk kommentar til Jörn Rüsen's begreb om historiekultur", i: Ahonen, Sirkka m.fl. (red.), *Hvor går historiedidaktikken*. Trondheim: Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, nr. 45.
- Jensen, Bernard E. 2005, "Historiefagets ontologi – en replik", *Historisk Tidsskrift*, 105, 1, 192-199.
- Jensen, Bernard E. 2006, "Harald Welzer som erindringsforsker", *Tidsskriftet Antropologi*, 52, s. 17-39.
- Jensen, Bernard E. 2008, "Et historiedidaktisk opgør – svar på tiltale", *Historisk Tidsskrift* 108, 1, s. 225-235.
- Jensen, Bernard E. 2008, "En afsluttende replik", *Historisk Tidsskrift* 108, 1, s. 241-243.
- Jensen, Bernard E. 2009, "Usable Pasts: Comparing Approaches to Popular and Public History", i: Ashton & Hamilton, 42-56.
- Jensen, Bernard E. 2010, *Hvad er historie*, København: Akademisk Forlag.
- Jensen, Olaf 1999, *Forschungsgruppe "Tradierung von Geschichtsbewusstsein"*, <http://www.maxqda.de/download/maxlit-4.pdf>
- Kansteiner, Wolf 2002, "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies", *History and Theory*, 41, 2, 179-197.
- Karlsson, Klas-Göran 1999, *Historia som vapen: Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985-1995*. Stockholm: Natur och kultur.
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.) 2003, *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press.
- Karlsson, Klas-Göran 2004, "Historiedidaktikens teori", i: Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är nu*, 21-66. Lund: Studentlitteratur.
- Karlsson, Klas-Göran & Ulf Zander (eds.) 2005, *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö: Sekel Bokförlag.
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.) 2006, *The Holocaust on Postwar Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag.
- Karlsson, Klas-Göran 2010, "The Uses of History and the Third Wave of Europeanisation", i: Parkier, Matgorzata & Stråth, Bo, *A European Memory?* West Sussex: Princeton University Press, 38-57.
- Kverndokk, Kyrre 2007, *Pilgrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*. Linköping: Linköping Studies in Arts and Science, nr. 403.
- Misztal, Barbara 2003, *Theories of social remembering*. Philadelphia: Open University Press.
- Nielsen, Carsten D. 2004a, "Forsvar for fortiden", *Historisk Tidsskrift* 104, 1, 208-219.
- Nielsen, Carsten D. 2004b, "Tidsånd eller døgnflue", *Historisk Tidsskrift* 104, 2, 111-113.
- Nielsen, Carsten T. 1995, "Historiekultur og historiebevidsthed – alternative diskurser om historie", *Den Jyske Historiker. Historieformidling* ekstrainummer, 31-41.
- Nielsen, Carsten Tage (2010). "Historie er, hvad historie bruges til". Historieweb. URL: http://www.historieweb.dk/cms/upload/news_120_1949.pdf
- Nielsen Kayser, Niels 2010, *Historiens forvandlinger – Historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Vagn O. 2006, "Skolemarxismens kulmination", *Historisk Tidsskrift*, 106, 2. 676-679.
- Nietzsche, Friedrich 1994, *Historiens nytte*. København: Gyldendal. Opr. 1874.
- Nora, Pierre 1996, "General Introduction. Between Memory and History", i: Nora, Pierre (eds), *Realms of memory: rethinking the French past*, 1, 1-20. New Haven: Columbia University Press.
- Persson, Fredrik 2008, *Skåne, Den farliga halvön*. Lund: Sekel.
- Popular Memory Group 1982, "Popular memory: theory, politics, method", i: Johnson, Richard et al (eds), *Making Histories*, 205-252. London: Hutschinson.
- Poulsen, Marianne 1999, *Historiebevidstheder*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Rosenzweig, Roy & Thelen, David 1998, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press.
- "Roundtable. Responses to Roy Resenzweig and David Thelen's The Presence of the Past", *The Public Historian*, 22, 2000, 9-44.
- Rüsen, Jörn 1992, "Geschichtskultur als Forschungsproblem", i: Fröhlich, Klaus et al. (eds), *Geschichtskultur*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft.

- Rüsen, Jörn 1994, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*. Köln: Böhlau.
- Rüsen, Jörn 1997, "Geschichtskultur", i Bergmann, Klaus et al (eds), *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, 38-41. Hannover: Kallmeyersche.
- Samuel, Raphael & Thompson, Paul (eds) 1992, *The myths we live by*. London: Routledge.
- Samuel, Raphael 1994, *Theatres of Memory*. London: Verso.
- Stugu, Ola S. 2008, *Historie i bruk*. Oslo: Samlaget.
- Thomsen, Anders H. 2006, "Skolemarxismens kulmination og debatten om faghæftet 'Historie 1981'", *Historisk Tidsskrift* 106, 1, 134-167.
- Thomsen, Anders H. "Replik til Vagn Oluf Nielsen", *Historisk Tidsskrift* 106, 2, 680-683.
- Thomsen, Anders H. 2007, "Faghæftet '1984' og paradigmeskiftet i historiedidaktikken", *Historisk Tidsskrift*, 107, 1, 149-183.
- Thomsen, Anders H. 2007, "Replik til Bernard Eric Jensen", *Historisk Tidsskrift*, 108, 1, 236-240.
- Thomson, Alistair 1994, *Anzac memories: living with the legend*. London: Oxford University Press.
- Warring, Anette 1996, "Kollektiv erindring – et brugbart begreb?", i: Jensen, Bernard E. m.fl. (red.), *Erindringens og glemslens politik*, 205-233. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Warring, Anette 2000, "Historieformidling – i et demokratisk perspektiv", i: Jensen, Bernard E. (red.), *At bruge historie – i en sen-/postmoderne tid*, 179-194. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Warring, Anette 2002, "Mindeceremonier og fortidsforvaltning", i: Langen, Ulrik (red.), *Ritualernes magt*, 217-245. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Warring, Anette 2003, "Erindringsfællesskab og erindringspolitik som magtvilkår og magtmiddel", i: Christiansen, Peter M. & Togeby, Lise, *På sporet af magten*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Warring, Anette 2004, *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Welzer, Harald et al, 2002, 'Opa war kein Nazi'. *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt/M: Fischer.
- Welzer, Harald (ed.) 2007, *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. Frankfurt am Main: S. Fischers Verlag.
- Young, James 1993, *The texture of memory: Holocaust memorials and meaning*. London: Yale University Press.

ANETTE WARRING,
PH.D., PROFESSOR,
INSTITUT FOR KULTUR & IDENTITET,
ROSKILDE UNIVERSITET.

ABSTRACT

Artiklen introducerer en række af historiebrugs- og erindringsforskningsfeltets centrale begreber og bidrag samt konkretiserer de teoretiske og begrebsmæssige diskussioner med eksempler på, hvordan forskellige forskere og forskningstraditioner har søgt at håndtere nogle af forskningsfeltets udfordringer. I artiklen følges den vej, som forskningsfeltet med international inspiration har taget i dansk sammenhæng: fra 1980'ernes tysk inspirerede historiedidaktiske og udvidede historiografiske interesse for historie uden for videnskabs- og undervisningsverdenen, over orienteringen mod den omfattende og flerfaglige internationale erindringsforskning i 1990'erne til den begrebsmæssige prioritering af historiebrug i det nye årtusinde inden for historiefaget. En stor del af den historiske forskning omhandler, hvordan erindring og historie produceres, institutionaliseres og bruges til bestemte, oftest politiske formål. Men der kan samtidig iagttages en forskydning i forskningen fra erindringens repræsentationer og indhold til almindelige menneskers aktive erindringsarbejde. Artiklens forfatter anser denne interesse for, hvordan menneskers aktivt skaber, omformer og sammenfletter erindringer og bruger historie til forskellige formål i forskellige livssammenhænge som forskningsfeltets største og mest perspektivrige udfordring. Det er desuden artiklens opfattelse, at udviklingen af forskning i historiebrug vil blive mest frugtbar, hvis det fortsat sker i udveksling med andre fag og discipliner.

HELBRED DIG SELV I HISTORISK KONTEKST

SYGDOMSFORTOLKNING OG HISTORIEBRUG I TIDLIG MODERNE OG NUTIDIG SELVHJÆPSLITTERATUR

■ TOVE ELISABETH KRUSE

Alvorlig sygdom udfordrer hverdagsbevidsthedens fortolkningsrammer. Sygdom sætter spørgsmålstejn ved vores liv og dets fundament og rejser spørgsmål, der kræver andre svar end hverdagens normale hændelser. Vi spørger ikke bare, hvad der sker, når vi rammes af alvorlig sygdom. Vi spørger også om, hvorfor det sker, og hvad sygdommen betyder for vores nutid og fremtid. Sygdom kræver en fortolkning, der skaber mening og orden i den anomali, som sygdom fremkalder.

I denne artikel undersøges den meningsskabende og handlingsorienterede historiebrug, selvhjæpslitteratur tilbyder som ramme for fortolkning af sygdom i forskellige historiske og kulturelle kontekster. Der fokuseres på, hvilken fortid forfatterne af den valgte selvhjæpslitteratur bruger til at skabe mening og orden i den særlige livsverdenssammenhæng, som alvorlig sygdom er, og hvordan de gør det. Selvhjæpslitteraturen ser dagens lys i 1500-tallet i det meste af Europa og også i Danmark. Her oversættes og 'samples' med udgangspunkt i ofte tyske forlæg en række lægebøger henvendt til menigmand, som får stor udbredelse. Flere af gør-det-selv-bøgerne kommer i adskillige oplag over flere århundreder. Denne litteratur vil være mit ene udgangspunkt.¹ De tidlige lægebøgers forfattere – tidens verdslige og gejstlige elite – sammenfatter deres bøger i en situation med ganske få autoriserede læger,² og langt til såvel læge som apotek for de mange, der boede udenfor de store byer, og som i øvrigt heller ikke ville kunne betale for hverken læ-

¹ Det drejer sig om Pedersen 1533; Pedersen 1534; Smith 1577; Bartscher 1596/2002; Aalborg 1633 samt Beynon, 1677.

² Midt i 1500-tallet synes der ud over de medicinske professorer ved Københavns Universitet, kongens livlæge og hoffets øvrige læger kun at have været en autoriseret læge i Odense, Viborg og Bergen, jvf. Ingerslev 1873, 106 ff.

gers eller apotekeres ydelser, og hvor voldsomme og langvarige epidemier samtidig med jævne mellemrum hærgede de danske riger. Lægebøgerne sigter mod, at de, der bor sådan, at "ingen god oc forfaren Medicus er at bekomme",³ kan hjælpe sig selv og andre "i nogen måde", hvis der ikke er andre muligheder. Kun lægerne besidder den fulde viden, indsigt og erfaring, og kun hos lægerne får man den optimale hjælp. Bøgerne opfattes af deres forfattere som en nødløsning, som der kun vil være behov for, så længe menigmand ikke har adgang til kvalificeret lægehjælp.

Denne forventning har vist sig ikke at holde stik. I dag har alle i Danmark og næsten alle i den vestlige verden adgang til autoriseret lægelig behandling, og alligevel er markedet for selvhjælpsbøger rettet mod sundhed og helbred større end nogensinde. En af de længst og bedst sælgende forfattere på markedet er selvhjælpsbælgelsens grundlægger Louise Hay. Hendes første bog *Sund i Sind – Sund i Krop* fra 1976 er udkommet i 33 lande, oversat til 25 sprog og indtil nu kommet i 10 oplag på dansk. Hays bedst sælgende bog er *Helbred dit liv* fra 1984. Bogen er solgt i 35 millioner eksemplarer på verdensplan og udkommet i 45 oplag på dansk, hvor et nyt oplag netop er sendt på gaden. Det betyder, at bogen formentligt er solgt i op mod 100.000 eksemplarer i Danmark.⁴ *Sund i Sind – Sund i krop* og *Helbred dit liv* vil være denne artikels andet udgangspunkt.

Bernard Eric Jensens typologi for brug af historie tager afsæt i begrebet historiebevidsthed. Historiebevidstheden indgår i hans optik som element i historie som levet proces, og brugen af historie vil i denne sammenhæng ofte være styret af en kontant og pragmatisk interesse.⁵ Fortiden opfattes som et forråds-kammer, der kan tjene nutidige interesser, og omdrejningspunktet i udfoldelsen af historiebevidstheden er samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning.

Kernen i såvel 15 – 1600-tallets lægebøger som i Louise Hays bestsellere er konkrete angivelser af, hvad læseren kan gøre for at få det bedre eller blive helbredt. Teksten er imidlertid i begge tilfælde indskrevet i en historisk ramme, som vil være denne artikels primære genstandsfelt. Analysen vil vise, at den historiske kontekst rummer og udfolder bøgernes sygdomsfortolkning og historiebrug. Fortidsfortolkningen angår, hvad der er årsag til sygdom, og fremtidsforventningen hvad der skal til for at få det bedre eller blive helbredt. Det er en afgørende pointe i analysen, at

³ Aalborg 1633, I. bog, fortale.

⁴ Ud over bogudgivelser har Louise Hay en brevkasse i 50 aviser og tidsskrifter i USA, Canada, Australien, Spanien og Argentina. Louise Hay har grundlagt Hay House, der udgiver Hays bøger, cd'er, videoer mv. Hay House udgiver 6 gange om året The Louise Hay Newsletter, driver Hay House Radio og arrangerer konferencer og workshops. Goggle søgning på Louise Hay giver internationalt 1,740 mill. hits. Google søgning på Louise Hay på dansk giver 25.600 hits. Den brede interesse for og beskæftigelse med Louise Hay er således omfattende. Derimod er Hays bøger tilsyneladende kun anmeldt fire gange i dansk dagspresse, og der synes ikke at være publiceret artikler i danske tidsskrifter, der beskæftiger sig med fænomenet.

⁵ Jensen 2003, 67.

fortidsfortolkningen og fremtidsforventningen er intimt forbundne, og at dette har at gøre med historiebevidsthedens karakter. Det er historiebevidstheden, der skaber forbindelsen, fordi den, som Bernard Eric Jensen har præciseret det, forbinder nutidsforståelse med fortidsfortolkning og fremtidsforventning. Det er fordi historien – forstået som fortiden – bruges til at håndtere nutiden og udstikke orienteringen for fremtiden, at fortolkningen af årsager til sygdom bliver snævert forbundet med forestillingerne om, hvad man skal gøre for at få det bedre eller blive rask.⁶

Samtidig strejfer analysen også historiebrugens legitimerende karakter. Som det vil fremgå, giver bøgernes historiske kontekster på forskellig måde deres forfattere autoritet og positionerer dem i den magtkamp, der altid udfolder sig, hvad angår retten til at fortolke sygdom og udøve behandling.

LÆGEBØGER TIL MENIGMAND

Årsag til sygdom

"Synden er Hoffved Aarsag til alle Siugdommer"⁷ hedder det i Niels Michelsen Aalborgs lægebog, og denne forestilling om al sygdoms oprindelse kommer også eksplicit til udtryk i 15 –1600-tallets øvrige lægebøger på dansk. Således indeholder lægebøgerne som et meget vigtigt element en sygdommenes skabelsesberetning i mere eller mindre udfoldet form. Hans Bartsker opridser grundhistorien i kort form,⁸ Christiern Pedersen folder ud,⁹ mens Henrik Smith¹⁰ og Niels Michelsen Aalborg¹¹ nuancerer og præciserer, hvordan skrøbelighed, sygdom og død kom ind i verden. Vore første forældre, Adam og Eva, blev skabt til livet og ikke til sygdom eller død. Gud skabte dem en perfekt verden, og Adam og Eva blev skabt i Guds billede. Gud oplyste Adams forstand således, at han besad kundskab om både guddommelige og skabte ting. Han forstod sig på stjernernes og planeternes løb og deres betydning, han kendte alle dyrs, urters og stenes dyder og kraft. Derfor vidste den første tidsalders børn også, hvad de skulle spise og drikke. De lod sig nøje med simpel mad og drikke uden overflødighed. Samtidig var vandet og jordens afgrøder i den første verden sundere og bedre end efter syndefaldet, fordi intet endnu var forråvet af vandet fra syndfloden. Derfor var vore gamle forfædre sjældent syge og levede meget længe.

Adam og Eva og alle deres efterkommere var af Gud skabt til udødelighed og evigt liv. Guds eneste betingelse var, at de skulle tro og lyde hans lov. Men Adam og Eva overtrådte Guds befalinger og faldt i synd. De troede slangens snak i stedet for

⁶ For indblik i hvorledes patienters historiebrug kan folde sig ud se Kruse 2009, som undersøger fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsorientering, som dette manifesterer sig i en gruppe skandinaviske patienters sygdomsfortolkning.

⁷ Aalborg 1633, I. Bog, kap.1

⁸ Bartsker 1596/2002, forord.

⁹ Pedersen 1533, forord.

¹⁰ Smith 1577, I. Bog, fortale.

¹¹ Aalborg 1633, I. og III. Bog, fortale.

Guds ord, de begyndte at leve i frådseri og overflødighed i stedet for i nøjsomhed og arbejdsomhed, deres vilje og kraft til at tjene Gud og Næsten blev fordærvet. Deres ulydighed kastede dem og alle deres efterkommere ud af Paradis og ned i Verden, ind i tiden, ind i forgængeligheden. Sygdom er arvesyndens gift i legemet, og efterhånden som menneskene slægtede den syndige Adam stadig mere på, trængte døden længere og længere ind på menneskenes liv og forkortede det. I den første verden levede menneskene stadig mere end 900 år, men jo mere menneskene slægtede den gamle Adam på og gik i hans fodspor, jo hurtigere løb døden i hælene på dem og forkortede deres liv. Den fremadskridende proces af synd og medfølgende død betød, at levealderen på Moses tid var reduceret fra den første verdens 900 år til omkring 80 år.

Lægebøgernes tidshorisont rækker således langt tilbage, helt tilbage til syndefaldet og den langsomt fremadskridende lineære proces, hvorigennem synden i stadig stigende grad korrumpere mennesket. Den fjerne kollektive, men samtidig nære og aktive fortid afklarer også indledningsvis det ondes problem: Hvorfor findes der sygdom, smerte, lidelse og død i en verden skabt af en god Gud? Svaret er helt i overensstemmelse med kristen tradition, hvor doktrinen omkring skabelsen er den centrale i forhold til at komme til forståelse af modsætningen mellem en Gud, der tilskrives gode egenskaber, på den ene side og en ond verden på den anden.¹² Menneskets frie vilje, sådan som den manifesterer sig i forbindelse med arvesynden, er den mest almindelige og mest udbredte forklaringsmodel på det ondes eksistens,¹³ sådan som det altså også på ganske usofistikeret vis gøres klart i lægebøgernes indledende forståelsesramme; Gud er god, alt var skabt til menneskenes bedste, men mennesket bragte det onde ind i verden på grund af egenvilje og ulydighed – kilden til al smerte, lidelse, sygdom og død i fortiden såvel som i nutiden.

Den kollektive arvesynd har således en gang for alle afskåret menneskene fra evigt liv og henvist dem til svaghed, sygdom og død. Men vore oprindelige forældres synd er ikke sygdommens eneste udspring. Ud over og i forlængelse af arvesynden bidrager menneskene dagligt og livslangt til deres egen undergang. De påfører sig selv sygdom og død med overflødighed i mad og drikke, med overforbrug af udvortes goder, med løstagtighed, hævngrerrighed og vrede, med deres evindelige begærlighed efter verden.¹⁴ Og "saadant som vort Leffnet er, saa er oc vort Endeligt", understreger Smith.¹⁵ I alderdommen ser man, hvordan ungdommen er forløbet, og derfor må de, der vil leve længe, allerede fra deres ungdom besinde sig på det rette levned, hvilket ikke mindst er forældrenes opgave. Allerede tidligt skal grundlaget lægges for, at menneskene holder sig fra synden og dermed fra den livsstil og adfærd, som fører til, at Gud må svinge sit faderlige ris over menneskene i form af

¹² Görman 1977, 199 ff.

¹³ Ibid., 32 ff og 103 ff.

¹⁴ Aalborg 1633, I. Bog, kap.1.

¹⁵ Smith 1577, I. Bog, fortale.

alle kroppens lette og svære sygdomme, ja nogle gange sågar i form af voldsomme og graserende epidemier; "Synden er Hoffvet Aarsagen til Siugdom oc Døden, aff huilcken alle andre Siugdømmers oc Dødens Aarsager haffve deris udfloed, lige som Beckene aff sit Kildespring"¹⁶ som det klart sammenfattes hos Michelsen Aalborg.

Synd er altså i lægebøgernes optik den ultimative årsag til svaghed, sygdom og død, men synd er ikke den udløsende årsag. Den udløsende årsag er naturlig. Den har at gøre med kroppens væsker og de ubalancer, som synden og andre indvortes og udvortes forhold skaber i væskerne. Ifølge den humoralpatologiske tradition – der blev anset for "god latin" såvel over hele Europa som på det medicinske fakultet i København i tidlig moderne tid – er alle biologiske processer og hermed al forståelse af sundhed og sygdom knyttet til kroppens væsker. Ligesom den store natur er baseret på de fire elementer jord, vand, ild og luft, der hver på deres måde kombinerer kvaliteterne varm, kold, tør og fugtig, således består også det menneskelige mikrokosmos af elementer i form af væskerne blod, slim, sort galde og gul galde, der hver på deres måde kombinerer kvaliteterne varm, kold, tør og fugtig. Således er blodet varmt og fugtigt, slimen kold og fugtig, den gule galde varm og tør, mens den sorte galde er kold og tør.¹⁷

Lægebøgerne indfører alle i mere eller mindre udfoldet form i, hvor og hvordan væskerne dannes i kroppen som forudsætning for at forstå, hvor og hvordan sygdom opstår, og fremlægger en systematisk teori om væskernes produktion og cirkulation og om, hvorledes en række faktorer kan skabe forstopper eller oversvømmelser i kroppens organer, hæmme forbrænding, destillation og cirkulation af kroppens væsker og dermed skabe den ubalance mellem kulde, tørhed, fugt og varme, som i sidste instans udløser sygdom. Det er med mennesket som med den store natur. Hvis de fire elementer balancerer i forhold til hinanden, er der vækst og frodighed som på en forårsdag, hvor alt er lige vådt, lige varmt, lige koldt og lige fugtigt. Hvis de fire elementer kommer overens med hinanden i et menneske, så føler man sig sund, rask og vel tilpas. Hvis der derimod optræder ubalance, føler et menneske sig sygt, og hvis et af elementerne helt tager overhånd og fordriver de andre, er det et dødens tegn, fordi ubalancen er blevet uoprettelig.¹⁸

Afføring, der stiger op fra tarmene, slim, der synker ned fra hjernen, blod, der flyder over fra milten, galde, der trænger ud i lemmerne, damp, der stiger op fra maven – på mangfoldige måder er det ubalance i væskerne, der udløser sygdom. Men hvad forårsager ubalancen? Her er lægebøgernes forfattere enige i det synspunkt, at alle sygdomme først og fremmest skyldes overflod og overdrivelse,¹⁹ ikke mindst i forhold til mad og drikke, men også hvad angår anden begærlighed, følel-

¹⁶ Aalborg 1633, I. Bog, fortale, 4.

¹⁷ Gotfredsen 1973, 53 ff. og 87 ff. samt Porter, 2003, 57 ff. og 73 ff. Se også udfoldet beskrivelse af elementernes skabelse og afbalancering i såvel mikrokosmos som makrokosmos i Bartsker 1596/2002, 19 ff.

¹⁸ Bartsker 1596/2002, 19 ff.

¹⁹ Ibid., 43.

ser, ukyskhed, søvn, bad osv. Uafbalanceret adfærd skaber uro i væskerne. Således kommer apopleksi nogle gange af stor heftighed og fortørnelse, nogle gange af:

Mad oc Drick, oc Fraadseri, aff huilcken megen slim eller blod voxer, huilcket Hiertet beløber, Aarerne oc Lemmerne tilstoppis, huor aff de urolige bliffue [...] Stunden rører en, fordi at hand haffuer veret saare meget ukyskt, huor aff Marven induortis udi Benene forkølis oc forsuinder...²⁰

Epilepsi forårsages ofte af "Drukkenskab, overdræven Æden, navnlig Nydelsen af saadan Mad, som foraarsager megen Damp, der stiger til Hovedet..." samt af "overflødig søvn, der navnlig formerer Næseslim".²¹ Overflødhed i mad og drikke, for varme bade, for stor glæde eller for stor forfærdelse spiller en rolle for besvimelse.²² Afmagt skyldes, at "I Fryct oc Redsel, Sorg og Banghed, indflyer all Værmen oc Været til Hiertets underste Vraaer: huor udoffuer at Lemmerne udvortis betages met Kuld, Legemet blegner, Senerne skades, og alle Krafter forsveckis",²³ mens spo-leorm skyldes, "Ath man æder for megen mad som icke kan fordøffuiis Men han stunnis till hobe i tarmene, och naar der kommer da stor unaturlig hede till, Saa fødis der smaa orme udaff."²⁴ Ud over umådeholden adfærd spiller en lang række andre forhold ind på væskernes ubalance og kroppens sygdomme: For megen varme eller kulde i vejr og huse, blæst eller tørke, forgiftet eller tilrøget luft, for varme nathuer, hundebid og slangebids, slag, hug og fald.

Lægebøgerne opererer således med et hierarki af forklaringsmodeller, hvad angår årsagerne til sygdom. Synd er den ultimative årsag til sygdom. Såvel den oprindelige synd, som 1. Mosebog beretter om, som den daglige, nutidige synd ligger bag al sygdom. Menneskets urgamle og kollektive mangel på lydighed i forhold til Guds bud såvel som den individuelle og nutidige overtrædelse af Guds ønsker i det daglige levned tvinger Gud til at gribe ind i verden og den enkeltes liv. Ved hjælp af sygdom straffer og retleder Gud de mange og den enkelte, der er kommet væk fra Guds ord og vilje som rettesnor, og som derfor skejer ud. De, der lever i overflod og frådseri, hvad angår mad og drikke, de, der lever for ukysk, de, der sover for meget eller bader for meget, de, hvis sindsstemninger er for voldsomme – alle de, der i adfærd og følelser lever et begærligt og umådeholdent liv, tvinger Gud til at agere i verden for at genoprette orden og balance. Bøgernes univers er klart moralsk:²⁵ Gud er konstant til stede og handler aktivt i verden og den enkeltes liv for at lede både de man-

²⁰ Smith 1577, I. Bog, 15-16.

²¹ Beynon 1677, 51.

²² Smith 1577, I. Bog, 71.

²³ Aalborg 1633, I. Bog, 72.

²⁴ Pedersen 1533, 43.

²⁵ Scribner 1993, s. 486 ff. bruger begrebet moralsk univers til at betegne den protestantiske forestilling om, at manglende adlydelse af Guds lov fører til Guds straf i form af død, sult, pest, misvækst, krig mv.

ge og den enkelte på rette vej, således at liv og adfærd bliver bragt i overensstemmelse med Guds ønsker. Synd og umoral som ultimativ årsag til sygdom kombineres med den konsistente naturvidenskabelige teori om den udløsende årsag til sygdom, som tidens førende naturforskere er enige om at anerkende som den rette.

Veje til helbredelse

Den fortidsfortolkning, der identificerer, hvilke forhold i menneskeheden og dens enkeltes livsførelse, der fører til sygdom, sætter lægebøgernes ramme for forståelsen af, hvad der skal til for at få det bedre eller blive helbredt. Eftersom synd er årsag til al sygdom, må enhver helbredelse tage sit udgangspunkt i dette forhold: "Søg først i din siugdom Herren, oc det med sand Poenitenze oc Bøn",²⁶ råder Niels Mikkelsen Aalborg. Megen behandling mislykkes, fordi den egentlige årsag til sygdom ikke er behandlingens udgangspunkt, sådan som det sig hør og bør. Alle må i forbindelse med sygdom og helbredelse holde "den rette Proces oc Orden".²⁷

Første skridt er at søge at formilde den vrede og straffende Gud, der hjemsøger de mange eller den enkelte med sygdom. Syndsbekendelse og anger er imidlertid ikke tilstrækkeligt. Der skal også omvendelse til, og den skal være klar og håndfast. Henrik Smith påpeger med Luther, at den, der fortsætter med at foragte Guds ord og leve som "en Hedning eller Hund",²⁸ tydeligvis hverken har angret eller fortrudt, og derfor heller ikke hverken kan eller skal hjælpes til helbredelse "lige som hand leffve, saa maa hand oc dø, oc see sig selff fore".²⁹ Den inderliggjorte syndsbevidsthed, angeren og hjertets renhed samt viljen til at efterleve Guds bud skal manifestere sig i et gudvelbehageligt levned præget af selvdisciplin, mådehold og balance. Kirken, præstestanden og dens vejledning udgør således udgangspunktet for al helbredelse. Først efter syndsbekendelse, anger og omvendelse er tiden kommet til at søge helbredelse i den naturlige lægedom, som Gud stiller til rådighed. Trods vore første forfædres syndefald i Paradis og trods vor egen syndighed, der fører al sygdom og skrøbelighed med sig, har Gud alligevel forbarmet sig over menneskene og ønsket, at vi skal hjælpes. Derfor stiller Gud både urter og lægestand til menneskenes rådighed. Urterne er en guddommelig gave som i kraft af den guddommeligt oplyste lægestand, gør helbredelse mulig:

den Almectiste Gud oc Fader [...] ved lige holder Medicinen, oc endnu med høj Viisdom oc Forstaand om de naturlige tings Kraffter, prioriteter oc eigentligheder, opliuser mange lærde Mend oc Medicinæ Doctores, som mangt it Menniske udi sin skrøbelighed, ved naturlige middel oc Medicin komme til Hielp oc Redning.³⁰

²⁶ Aalborg 1633, I. Bog, fortale, 3.

²⁷ Ibid., 6.

²⁸ Smith 1577, IV Bog, fortale.

²⁹ Ibid.

³⁰ Aalborg 1633, III bog, fortale.

De rette læger er naturens tro tjenere. De er begavede af Gud med særlig nåde og forstand, således at de med deres lægekunst kan holde det sunde menneske ved sit helbred og helbrede den syge.³¹ De rette læger udgår fra det medicinske fakultet. Lægebøgernes forfattere understreger igen og igen, at det er vigtigt kun at lade sig behandle af de rigtige læger, hvis man ønsker at blive helbredt. De læger, der har uddannet sig på universiteterne, er indskrevet i en guddommeligt indstiftet tradition og har via teorien om væskerne og deres indbyrdes forhold indsigt i sygdommes årsager og deres helbredelse. Det gælder ikke for alle de andre aktører i tiden, der byder sig til ift. kroppen og dens helbredelse: De kloge mænd og koner, der behandler indvortes sygdomme i enhver landsby, de organiserede og privilegerede bartskeerere, der behandler sår, benbrud, bylder og lignende, som står for åreladning og kopsætning og sammen med broksnidere og stensnidere foretager de kirurgiske indgreb, som lægerne anså det for vanærende at befatte sig med³² samt de såkaldte landsfarere, der primært var omrejsende købmænd, men som ikke mindst sælger medicin, vejleder i anvendelsen af de solgte medikamenter og i en vis udstrækning også giver sig af med mindre operationer for bl.a. brok og sten, tandudtrækninger, behandling af øjensygdomme med videre.³³ Hele dette brogede udbud af konkurrenter, der også kalder sig læger, er ifølge selvhjælpsbøgernes forfattere karakteriseret ved, at deres viden og behandling baserer sig helt og aldeles på erfaring. De har ingen teori, de har ingen indsigt i, hvad der er den bagvedliggende årsag til sygdom, de forstår sig ikke på naturen og dens processer sådan som de rette læger. Derfor er deres behandling ofte forgæves, hvis den da ikke ligefrem berøver folk både helbred, penge og livet.

Lægebøgernes forfattere advarer indtrængende deres læsere om, hvilke farer de udsætter sig for, både hvad angår sjæl, legeme og penge, hvis de frekventerer andre læger end de rette og autoriserede. Men forfatterne henvender sig ikke kun til menigmand. De adresserer også øvrigheden og opfordrer indtrængende til, at der bliver grebet effektivt ind over for kvaksalvere. Doktor bør være en beskyttet titel, som alene det medicinske fakultet kan tildele. Det bør forordnes, at man kun kan bedrive lægegerning, hvis fakultetet har givet sin skriftlige tilladelse, og i forlængelse heraf skal øvrigheden ophøre med at tillade uautoriserede behandlere og i stedet sikre, at enhver, der måtte ernære sig som behandler uden lægelig autorisation, bliver fordrevet. Øvrigheden bør – af hensyn til menigmand – beskytte lægestandens interesser gennem at sikre dem monopol på udøvelse af lægekunst og holde op med at tillade andet pak at praktisere "udi Riget, som dog tit oc ofte sker met den Menige mands skade og forderffuelse".³⁴

³¹ Ibid.

³² Mansa 1873, 172 ff.; Ingerslev, 1873, 53 ff.

³³ Mansa 1873, 176.

³⁴ Morsing 1556; fortale til Smith 1577, I. Bog.

Opsummering

Lægebøgerne indskrifter sygdom og helbredelse i en stor historie, der tager sit udgangspunkt i Bibelen og dens skabelsesberetning. Syndefaldsmyten forklarer, hvordan Gud kan være god og almægtig samtidig med, at det onde – og herunder ikke mindst lidelse og sygdom – findes i verden. Menneskehedens fri vilje og den ældgamle arvesynd skaber den fælles og kollektive fortolkningsramme, der ser sygdom som udtryk for åndelig og mental svaghed. Det er en fælles menneskelig svaghed, som den enkelte manifesterer i den individuelle daglige såvel som livslange synd, der skaber den ubalance i væskerne, der konkret udløser sygdom.

Lægebøgernes fortidsfortolkning sætter dagsordenen for, hvad der skal til for at få det bedre eller blive helbredt. Synd er årsag til sygdom og helbredelse handler om at erkende, bekende og beherske synden i den udstrækning, det nu er muligt. Syndefaldet er irreversibelt, men med disciplin, selvbeherskelse og mådehold i såvel sjæl som legeme kan mennesket dagligt såvel som livslangt søge at holde sin egenkærlighed og ulydighed i skak. I denne kontinuerlige bestræbelse er præste- og lægestanden menigmands uundværlige vejledere og hjælpere. Præstestanden er indsat af Gud af hensyn til sjælens frelse, mens Gud har indstiftet lægestanden af omsorg for kroppen helbredelse. Gud har stillet den nødvendige vejledning til rådighed for det svage og syndige menneske, og den vejledning har den enkelte pligt til at benytte. Er dette for lægernes vedkommende ikke muligt, bør menigmand konsultere den ekspertviden, som eliten har samlet i selvhjælpsbøgerne, således at menigmand kan undgå at benytte de behandlere, som ikke baserer sig på andet end erfaring.

Lægebøgernes forfattere indskrifter således sygdom og helbredelse i en stor, kollektiv og religiøst funderet kontekst, der skaber mening og orden gennem at fortolke sygdom som udtryk for synd, og som samtidig giver dem selv og den viden, deres bøger formidler, guddommelig autoritet og legitimitet.

SUND I SIND – SUND I KROP OG HELBRED DIT LIV

Louise Hays bøger formidler, i følge forfatteren selv, visdom og viden til glæde og nytte for de, "som er på helbredsvejen".³⁵ Bøgerne er en gave til læseren, hvori Hay deler alt det med læseren, som hun ved, og som hun underviser i. Det, Hay formidler, udspringer af hendes egen personlige erfaring samt af de erfaringer, som hun har indhøstet via sit omfattende og mangeårige arbejde som helbreder.

Hay formidler altså ikke teori, skriver ikke om ting, hun har et distanceret eller akademisk forhold til. Hun deler sine erfaringer med læseren – også de mest personlige og intime. I begge sine mest sælgende bøger fortæller Hay sin egen historie: Hays liv manifesterede indtil hun mødte Church of Religious Science den opfattelse, at hun ikke var noget værd. Efter studier af Transcendental Meditation begynder

³⁵ Hay 1998, 5.

Hay at virke som helbreder på fuld tid. Hun skriver *Sund i Sind-Sund i Krop* om sine opdagelser af det, hun definerer som metafysiske årsager til sygdom, og tiltrækker mange klienter. Men så får hun konstateret kræft i livmoderen. Hay forstår, at årsagen til sygdommen er at finde i barndommens vold og voldtægt og de mentale mønstre, dette har fremkaldt i hende. Samtidig er hun klar over, at kræften giver hende en chance for at praktisere på sig selv og bevise det, hun lærer andre. Hun ved, at operation ikke vil hjælpe. Hvis ikke de nødvendige mentale ændringer sker, vil hun bare skabe den samme sygdom igen. Kun hvis hun kan "frigøre det mentale mønster, som skaber den tilstand, der kaldes kræft",³⁶ kan hun blive helbredt. Derfor går Hay i gang med en proces, der sigter mod at frigøre hendes negative mønstre og sætte hende i stand til at elske sig selv. Hun gennemgår en fysisk og mental udrensingsproces, kræften forsvinder, og hun erfarer, at uhelbredelig sygdom ikke findes. Det, lægerne kalder uhelbredelig sygdom, kan ikke helbredes ad ydre vej, men hvis man går ind i sig selv og ændrer sine tankemønstre er alt muligt.

Hays personlige, levede og kropsliggjorte erfaring er altså det, der giver hendes budskab legitimitet. Hertil kommer imidlertid, at hendes erfaringer ikke kun er gyldige for hende, de er almengyldige: Hay er kanal for noget, der er større end hende selv. Gennem hende kanaliserer den "guddommelige intelligens" den viden, som andre har behov for.³⁷ Gennem sin lidelse har hun erfaret, hvad årsagen til sygdom er, og hvordan vejen til helbredelse ser ud. Derfor kan hun tilsikre læseren et nyt liv, hvis vejen til helbredelse følges. Hendes budskab er ikke teori, det er ikke døde ord, men redskaber der ændrer menneskers liv.

Årsager til sygdom

Udgangspunktet for Hays fortidsfortolkning er, at vi er født perfekte og som spæde ved det og opfører os derefter. Det spæde barn er opfyldt af kærlighed og glæde, af tillid til verden, og har mod til at udtrykke sig selv og sine behov. Denne oprindelige, ubesmittede og vidunderlige tilstand varer imidlertid ikke ved. Opvæksten kaster os ud af Paradis. Af voksne, der er ulykkelige eller bange, fyldt med vrede eller skyldfølelse, lærer vi en masse negative ting om os selv og verden. Det gælder naturligvis først og fremmest i forhold til vore forældre, men også andre voksne, skolen, søskende og andre børn, naboer spiller en stor rolle i den forbindelse. Vi indoptager alt det negative, indarbejder og accepterer det som vore egne tanker og trossystemer og bruger resten af vores liv på at genskabe det følelsesmæssige miljø, vi kender fra vores tidlige barndom. Fortiden determinerer vores nutid og vores fremtid. Ikke bare fordi vi indoptager fortiden i os og lader den forme vore tanker, men også fordi det forholder sig sådan, at "Det, vi sender ud, får vi tilbage".³⁸ Forklaringen på, at det forholder sig sådan, er dobbeltsidig. På den ene side har det at

³⁶ Ibid.

³⁷ Hay 1998, 5.

³⁸ Hay 2006, 17.

gøre med, at vores underbevidsthed accepterer alt, hvad vi vælger at tro om os selv. Bevidstheden og dens tanker, valg og beslutninger former altså i Hays univers det ubevidste liv – ikke omvendt, som det er tilfældet i traditionel psykoanalytisk tænkning. På den anden side hænger det sammen med, at "Universet støtter os fuldt ud i enhver tanke, vi vælger at tænke og tro på".³⁹ Universet accepterer os til samme værdi, som vi giver os selv, siger Hay, og vore liv bliver også derfor en afspejling af vore overbevisninger. Vore tanker former såvel vores underbevidsthed som verdens reaktion på os. Ifølge Hay genspejler vore livserfaringer altså vor tro og tanker om os selv, ikke omvendt. Det er ikke de erfaringer, vi gør os i livet, der former vore tanker, meninger og opfattelser. Det er vore tanker, meninger og opfattelser, der skaber vort liv. Uanset hvad problemet er, så er vore oplevelser blot ydre manifestationer af vore tanker. Det gælder alt, og ikke mindst sygdom.

Hay har fundet ud af, at fire tankemønstre udløser de fleste af kroppens sygdomme. Det drejer sig om kritik, vrede, irritation og skyldfølelse. Kernen i Hays bøger består af en liste over, hvilke korrespondancer der består mellem tankemønstre og kropslige sygdomme. Listen gennemgår alfabetisk ordnet omkring 350 sygdomme og omfatter alt fra astma og fodvorter til kræft og nyresten, og dens korrespondancer bygger angiveligt på Hays erfaringer fra hendes terapeutiske arbejde, der har vist, at astma skyldes frygt for livet, ligesom blindtarmsbetændelse. Blodpropper forårsages af mangel på glæde og nye ideer, dysenteri af angst og intens vrede, mens langvarig irritation, sårhed og hadefuldhed udløser kræft. Vi får årenkoder, "når vi bliver i et job eller et sted, vi hader. Venerne mister deres evne til at formidle glæde",⁴⁰ mens problemer med øjnene – f.eks. behov for briller – er udtryk for, "at der er noget, vi ikke ønsker at se, enten om os selv eller om livet; fortiden, nutiden eller fremtiden".⁴¹ Der er ikke umiddelbart noget system i Hays korrespondancer. Derimod fremgår det, at Hay systematisk fortolker sygdom som fremtrædelsesform for et individuelt mentalt problem, og at hendes behandling alene sigter mod at fjerne den mentale årsag, der ligger til grund for enhver sygdom. De negative tankemønstre har fælles kulturelle træk – den manglende egenkærlighed og anerkendelse af eget værd, som skabes gennem opvækst og opdragelse, er fælles byrde. Men vi vælger og udformer hver især den variant af selvfornægtelse, som er den specifikke individuelle årsag til vores sygdom. Og den er uafhængig af økonomiske, politiske og sociale forhold. Der er ingen epidemier, ingen sociale aspekter af sygdom, ingen arbejdsbetingede lidelser, ingen økonomisk ulighed i sundhed hos Hay. Sygdom er et individuelt fænomen, der manifesterer og udtrykker den enkeltes destruktive tankemønstre.

³⁹ Ibid., 18.

⁴⁰ Hay 2006, 150.

⁴¹ Ibid., 139.

Veje til helbredelse.

Hays fortidsfortolkning lægger således vægten på opvækstens og opdragelsens syndefald, som imidlertid ikke er en irreversibel proces. Vi kan helt og aldeles lægge fortiden bag os og vende tilbage til det spæde barns paradisiske tilstand.

Hvert eneste nutidigt øjeblik rummer kimen til forandring og helbredelse. Alle de oplevelser og erfaringer, vi har gjort os i vores liv, hele vores fortid har taget udgangspunkt i de tanker og ord, som vi hidtil har brugt. Men fortidens magt over nutiden og fremtiden kan brydes. Mønstre af angst, skyld og selvhad nedarves tilsyneladende fra generation til generation og efterlader den ene generation efter den anden som ofre for forfædrenes synder. Indtil nogen vælger at bryde kæden af arvesynd ved at gøre sig til herre over sine tankemønstre i stedet for at fortsætte som slave af dem. Dermed begynder den læreproces, som er en frigørelsesproces, der sætter den enkelte i stand til at bryde med sin egen fortid såvel som tidligere generationers bevidstløse selvundertrykkelse, selvbegrænsning og selvhad.

Fortidsfortolkningen definerer ligesom i de tidlige moderne lægebøger også hos Hay vejen til helbredelse, som består af tre grundlæggende processer eller faser: Først skal enhver modstand mod forandring udryddes, derefter skal de gamle tankemønstre fjernes og til sidst skal nye tankemønstre installeres.

Fundamentet for processen er, at vi forstår, at vores sind er et stykke værktøj, som vi kan lære at bruge på enhver måde, vi måtte ønske. Vores nutid og ikke mindst den nye fremtid består af ændring af fortidens tankemønstre, og de nye tankemønstre indoptager vi bedst og mest effektivt i os gennem daglige øvelser, hvor vi igen og igen gentager de tanker, som vi har brug for at lære. Vi skal starte med at se os selv i spejlet og igen og igen gentage sætningen: "Jeg er villig til at ændre mig". Hvis vi gør det hyppigt vil Den universelle Intelligens besvare vore tanker og ord, og ordene vil få ændringer til at ske. Vore ord påvirker altså en universel kraft, og dermed fremfalder ordene det, de benævner.

Næste skridt er at lokalisere vores modstand mod forandring, så modstanden kan konfronteres. Hver især må vi identificere, hvordan vores specifikke modstand mod den nødvendige forandring ser ud, sådan at vi kan nå et spadestik dybere og få fat om roden til de negative mønstre. Når al ukrudt er ryddet af vejen, og når vi har taget magten over fortiden, så kan sidste fase i helbredelsesprocessen tage sin begyndelse; De nye tankemønstre skal installeres. Vi skal lære at tænke positivt. Alfa og omega er i den forbindelse at lære at elske sig selv, og det kræver intensiv indsats. Samtidig med at vi lærer os at elske os selv, skal vi finde ud af, hvad vi ønsker os af livet – og overbevise os selv om, at vi fortjener det. Bevidstheden skal konstant være optaget af positive bekræftelser. Vi skal se os selv i spejlet igen og igen og sige: "Jeg fortjener at have/eller at være [...] og jeg tager imod det nu".⁴² Eller hver dag

⁴² Ibid., 99.

tage et stykke papir, skrive "Jeg elsker mig selv, derfor..."⁴³ og udfylde det med alt det nye, som man ønsker, og som man skal gøre krav på.

Vi modtager altid alting i fuld overensstemmelse med vore indre overbevisninger om, hvad vi fortjener, og det gælder naturligvis også og ikke mindst kroppen og dens sundhed. Her skal vi alt efter sygdom installere de bekræftelser i os, som modsvare de negative tanker, som udløste sygdommen. Hays liste over sygdomme indeholder ikke bare angivelse af de negative tankemønstre, som har udløst sygdommen, men angiver også, hvilke positive tankemønstre, der skal erstatte de sygdomsfremkaldende. Stoppet næse, som er udløst af manglende selvværd, skal helbredes via bekræftelsen "Jeg elsker og værdsætter mig selv". En bekræftelse, der også virker mod mavesår, problemer med milten, problemer i kæberne, hududslæt, fodsvamp, ledbetændelse, diskusprolaps og mange andre lidelser, og som indgår i bekæmpelsen af endnu flere, bl.a. kræft. Jeg er tryk, jeg har tillid, jeg er i balance, jeg er perfekt, jeg er fri, jeg er glæde, jeg er velsignet, alt er godt – disse og mange, mange flere positive bekræftelser er vejen til helbredelse for den, der har besluttet sig for at give slip på det fortidige mønster i deres bevidsthed, som har skabt deres sygdom, og som har oparbejdet evnen til at installere nye og sundhedsskabende mentale mønstre i deres bevidsthed. Helbredelse af enhver sygdom er mulig i Hays univers – og ikke nok med det. Det perfekte liv er muligt. Vi kan omprogrammere os selv, sådan at ulykker ikke vil ramme os. Vi kan programmere os selv sådan, at livet vil opfylde ethvert ønske, vi måtte have. Hvis vi elsker os selv, tager universet sig kærligt af os nu og til evig tid.⁴⁴

Opsummering

Ligesom i 15 – 1600-tallets lægebøger er en syndefaldsmyte også kernen i Louise Hays sygdomsfortolkning. Syndefaldsmyten har imidlertid radikalt ændret karakter og er hos Hay en romantisk fortolkning af psykoanalysens forståelse af kulturens byrde, og hvordan den indoptages og indsocialiseres i os af og i de nære relationer. Hos Hay er den selvbegrænsning og selvundertrykkelse, som Freud⁴⁵ og den traditionelle psykoanalyse anså for en samfundsmæssig nødvendighed, stadig virksom men helt og aldeles unødvendig. Hay forbinder ikke byrden med hverken kultur eller samfund men fokuserer alene på byrdens individuelle og personlige konsekvenser, sådan som hun ser dem manifesteret ikke mindst i sygdom. Det er i Hays optik fuldt ud muligt at frigøre sig fra kulturens og opdragelsens byrde. Forholdet mellem nutid, fortid og fremtid er dynamisk. Syndefaldet er reversibelt. Mennesket kan komme ind i Paradisets have igen. Midlet er at tage magten over sin fortid. Fortidens syndefulde mønstre og vaner må rykkes op med rode, alt ukrudt må fordries, og jorden gøres klar til nye frø. Når det er sket, kan en kontrolleret men også magisk proces tage sin begyndelse. Gennem disciplin og selvkontrol installerer den

⁴³ Ibid., 109.

⁴⁴ Hay 1998, 54.

⁴⁵ Se Freud 1972.

enkelte systematisk nye tankemønstre i sit ubevidste, samtidig med at en universel intelligens sørger for, at de selvbekræftende remser skaber det, de siger. Når det sker, kan den enkelte vende tilbage til den paradisiske urtid, hvor vi elskede os selv og blev elsket af omgivelserne. Denne tilstand kan dermed folde sig ud som fremtid – en fremtid, der manifesterer den indsigt og den lykke, der er sigtet med vores livs læreproces. Sygdom og lidelse har dermed ligesom alt andet et finalt sigte. Det er erfaringer, vi gør os, fordi vi derigennem kan nå til den indsigt, der i sidste instans kan befri os for kulturens og fortidens byrde.

Undersøgelser viser, at Hays historiebrug ikke er så særlig eller eksotisk, som man måske kunne forestille sig. Rosenzweig og Thalen har i deres undersøgelse af menigmands historiebrug i Amerika⁴⁶ påvist, at den fortid, som amerikanerne interesserer sig for er den nære, personlige og ikke mindst familiære fortid, at amerikanerne betragter livet som en læreproces, og at de bruger fortolkningen af deres fortid til at leve i nutiden og forme deres fremtid ud fra. Kun gennem at fortolke og tage ansvar for deres fortid bliver det muligt at skabe ny fremtid:

Respondents told us the key to taking responsibility for the future lay in deciding to take responsibility for how they had acted in the past. [...] As they tried to take responsibility for the past and chart trajectories for the future, respondents said they began to have a new sense of themselves as agents with the desire and capacity to change pattern they had fallen into...⁴⁷

Eller som en respondent forklarer: "I find usually there is a pattern in the past which when healed allows me to move forward".⁴⁸ En forståelse af relationen mellem fortid og nutid og fremtid, som ligger på linje med den historiebrug, som gennewsyrer Hays forestillingsverden, og som i Hays radikale fortolkning betyder, at det moderne menneske på en gang er determineret af sin fortid og samtidig fuldstændig fleksibelt. Den enkelte indeholder en autentisk og god kerne, som stammer fra før syndefaldet og kulturens undertrykkelse og programmering sætter ind. Hele kulturens og fortidens prægning kan imidlertid fjernes, og den enkelte kan finde tilbage til den kerne, som al lykke og al sundhed udgår fra, og med udgangspunkt heri skabe en lykkelig fremtid.⁴⁹

⁴⁶ Rosenzweig & Thalen, 1998.

⁴⁷ Ibid., 84-85.

⁴⁸ Ibid., 83.

⁴⁹ I Jørgensen 2002, 106-143, analyseres de forestillinger om mennesket og dets væren, som udfolder sig i henholdsvis den senmoderne selvhjælpslitteratur og i de senmoderne behandlingsteorier. Analysen viser, at det er en central forestilling, at der findes en ægte og oprindelig kerne i personligheden, som er fundamentet for forestillingen om, at sandhed og helbredelse kommer indefra, såvel som terapiformernes forestilling om det modsatte, nemlig en fleksibel personlighed, som løbende kan og skal laves om, samt den fælles forestilling om, at livet i vid udstrækning udfolder sig løst fra økonomiske, sociale og politiske kontekster.

Lægerne har ikke noget at byde på i denne selvhelbredelsesproces. Deres sygdomsforståelse kender ikke årsagen til sygdom. De ved ikke, at al sygdom har psykologiske årsager, og derfor retter deres behandling sig heller ikke mod ondets rod men mod biologiske processer og enkeltdele af den menneskelige krop. Den syge har således ingen institutionaliserede autoriteter at støtte sig til. Den enkelte må selv – vejledt og guidet af Hays bøger og øvelser – finde sin egen vej til helbredelse.

Hay tilhører ikke den medicinske elite, hun har ikke studeret ved førende universiteter, hun har ingen akademisk titel. At have helbredt sig selv for kræft gennem sin egen metode er fundamentet for Hays autoritet. Fra den position udfordrer hun nutidens etablerede lægestand og dens teorier, behandlingsformer og selvforståelse.

Hays tekst har lighedspunkter med religiøse tekster, der forkynnder en åbenbar sandhed, og derfor ikke har behov for at hente legitimitet udenfor sig selv. Hay er et levende bevis på, at tingene forholder sig, som hun angiver. Teksten er sand, fordi den er erfaret, og den er erfaret, fordi Den guddommelige Intelligens ville, at det skulle ske. At henvise til nogen eller noget ville svække tekstens autoritet.

KONTINUITET OG BRUD I SYGDOMSFORTOLKNINGEN

Når sygdom definerer nutiden sættes en proces i gang, der angår fortolkningen af fortiden forstået som: Hvad er årsagen til sygdom? Denne fortolkning bestemmer den fremtidsrettede ageren, forstået som: Hvad skal der til for at få det bedre eller blive helbredt? Det gælder 1500 – 1600-tallets og det gælder nutidens historiebrug i forbindelse med sygdom. Fælles for fortolkningsprocessen er også, at en syndefaldsmyte udgør den overordnede historiske kontekst, som sygdom indskrives i. Sygdom er således i begge sammenhænge udtryk for synd, men myterne har imidlertid forskellig karakter.

Som udgangspunkt er opfattelsen af, hvad synd er, afgørende forskellig. I 15 – 1600-tallet forankres sygdomsfortolkningen i Det gamle Testaments syndefaldsmyte og i den institutionaliserede og autoriserede fortolkning af denne myte og dens relation til sygdom, som gennem århundreder har været den gængse i kristen dogmatik. Den synd, der skaber fundamentet for sygdom, er egenkærlighed og den umådeholdne og ubalancerede stræben efter tilfredsstillelse af egne behov, som følger heraf. Denne synd er almenmenneskelig og kollektiv. Louise Hay taler ikke om synd og slet ikke i traditionel religiøs forstand, hvor synd betegner det forhold, at mennesket overtræder en lov eller et bud givet af Gud. Der er i Hays univers ingen Gud, der har givet en lov eller et påbud, som mennesket synder ved at overtræde. Hun henter ikke legitimitet i en kanoniseret tekst eller dennes institutionaliserede og autoriserede fortolkning, men i egen erfaring. Den universelle intelligens har ladet hende erfare, at den psykologiske forklaring på sygdom er mangel på egenkærlighed. Man skal elske sig selv, og er man ikke i stand til det i tilstrækkelig grad, bliver man syg. Man synder ikke mod Gud eller Næsten, men mod en psykologisk lovmæssighed. Man bliver ikke straffet af Gud eller Næsten, men straffer sig selv.

Individets destruktive tankemønster bærer så at sige straffen i sig selv og manifesterer sig i sygdom. I denne forstand kan man tale om, at synd er årsag til sygdom hos Louise Hay såvel som i lægebøgerne, men syndens indhold har skiftet karakter. I lægebøgerne er egenkærlighed, mangel på lydighed og mangel på selvundertrykkelse syndens kerne, mens det hos Hay er præcis det modsatte. Her er manglende egenkærlighed og manglende selvudfoldelse ondets rod. I begge tilfælde er sygdom imidlertid metafor først for en åndelig siden for en psykologisk tilstand. Den moderne psykologisering af sygdom har i vid udstrækning karakter af sublimeret spiritualitet eller åndelighed, og er "a secular, ostensibly scientific way of affirming the primacy of "spirit" over matter", som Susan Sontag har formuleret det.⁵⁰

Vejen til helbredelse kræver såvel i tidlig moderne tid som i nutidens selvhjælpslitteratur, at fortidens synd skal identificeres, før den kan udryddes. I begge tilfælde er mentale forhold den ultimative årsag til sygdom, og derfor er introspektion og mental disciplinering første skridt på vejen til helbredelse. Processen beskrives både i lægebøgerne og hos Hay med den samme metaforik, som kendes fra kristenhedens mest udbredte opbyggelsesskrifter. Fortidens syndefulde mønstre og vaner må erkendes, de må rykkes op med rode, alt ukrudt må fordrives, og jorden gøres klar til nye frø.⁵¹ I de tidlig moderne lægebøger tilbyder kirken rum for og dens præsteskab vejledning i forbindelse med syndsbeholdelse, anger og eventuel bod. Hos Hay må den enkelte på egen hånd tage magten over sin fortid.

Hvorvidt og i hvilken udstrækning det er menneskeligt muligt at gøre op med synden og forvandle sig til et menneske, der lever i overensstemmelse med Guds bud eller Den universelle Intelligens' lovmæssigheder, ser 15 – 1600-tallets og nutidens selvhjælpslitteratur forskelligt på. Som vist indskrives sygdom hos Hay i en romantisk fortolkning af den psykoanalytiske syndefaldsmyte, der ligesom i den kristne eskatologi beskriver vandringen fra Paradis via syndefald og jordelivets trængsler til Det himmelske Jerusalem. Forskellen er imidlertid, at Det himmelske Jerusalem – ligesom f.eks. i den kommunistiske eskatologi – hos Hay kan realiseres på jorden. Det moderne menneske kan i Hays optik fuldt og helt frigøre sig fra alle fortidige og alle kollektive bindinger gennem intensiv bearbejdning af sin nære personlige fortid. Man kan ved egen hjælp ryste synden af sig én gang for alle og med disciplineret viljesmæssig indsats afholde sig fra synden og forme sit liv og sin fremtid, så den bringer lykke i enhver henseende – herunder også helbredelse fra sygdom.

Samme optimisme findes ikke i den tidlig moderne fortolkning af syndefaldsmyten. Her er syndefaldet irreversibelt. Det tidlig moderne menneske er omfattet af en arvesynd, der knytter sig til selve det at være menneske. En synd, der binder i almen og evig menneskelig svaghed, som man livet igennem kan kæmpe mod – med kirkens hjælp – men som man aldrig vil kunne frigøre sig fra. Man kan stræ-

⁵⁰ Sontag 1977, 55-56.

⁵¹ Kruse 1995.

be, men vil aldrig nå frem. Forventningerne til, hvad mennesket kan udrette med sig selv på egen hånd, er mindre. Det tidlig moderne menneske kan i lægebøgernes optik aldrig frigøre sig fra synden, og det har behov for præsteskabets vejledning i sin daglige og livslange stræben. Og ligeså lidt som det tidlig moderne menneske forventes at kunne frigøre sig helt fra synd, ligeså lidt forventes det alene at kunne helbrede sig selv. Efter med præsteskabets hjælp at have gjort det mentale forarbejde er det den guddommeligt indstiftede lægestand og de helliggjorte urter, der skal bringe den syge til bedring eller helbredelse. Det tidlig moderne menneske har ikke så megen magt over krop og sjæl, over fortid og fremtid, som det moderne menneske har i Hays optik.

Forskellene er mange i det tydningsunivers, som sygdom indsættes i i tidlig moderne og nutidig selvhjælpslitteratur, men samtidig er der også kontinuitet i metaforerne. Syndefaldsmyter udgør den ordensskabende ramme for fortidsfortolkningen og fremtidsrettetheden, og forestillingerne om synd som årsag til sygdom og sygdom som straf for synd synes ligeså sejlivede i selvhjælpslitteraturen som forestillingerne om selvkontrol og disciplin som vej til helbredelse. Forestillingerne indgår tilsyneladende kontinuerligt i livstydningen i forbindelse med sygdom, uanset om vi befinder os i nutiden og eller i 1500-tallet, og de synes at have rødder så langt tilbage, som vi overhovedet har viden om, hvad mennesker har forestillet sig om årsager til sygdom og veje til helbredelse.

Siden tidernes morgen har mennesker indskrevet sygdom i en stor meningsgivende og ordensskabende fortælling. Den vigtigste historie har altid handlet om kampen mellem Det Gode og Det Onde, og om hvordan menneskeheden og det enkelte menneskes liv indgår i denne historiske kamp. Efter guderne udkonkurrerede de dæmoner, som i de primitive samfund blev opfattet som årsag til sygdom, overtog guderne i stadig stigende grad rollen som den straffende instans, der påførte menneskene sygdom. Menneskene overtrådte Loven og lovovertrædelsen eller manglen på respekt for den guddommelige vilje førte til straf i form af sygdom. Sådan kender vi det fra babylonerne og egypterne, fra grækerne og romerne, og sådan kender vi det fra den kristne tradition. Hos Louise Hay er Gud og hans lov erstattet af Den universelle Intelligens og dennes psykologiske lovmæssighed, Guds straf er erstattet af selvstraf, men sygdom er stadig udtryk for synd og helbredelse knyttet til disciplineret underkastelse under loven.

LITTERATUR

- Bartscher, Hanz Christensen 1596/2002, *En liden Bog om alle hande Siugdom*. Schleswig: Nicolaus Wegener/Højbjerg: Forlaget Wormianum.
- Beynon, Elias 1677, *Den barmhjertige Samaritan eller broderlig-Kjerligheds Raad for allehaande legemlige Siugdomme*. København.
- Freud, Sigmund 1972, *Kulturens byrde*, København: Hans Reitzel.
- Gotfredsen, Edvard 1973, *Medicinens Historie*. København: Nyt Nordisk Forlag.

- Görman, Ulf 1977, *A Good God? – A Logical and Semantical Analysis of the Problem of Evil*. Lund: Verbum.
- Hay, Louise 1998, *Sund i Sind – Sund i Krop*. København: Strubes Forlag.
- Hay, Louise 2003, *Helbred Dit Liv*. København: Wibolts Forlag.
- Ingerslev, Johan Vilhelm 1873, *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider til Aar 1800*, I-II. København: E. Jespersen/ Otto Schwartz' Efterfølger.
- Jensen, Bernard Eric 2003, *Historie – livsverden og fag*. København: Gyldendal.
- Jørgensen, Carsten Rene 2002, "Find dig selv. Realiser dig selv. Konstruer dig selv", *Psyke og Logos*, 23.
- Kruse, Tove 1995, "Være Gud lig eller undgå synd", i: Arvidsson, Jensen og Kruse (red.) 1995: *Magt og Mentalitet*. Roskilde: Roskilde Universitets forlag, 111-135.
- Kruse, Tove 1995, "Det indrestyrede menneske" i: Arvidsson, Jensen og Kruse (red.) 1995: *Magt og Mentalitet*. Roskilde: Roskilde Universitets forlag, 135-161.
- Kruse, Tove 2009, "Sygdomsfortolkning og historiebrug. Et patientperspektiv på årsager til sygdom og veje til helbredelse", *Bibliotek for Læger*, vol. 201, nr. 4, 432-458.
- Mansa, Frederik Vilhelm 1873, *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det attende Aarhundrede*. København: Gyldendal.
- Pedersen, Christiern 1533, *En nøttelig Legebog Faar Fattige och Rige Vnge och Gamle*. Malmø.
- Pedersen, Christiern 1534, *Om Vrtevand Till Ath Lege alle honde Sotter oc Siugdomme*. Malmø.
- Porter, Roy 2003, *Medicinens historie*. København: Rosinante.
- Rosenzweig, Roy & Thalen, David 1998, *The Presence of the Past. Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press.
- Scribner, Robert W. 1993, "The Reformation, Popular Magic, and the 'Disenchantment of the World'", *Journal of Interdisciplinary History*, vol 23, no.3, 475-494.
- Smith, Henrik 1577, *Lægebog indeholdendis; I-VI*. København.
- Sontag, Susan 1977, *Illness as Metaphor*. New York: Farrer, Straus and Giroux.
- Aalborg, Niels Michelsen 1633, *Medicin eller Lægebog vdi fem små bøger*. København.

TOVE KRUSE,

PH.D., LEKTOR,

INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET

ROSKILDE UNIVERSITET

ABSTRACT

Artiklen undersøger den meningsskabende og handlingsorienterede historiebrug, som tidlig moderne og nutidig selvhjælpslitteratur tilbyder til fortolkning af sygdom. Artiklen viser, hvordan fortidsfortolkningen – der angår årsagen til sygdom – bruges til at håndtere nutidens sygdom og udstikke retningen for, hvad skal der til for fremadrettet at få det bedre eller blive helbredt. To forskellige syndefaldsmyter – en tidlig moderne, der er religiøst og kollektivt funderet og en nutidig, der er individuelt og psykologisk funderet – udgør den overordnede ramme for sygdomsfortolkningen. Forestillingerne om synd som årsag til sygdom og sygdom som straf for synd viser sig at være ligeså sejlivede i selvhjælpslitteraturen som forestillingerne om selvkontrol og disciplin som vej til helbredelse.

HISTORIEGENBRUG?

MAGNUM CRIMEN, ANDEN VERDENSKRIGS MASSAKRER OG GENFORTOLKNINGER AF HISTORIESKRIVNING I JUGOSLAVISK HISTORIEKULTUR

■ TEA SINDBÆK

”Historia est magistra vitae”, historien er livets lærer, erklæres det i et nyskrevet forord til genudgivelsen af mammutværket *Magnum Crimen* om massakrer i Jugoslavien under Anden Verdenskrig.¹ Den lærdom, som skulle uddrages af historien, var imidlertid ret forskellig, da bogen første gang publiceredes i 1948, og da den blev genoptrykt med nyt forord i 1986. I første omgang var hensigten med bogen at dokumentere og forklare de rædsler, som de jugoslaviske folk havde oplevet i den nys overståede krig. Ved genudgivelsen 38 år senere blev det betonet, at bogen trods sin anselige alder havde øjeblikkelig relevans; den skulle nu også forklare nutiden og advare om truende farer.

Bortset fra det nye forord rummede *Magnum Crimen* præcis de samme 1100 siders omfattende dokumentation og kildeafskrifter. Den var blot én af en række genudgivelser i 1980’erne af gamle kildesamlinger og historiske undersøgelser om Anden Verdenskrigs jugoslaviske massakrer og folkemord. Inden for jugoslavisk og i særdeleshed serbisk historieforskning og populærformidling af historie sås generelt en fornyet interesse for spørgsmålet om krigens interne jugoslaviske forbrydelser.

Umiddelbart virker det forbløffende, at denne gamle historiske viden blev så vigtig 38 år efter, den først var publiceret. Men hvis vi opfatter den fornyede historiske interesse som et udtryk for historiebrug, rettes fokus mod de ting i samtiden, som gjorde denne viden relevant. Hensigten med denne artikel er at udforske, hvordan den historiske information, som *Magnum Crimen* rummede, kunne genbruges efter knap 40 år. Hvad var forskellen på den betydning, bogen havde i 1948 og i 1986?

¹ Blažević 1986, XXIV.

Der er ikke tvivl om, at der med fremstillingerne og diskussionerne af Anden Verdenskrigs interne jugoslaviske massakrer er tale om omfattende brug af en smertelig, kompliceret og potentielt nationalt destabiliserende historie, både i 1940'erne og i 1980'erne. Flere forfattere har peget på en sammenhæng mellem 1980'ernes betoning af massakrehistorien indenfor serbisk historiskrivning og skønlitteratur og fremvæksten af en dominerende serbisk nationalistisk diskurs.² Nogle har endda hævdet, at brugen af massakrehistorien spillede en væsentlig rolle for opløsningen af den jugoslaviske føderation og de efterfølgende krige i starten af 1990'erne.³ Under diskussionen af den jugoslaviske brug af massakrehistorien ligger således også spørgsmålet, hvor meget betydning man i dette tilfælde kan tillægge brugen af historie.

HISTORIEKULTUR OG HISTORIEBRUG

Hvilke typer brug, der kan gøres af historie, og hvilke effekter, historiebrugen kan få, afhænger i høj grad af historiekulturen (eller historiekulturerne) i det omgivende samfund. Begrebet historiekultur betegner for det første det utal af måder, hvorpå historie kommunikeres i samfundet; for det andet den særlige kultur, der kendetegner historie som akademisk og uddannelsesmæssigt felt og historikere som professionelt kollektiv, karakteriseret ved særlige forsknings- og formidlingspraktikker; og for det tredje, at historiekultur er domineret af et særligt forhold til det omgivende samfund. Historieforskning og – kommunikation er ofte nært knyttet til ideologi og kan være mere eller mindre underlagt politiske diktater og begrænsninger.⁴

Hvilke typer historiekommunikation, der er mest indflydelsesrige og kan danne udgangspunkt for den mest effektfulde brug på et givet tidspunkt, afhænger af forhold og dynamik inden for historiekulturen. I det kommunistiske Jugoslavien var institutionaliseret historieforskning som regel overvåget, særligt hvis det drejede sig om nyere historie, og historiske udgivelser var censureret. Det var derfor styret og begrænset, hvilke former for brug, der kunne gøres af historie i det offentlige rum. I det jugoslaviske tilfælde er det desuden væsentligt, at historiefaget var prestigefyldt, institutionaliseret og stærkt hierarkiseret. Officiel og akademisk historieskrivning havde derfor afgørende indflydelse på de fleste andre former for historiekommunikation, såsom undervisningsmateriale, historieformidling i pressen og historiske film.

Historiekultur er ikke en sluttet enhed – som oftest vil det være nødvendigt at tale om flere overlappende historiekulturer, eller subkulturer. I undersøgelsen af historiekultur i Jugoslavien må der både tages højde for en fælles jugoslavisk historiekultur og for den gradvise etablering af delrepublikkers og provinseres individuelle og til tider mere nationale historiekulturer. Desuden må man skelne mellem

² Dragović-Soso 2002, 100-114; Denich 1994; Hayden 1994.

³ Banac 1992; Mennecke 2009, 514, 517.

⁴ Karlsson 2003, 30-38. Se også Myhre 1994; Hubbard et al. (red.) 1995.

akademisk og populær historiekultur og mellem sub- eller mod-kulturer i de mange private og uofficielle historier om fortiden. Når jeg i det følgende taler om 'jugoslavisk historiekultur' generelt, mener jeg historiekommunikationen og de institutioner og praktikker, der omkranser denne kommunikation, inden for det område, der udgjorde det socialistiske Jugoslavien. Med 'serbisk' eller 'kroatisk' historiekultur mener jeg den kommunikation og de institutioner og praktikker, der gjorde sig gældende inden for rammerne af disse to republikker.

Såvel produktion som modtagelse af historiekommunikation præges afgørende af de kontekster, hvori de foregår. Den betydning, et stykke historiekommunikation har, afgøres i sidste ende af den modtager, som tolker budskabet. Denne tolkning påvirkes uundgåeligt af den kontekst, hvori kommunikationen modtages.⁵ En historieskrivning om gensidige massakrer og folkemord må uvægerligt opfattes anderledes i en politisk atmosfære præget af inter-etnisk venskabelighed og konsensus om fremtidsplaner end i en situation præget af konfliktfyldte etniske relationer og ustabilitet.

ANDEN VERDENSKRIG OG TITOISTISK HISTORIEKULTUR

Emnet for *Magnum Crimen* og de andre værker om Anden Verdenskrigs massakrer var potentielt dybt problematisk fra et jugoslavisk politisk perspektiv. De jugoslaviske kommunistiske partisaners sejr i Anden Verdenskrig over såvel fascistiske og nazistiske besættelsesmagter som jugoslaviske kollaboratører og kommunisternes politiske modstandere banede vejen for kommunistpartiets magtovertagelse i landet. Partisankrigen blev det socialistiske Jugoslaviens grundlæggende og statsbærende myte, som legitimerede både det kommunistiske magtmonopol og genoprettelsen af den multinationale stat.

Imidlertid havde krigen også været scene for folkemord og omfattende massakrer begået af besættelsesmagter, og også af jugoslaviske grupper mod hinanden. Den kroatiske fascistiske bevægelse Ustasha udførte, hvad der ligner en reel folkemordskampagne mod serbere, jøder og roma. Den serbiske konservative og royalistiske Chetnik-bevægelse begik talrige krigsforbrydelser, herunder omfattende massakrer mod muslimske landsbyer i Østbosnien. De kommunistisk ledede Partisaner, anført af generalsekretær Josip Broz Tito, terroriserede og forfulgte "klassefjender" og hele landsbyer af mistænkte Chetnik-sympatisører. Ved krigens slutning blev partisanernes modstandere nådesløst elimineret.⁶

Jugoslaviens Anden Verdenskrig var således lige så meget en borgerkrig som en befrielseskrig. De inter-jugoslaviske massakrer, krigsforbrydelser og folkemord, der fandt sted under Anden Verdenskrig, efterlod en kompliceret og potentielt destabiliserende arv til efterkrigstidens Jugoslavien. Hvordan skulle man promote-

⁵ Fairclough 1992, 81ff.

⁶ For en oversigt over Anden Verdenskrig i Jugoslavien, se f.eks. Pavlowitch 2008.

re genopbygningen af en multietnisk stat og samtidig forvalte en nærmeste fortid præget af massakrer og folkemord mellem etniske og politiske grupper?

Sejren i Partisankrigen gav de jugoslaviske kommunister total politisk kontrol i det krigshærgede land. De kunne således diktere en officiel og nidkært forvaltet udlægning af historien om Jugoslaviens Anden Verdenskrig. I de første årtier kunne denne historie kun skrives af partisanveteraner.⁷ Partisankrigen fungerede som en politisk-ideologisk legitimerende ressource, fremhævet og prist i utallige politiske taler.⁸ Efter bruddet med den sovjetledede Kominformblok blev Partisankrigen endnu vigtigere som legitimerende myte, eftersom de jugoslaviske kommunister ikke længere kunne hente legitimitet fra den internationale kommunistiske bevægelse. Partisankrigen måtte nu også gøre det ud for en fuldgyldig socialistisk revolution. Umiddelbart efter bruddet med Kominform, på den 5. partikongres i sommeren 1948, holdt Tito en otte timer lang tale, hvori han forklarede og retfærdiggjorde de jugoslaviske kommunisters strategi. Partisankrigen udgjorde en omfattende og væsentlig del af talen.⁹ Titos udlægning blev senere toneangivende for, hvordan Partisankrigen skulle beskrives og forklares.

I Titos og kommunisternes udlægning blev krigen i Jugoslavien tematiseret som de forenede jugoslaviske folks tapre kamp mod besættelsesmagterne. Partisanhærens glørværdige sejre og krigens strategiske udvikling blev forklaret i omhyggelige detaljer.¹⁰ Den forenklede udlægning af krigens historie var langt fra enestående for Jugoslavien. Også i andre europæiske lande blev krigshistorien som udgangspunkt formet som en heroisk samlende narrativ, der i højere grad skulle bidrage til statslig genopbygning og genetablering af sammenhængskraft end til en indgående forståelse af krigens problematiske og ufine sider.¹¹ Men de omfattende interne massakrer udgjorde en særlig udfordring for de jugoslaviske historieforskere.

I de store heroiske narrativer om Partisankrigen blev krigens massakrer kun nævnt i enkelte sætninger, som en del af den almindelige baggrundsviden om krigen eller som eksempler på besættelsesmagters og kollaboratørers bestialitet. Mens den egentlige krigsførelse blev betonet i de generelle historiske fremstillinger, druknede historien om krigens interne jugoslaviske massakrer så at sige i militærhistoriske udredninger.

MAGNUM CRIMEN OG MASSAKREHISTORIEN

Massakrerne blev dog ikke fortiet. I det første årti efter krigen produceredes et omfattende materiale af kildesamlinger og studier, som beskrev og dokumenterede massakrer og krigsforbrydelser fra jugoslaviske fascisters og kollaboratørers side. I

⁷ Dimić 1996; Gross 1966; Höpken 1994.

⁸ Se f.eks. Tito 1948.

⁹ Tito 1951.

¹⁰ Ćubelić og Milostić 1963 (11. udg., genoptryk af 2. reviderede og udvidede udgave, Zagreb 1952); Marjanović & Morača 1958.

¹¹ Bosworth 1993; Judt 1992.

særdeleshed blev Ustasha-bevægelsen og dens forhold til den katolske kirke udforsket. Det var især disse bøger om Ustasha, som skulle blive genudgivet i 1980'erne.

Et af de første og mest detaljerede studier af Ustasha og den katolske kirke var Viktor Novaks *Magnum Crimen*, mere end 1100 siders beskrivelser, analyser og omfattende kildeafskrifter, som blev trykt i 1948. Hensigten med *Magnum Crimen*, der bar undertitlen "et halvt århundredes klerikalisme i Kroatien" var at undersøge og beskrive den katolske kirkes rolle under besættelsen af Jugoslavien. Som udgangspunkt stillede Novak sig umådeligt kritisk over for den katolske kirke, som efter hans vurdering havde vist sit sande ansigt under krigen ved at alliere sig med Ustasha for med alle midler, inklusiv blodig terror og koncentrationslejre, at arbejde for et totalt katolsk Kroatien.¹² Alliancen mellem Ustasha og den katolske kirke er et helt centralt tema i *Magnum Crimen*. Bogen indeholder lister og biografier over katolske præster, munke, lærere og lægbrødre, som støttede og til tider deltog aktivt i massakrer på serbere. Nogle var regulære medlemmer af Ustasha-bevægelsen.¹³ Samarbejdet fungerede, ifølge Novak, også i den øverste top af Ustashas og den katolske kirkes hierarki, og Ustasha-staten fremstilles som et fælles projekt for Ustashas øverste leder Ante Pavelić og Zagrebs ærkebiskop Alojzije Stepinac.¹⁴

Novak lægger ikke fingrene imellem i sin beskrivelse af Ustashas og den katolske kirkes fremfærd. Han gør rede for forfølgelsen af det serbisk-ortodokse præsteskab, og han nævner talrige eksempler på massakrer og overgreb begået mod serbere i Kroatien og Bosnien.¹⁵ Han beskriver, hvordan terror, tortur og masse mord på tusinder af landsbyboere blev brugt til at skabe et psykologisk pres, som skulle få ortodokse serbere til at konvertere til katolicismen – eller flygte. Novak nævner også eksempler på, at indkaldelser til konvertering blev brugt til at samle serbere, som derpå blev massakreret, eller til at indfange unge piger, som blev låst inde i serbiske kirker, voldtaget og myrdet.¹⁶ I Novaks fremstilling er de primære ofre for Ustashas og den katolske kirkes forbrydelser åbent defineret som serbere, selvom det fremhæves, at også Partisanbevægelsens støtter blev udsat for terror.

Magnum Crimen er et eksempel på, at interne jugoslaviske massakrer og krigsforbrydelser sagtens kunne omtales og endda beskrives i uhyggelig detaljegrad. Den etniske og religiøse motivation kunne også udmærket fremhæves. At en så omfattende og detaljeret fremstilling af interne jugoslaviske massakrer kunne udkomme var på ingen måde et tilfælde. De jugoslaviske trykkerier var statskontrollerede, så bogen var ikke kommet ud, hvis kommunisterne ikke ønskede det. Det var heller ikke en marginal figur, som stod bag denne fremstilling. Skønt Novak tilhørte det gamle borgerlige historikermiljø fra mellemkrigstiden, var han højt respekteret i

¹² Novak 1986, XII-XIII (først trykt i Zagreb 1948).

¹³ Novak 1986, 662-678.

¹⁴ Novak 1986, 784.

¹⁵ Novak 1986, især 617f, 645ff.

¹⁶ Novak 1986, f.eks. 685.

det socialistiske Jugoslavien.¹⁷ *Magnum Crimen* blev anmeldt med stor ros og ærbødighed i det jugoslaviske historiske tidsskrift *Istoriski Časopis*, hvor Novak selv var redaktør.¹⁸

Selvom Novaks bog i udpræget grad tematiserede interne jugoslaviske massakrer, må den altså have bekommet det kommunistiske regime vel. Det kan der være flere grunde til: For det første bidrager de detaljerede redegørelser til at fremhæve, hvor uhyrlige partisanernes modstandere var, og dermed hvor nødvendig og kærkommen partisanernes sejr var. For det andet er *Magnum Crimen* en voldsom anklage mod den katolske kirke i Kroatien. Og den havde de jugoslaviske kommunister et udpræget fjendtligt forhold til, både fordi de som gode kommunister var modstandere af religion generelt, og fordi den katolske kirke havde vist sig langt vanskeligere at kontrollere end Jugoslaviens øvrige religiøse samfund.¹⁹ *Magnum Crimen* indgår således i flere forskellige former for historiebrug.²⁰ Forfatterens egen brug af historien i værket er dels grundlæggende akademisk; han er interesseret i at komme til bunds i spørgsmålet om den katolske kirkes rolle under Anden Verdenskrig. Men den er afgjort også moralsk; Novak er indigneret og mener, at den katolske kirkes gerninger bør udstilles og huskes, så den i hvert fald principielt drages til ansvar. For Jugoslaviens kommunistiske regime kunne den historie, der fremlægges i *Magnum Crimen* bruges på anden vis, dels politisk i konflikten med den katolske kirke og dels ideologisk legitimerende; Viktor Novaks fremhævelse af de rædsler, som Ustasha-regimet og besættelsesmagterne udførte i Jugoslavien, bidrog til at få partisanernes modstandskamp til at fremstå både glørværdig og dybt nødvendig.

Magnum Crimen var langt fra det eneste værk, der behandlede Anden Verdenskrigs jugoslaviske massakrer. Der blev udgivet studier og kildesamlinger om bl.a. Ustashes massedrab og koncentrationslejre og den katolske kirkes rolle og relation til Ustasha-staten.²¹

Det kommunistiske Jugoslaviens historiekultur kunne altså sagtens rumme historieskrivning om massakrer og folkemord, blot den holdt sig indenfor rammerne af det narrativ om Partisankrigen, som kommunistpartiet havde dikteret. Massakrerne kunne således udmærket indgå i den politiske og ideologiske historiebrug, som kendetegnede kommunisternes behandling af Anden Verdenskrigs historie. Væsentligt er det også, at forfatterne til fremstillingerne var ideologisk troværdige fra et kommunistisk perspektiv. Viktor Novak opfattedes som progressiv trods hans borgerlige baggrund, mens andre forfattere til bøger om Ustashes forbrydelser var veletablerede kommunister, der havde sluttet sig til partiet før krigen begyndte.

¹⁷ Stojančević 1977, 5-7.

¹⁸ *Istoriski Časopis* 1949-1950, 268-271.

¹⁹ Alexander 1979, 70ff.

²⁰ Ang. forskellige typer historiebrug, se Karlsson 2003, 38-43.

²¹ Se Sindbæk *in press*.

Der er dog nogle ting, som ikke kunne skrives i disse massakrehistorier: For det første kunne de ikke bebrejde et jugoslavisk folk, den kroatiske nation for eksempel, som sådan. De jugoslaviske folkeslag og det arbejdende folk kunne ikke drages til ansvar, uanset at en væsentlig del af de nationalistiske politikker, der lå bag en del af massakrerne, involverede Jugoslaviens almindelige bondebefolkning. Skyld måtte i stedet lægges hos borgerskabet, fascisterne og kirken. For det andet kunne de ikke diskutere partisanernes krigsforbrydelser. Her er der reelt tale om fortællelse. Partisanernes forbrydelser under krigen, eufemistisk omtalt som 'venstreafvigelser' eller befrielseskampens 'krise', begyndte først at blive emne for historiske undersøgelser i 1970'erne, og da var det stadig uhyre problematisk at rejse disse spørgsmål.²² De omfattende massakrer på partisanernes modstandere ved krigens afslutning, senere omtalt i kroatisk historiekultur som "Bleiburg-massakren" og "Križni put" (korsvejen), blev ikke nævnt i jugoslavisk historiekultur før 1990.²³

HISTORIEKULTUR OG SAMFUND, 1948-1986

Partisankrigen forblev det socialistiske Jugoslaviens vigtigste legitimerende myte, men bortset fra det undergik det jugoslaviske samfund og jugoslavisk historiekultur i perioden mellem den første og den anden udgivelse af *Magnum Crimen* en række forandringer, som er afgørende for forskellene i betydning mellem de to udgaver og mellem den historiebrug, der blev gjort af de to.

Jugoslaviens brud med Kominform i 1948 førte i første omgang til politiske udrensninger og et yderligere undertrykkende sikkerhedsregime indadtil. Bruddet muliggjorde imidlertid også et opgør med stalinistiske principper allerede fra de tidlige 1950'ere og skabte plads til en udpræget national og patriotisk linje i jugoslavisk kommunisme. Udelukkelsen fra Kominform tvang desuden det jugoslaviske regime til at søge økonomiske og sikkerhedsmæssige alliancer i USA og Vesteuropa. Jugoslavisk udenrigspolitik måtte revideres; landet fandt en ny placering mellem den Kolde Krigs to blokke og åbnede grænserne for vesteuropæisk og amerikansk påvirkning. 1960'erne og 1970'erne er formodentlig den stolteste og mest selvtilfredse periode i det socialistiske Jugoslaviens historie. Den politiske magt var stabilt anbragt i hænderne på et regime, der forfægtede sin egen version af kommunisme under parolen 'selv-forvaltningssocialisme'. Jugoslavien var desuden i en prestigefyldt international position som en af lederne af den alliancefrie bevægelse og balancerede mellem den kapitalistiske og den kommunistiske blok.

Den indenrigspolitiske udvikling frem til 1980'erne var præget af gentagne forsøg på økonomiske reformer. Den liberale fløj i det jugoslaviske kommunistforbund havde gennemtvunget en grad af privatsfære og kapitalisme i den jugoslaviske økonomi. Skønt velstanden i betydelig grad var baseret på internationale lån, var leve-

²² Kamberović 2006, 25-29.

²³ "Križni put" henviser til Jesu lidelsesvandring med korset og betegner her tvangsmarcher mellem fangelejre.

standarden i Jugoslavien høj i forhold til det øvrige kommunistiske Østeuropa. Også statens opbygning blev forandret. Som udgangspunkt var den jugoslaviske socialistiske stat oprettet som en formel føderation af seks delrepublikker, som gjorde det ud for de jugoslaviske nationers hjemlande, og to provinser, hvor store mindretalsgrupper, eller nationaliteter, levede.²⁴ I praksis var staten dog stærkt centraliseret. Men i løbet af 1960'erne og de tidlige 1970'ere blev den jugoslaviske føderale stat gradvist decentraliseret i overensstemmelse med ideerne om økonomisk og politisk selvforvaltning og for at imødekomme republikkers og nationale elitors ønske om mere selvstyre. Med konstitutionen fra 1974 opnåede de jugoslaviske delrepublikker og provinser udstrakt selvstyre, og da kommunistforbundet samtidig også blev decentraliseret, blev centralregeringens magt stort set begrænset til finans-, udenrigs- og forsvarspolitik.

Alt dette smittede af på jugoslavisk historiekultur. På grund af dens korte glansperiode i Jugoslavien nåede stalinismen aldrig at gennemtrænge historikermiljøet. Alligevel blev historieforskning og -skrivning overvåget af kommunisterne via ideologiske kommissioner for historie, og historikerforbund i alle republikker havde til opgave at påvirke historikermiljøet politisk og ideologisk.²⁵

I løbet af 1960'erne og 1970'erne voksede det jugoslaviske historikermiljø markant, både på grund af langt større økonomiske ressourcer, og som følge af et kraftigt udbygget uddannelsessystem, hvor historieundervisning spillede en væsentlig rolle. Særlig vægt blev lagt på den nyeste historie, og forskningsinstitutioner med tætte forbindelser til det kommunistiske parti blev oprettet i alle delrepublikker.²⁶ På universiteter i alle delrepublikker og provinser uddannedes historieundervisere og forskere, som i stedet for erfaring fra Partisankrigen havde meriteret sig ved teoretisk og metodisk træning.²⁷ Historikermiljøet blev således gradvist institutionaliseret og professionaliseret.

Samtidig med historiefagets professionalisering og ekspansion, blev historikerne opdelt i individuelle forskningsmiljøer, tilknyttet hver sin delrepublik eller provins, med egne forskningsinstitutioner og ekspertisefelter, som i praksis oftest var regional eller national historie. En konsekvens heraf var, at historieforskningen i højere grad kunne tage udgangspunkt i regionale og nationale perspektiver. Dermed opstod, parallelt med den fælles jugoslaviske historiekultur, nationale og regionale historiekulturer.²⁸

Jugoslaviske historiedebatter i 1960'erne og 1970'erne bærer tydeligt præg af denne nationale opdeling af historikermiljøet. Specielt spørgsmål om nationsdan-

²⁴ De nationalt baserede republikker var Slovenien, Kroatien, Serbien, Montenegro og Makedonien. Undtagelsen var Bosnien, som ikke havde et national flertal. Provinserne var Kosovo og Vojvodina.

²⁵ Stanković og Dimić 1996, 239-240.

²⁶ Gross 1966, 242-245.

²⁷ Djordjević 1969, 250-251.

²⁸ Se f.eks. Kačavenda 1984, 211-212.

nelse, nationale ideologier og de forskellige nationers forhold til det jugoslaviske projekt førte til skarpe polemikker, og Tito og andre repræsentanter for kommunistforbundet fandt det gentagne gange nødvendigt at kritisere historieskrivningen for dens borgerligt nationalistiske tendenser.²⁹ Til tider blev historikere afskediget og forhindret i at publicere, eller hele forskningsinstitutioner kom under tæt politisk kontrol.

Væksten og professionaliseringen af de historiske forskningsmiljøer muliggjorde en ny tilgang til den mytologiske historie om Anden Verdenskrig. Gennem 1970'erne stod især historikere fra Zagreb bag akademisk fremragende kildebaserede studier af Ustasha-bevægelsen og dens forbrydelser, mens især Beograd-historikere udgav mere synteseprægede fremstillinger af krigen, hvori også de interne nationale kampe mellem forskellige jugoslaviske grupper blev fremhævet. Ustashas og Chetnikkers forbrydelser blev også bearbejdet i populærkultur. Særligt den provokerende jugoslaviske filmscene stod bag chokerende fremstillinger af interne jugoslaviske massakrer.³⁰ Kun partisanernes egne forbrydelser kunne fremdeles ikke tematiseres i den jugoslaviske offentlighed.

Med overgangen til 1980'erne blev Jugoslavien kastet ud i en dyb politisk og økonomisk krise. Titos død i maj 1980 skabte som udgangspunkt opbakning til det jugoslaviske projekt, til "Titos arv" og til "broderskab og enhed" mellem de jugoslaviske folk. Men allerede i 1983 måtte partiledelsen erkende, at de økonomiske vanskeligheder krævede ekstraordinære indgreb. Inflation og arbejdsløshed steg, mens den levestandard, som havde været en væsentlig legitimerende faktor for det jugoslaviske regime, faldt. De politiske ledere var ude af stand til at samarbejde på tværs af delrepublikkerne, og centralregeringen, svækket af de foregående årtiers decentraliseringer, kunne ikke tvinge dem.

I 1981 førte studenteroptøjer og krav om national ligestilling til omfattende uroligheder i Serbiens autonome provins Kosovo. Nationale spørgsmål kom dermed igen på dagsordenen i den jugoslaviske føderation. I midten af 1980'erne var fremtrædende grupper af intellektuelle, særligt i Serbien og Slovenien, optaget af nationale spørgsmål og forfægtede, hvad de så som deres nationers essentielle interesser.³¹

Krisen og den manglende udsigt til en løsning underminerede regimets troværdighed, mens kunstnere og intellektuelle, særligt i Beograd og Ljubljana, satte spørgsmålstejn ved det socialistiske system, regimets brud på menneskerettighederne og fraværet af ytringsfrihed og demokrati. Ydermere stod historiske myter og ikoner for fald: i fag- og skønlitteratur udstilledes mørke sider af den jugoslaviske kommunes historie, herunder den lidet demokratiske magtovertagelse i 1945, fangelejrene for de jugoslaviske kommunister, der mistænktes for at sympa-

²⁹ Marković 2001; Petrović 1978.

³⁰ Sindbæk *in press*, kap. 6 og 7

³¹ Dragović-Soso 2002, 162-205.

tisere med Stalin og Sovjetunionen i 1948, og småskandaløse sider af Titos person, bl.a. overdrevet vellevned eller hans deltagelse i den Østrig-Ungarske hærs offensiv mod Serbien under Første Verdenskrig.³²

Også Anden Verdenskrig og dens forbrydelser i Jugoslavien blev taget op til fornyet overvejelse i skønlitteratur og drama. Generelt fortalte disse værker ikke meget nyt; som nævnt var mange af krigens jugoslaviske massakrer, partisanernes egne forbrydelser undtaget, blevet udforsket og fremstillet af historikere og kunstnere igennem 1970'erne. Det afgørende nye i disse værker var, at de i deres genfortælling af krigens begivenheder satte grundlæggende spørgsmålstejn både ved det jugoslaviske projekt og ved det socialistiske system, dels ved at kritisere kommunisternes forvaltning af fortiden, dels ved at sætte udpræget fokus på den nationale side af krigens forbrydelser og lidelser, og endelig ved subtilt at drage paralleller mellem krigens rædselsregimer og den jugoslaviske kommunisme.³³

Også de religiøse samfund bidrog til diskussionerne om Anden Verdenskrig. Den kroatiske katolske kirke opfordrede til rehabilitering af Alojzije Stepinac, som havde været kardinal i Zagreb under krigen, og som i 1946 var blevet dømt for højforræderi pga. samarbejde med Ustasha og sendt i fængsel og senere husarrest.³⁴ I den katolske kirkes øjne var Stepinac offer for kommunistisk terror og skueprocesjura. Samtidig holdt den serbisk ortodokse kirke mindegudstjenester i landsbyen Jasenovac, hvor Ustashes koncentrationslejr havde ligget, og den serbiske kirkes avis, *Pravoslavlje*, trykte beretninger om serberes lidelser under Ustasha-regimet og forbandt dem til konflikten mellem serbere og albanere i Kosovo.³⁵

Udfordringen af kommunisternes officielle historie bidrog til en gradvis delegitimering af både regimet og dets historieskrivning. Som følge heraf opstod i løbet af 1980'erne en form for legitimitetsvakuum i jugoslavisk historiekultur: en hvilken som helst historisk udlægning kunne opfattes som mindst lige så troværdig som den manipulerede kommunistiske historieskrivning.³⁶ Vejen lå derfor åben for en gennemgribende omtolkning af jugoslavisk historie med fokus på nationale ofre.

GENBRUG AF MASSAKREHISTORIEN

I løbet af 1980'erne engagerede jugoslaviske, særligt serbiske, historikere sig i hidtil uset omfang i spørgsmål om folkemord, ofre og koncentrationslejre.³⁷ På det felt var serbisk historieforskning ikke væsentligt anderledes end den akademiske verden i Vesteuropa og Nordamerika: I de første årtier efter Anden Verdenskrig havde ofre og folkemord ikke fyldt meget i historieskrivningen. Internationalt såvel som

³² Ramet 1985.

³³ Sindbæk *in press*, kap. 8.

³⁴ Perica 2002, 148-149.

³⁵ Radić 2000, 255; Jevtić 1985 (genudgivelse af de oprindelige beretninger i *Pravoslavlje*, november 1983 – februar 1984).

³⁶ Marković og Milićević 2007, 145-146.

³⁷ Mirković 2000, 297, 323.

i Jugoslavien handlede krigshistorie om strategi, politik og nationalstater snare end individer som ofre for Aksemagternes aggression.³⁸ Men fra 1970'erne og i 1980'erne voksede interessen for Holocaust og folkemord.³⁹

Den serbiske folkemordshistorie fik imidlertid en væsentlig anderledes indenrigspolitisk vægt, fordi den fokuserede på interne jugoslaviske massakrer, et følsomt tema, som uvægerligt måtte påvirke nationale relationer internt i Jugoslavien. I midten af 1980'erne var Anden Verdenskrigs massakrer og det nationale offerperspektiv godt på vej til at dominere historieforskningen, særligt i Serbien. I 1984 oprettede Det serbiske Videnskabsakademi en komité, der havde til opgave at "samle materiale om folkemord mod det serbiske og andre jugoslaviske folk i det 20. århundrede".⁴⁰ Ustashas største koncentrationslejr, Jasenovac, som skulle blive et centralt tema i den jugoslaviske folkemordshistorie, var emne for omfattende forskning og debat.

Det var i denne sammenhæng, at *Magnum Crimen*, Viktor Novaks mammutværk om Ustashas forbrydelser og om den katolske kirkes medansvar, blev genudgivet i 1986. Genudgivelsen var identisk med den oprindelige udgave, hvad format og tekst angår. De eneste tilføjelser var en kort "bemærkning til anden udgivelse" og et nyt forord af Jakov Blažević, der havde været anklager ved retssagen mod Stepinac i 1946 og siden besiddet en række topposter i det kroatisk kommunistparti. I de indledende bemærkninger skrev redaktøren bag genudgivelsen, at "de temaer og ideer, som prof. dr. Viktor Novak taler om i denne bog, er i dag meget aktuelle, særligt hvad angår Jugoslavien". Han understregede derefter de pointer, som han anså for bogens væsentligste, nemlig den katolske kirkes ansvar for ødelæggelsen af den jugoslaviske stat og for Ustashas folkemord mod serbere i Kroatien og Bosnien under Anden Verdenskrig. Desuden påpegede han muligheden for, at historien skulle gentage sig, eller at de besejrede skulle efterstræbe en revanche.⁴¹

Blažević' forord gentog disse synspunkter og fremhævede, at genudgivelsen af *Magnum Crimen* var nødvendig for at sikre den historiske erindring, for at markere at dette aldrig må gentage sig, og fordi "de mørkets kræfter, som denne bog taler om, stadig lever".⁴² Ved at fremhæve nødvendigheden af at kende og erindre den katolske kirkes rolle under Anden Verdenskrig og samtidig understrege, at disse kræfter fremdeles var til stede, brugte *Magnum Crimens* genudgivere historien til at fremhæve og udlægge spørgsmål i nutiden; Folkemordet mod serbere under Anden Verdenskrig skulle huskes, når man fortolkede de øjeblikkelige udviklinger i Jugoslavien. Hvis fortiden på denne måde var nøglen til forståelse af nutiden, antydedes det også, at fornyet folkemord var, hvad serbere kunne forvente af fremtiden.

³⁸ Wyman 1996a, xix-xxiii.

³⁹ Fein 1993, 5.

⁴⁰ SANU 1985, 188, 179.

⁴¹ Filimović 1986, V.

⁴² Blažević 1986, XVII.

Genudgivelsen af *Magnum Crimen* blev budt velkommen i den serbiske presse. Journalist Ljiljana Bulatović fra det serbiske ugemagasin *NIN* roste genudgivelsen, dels på grund af bogens vigtige indhold, og dels fordi hun, i lighed Blažević, vurderede, at den kroatiske klerikalismes mørke kræfter fremdeles var i live. Men samtidig blev bogen også mødt med en mærkværdig forestilling om, at dette var hidtil hemmeligholdt viden, som nu endelig blev tilgængelig. Ifølge Bulatović sagde rygter, at bogens første oplag på 4000 eksemplarer i 1948 blev opkøbt umiddelbart efter offentliggørelsen og derpå destrueret af den katolske kirke.⁴³

Der var en tydeligt anti-katolsk linje i diskursen omkring genudgivelsen af *Magnum Crimen*. Den var heller ikke den eneste (gen)udgivelse, der, i hvert fald til dels, fik denne vinkel. I Serbien i anden halvdel af 1980'erne blev en række studier og kildesamlinger, som først udkom i 1940'erne og 1950'erne, og som handlede om Ustasha og den katolske kirke, genudgivet eller genoptrykt som dele af nye udgivelser.⁴⁴

Selvom disse udgivelser om Ustasha og den katolske kirke som hovedregel bestod af gammelt og allerede publiceret materiale, hævdede deres ophavsmænd, at de repræsenterede et vigtigt, som oftest "fortiet", materiale. Fortielsesargumentet er umiddelbart absurd, eftersom bøgerne jo selv refererer lange lister af gamle udgivelser, og forfatterne åbenlyst havde været i stand til at få dem i hænde. Det er indlysende, at Ustashes forbrydelser og den katolske kirkes indblanding på ingen måde var fortiet i Titos Jugoslavien, nærmest tværtimod. Debatten må altså delvist handle om noget andet, noget i genudgivelsernes samtid, som aktualiserede denne historie.

En væsentlig årsag til, at serbiske historikere fandt det nødvendigt igen at tematisere den katolske kirkes medansvar for Ustashes forbrydelser skal søges i den katolske kirkes egne bestræbelser i starten af 1980'erne på at rehabilitere biskop Stepinac. Dømt for landsforræderi og kollaboration med Ustasha i 1946 var Stepinac blevet symbol på samarbejdet mellem Ustasha og den katolske kirke. Rehabiliteringen af Stepinac nævnes specifikt i Blažević' indledning til *Magnum Crimen* som en rehabilitering af forbrydelser og som et tegn på, at den kroatiske klerikalisme var på vej tilbage.⁴⁵

Den katolske kirke og kroatisk nationalisme fik skylden for, hvad serbiske folkemordshistorikere så som bevidste forsøg på at forhindre udforskningen af Ustashes forbrydelser, Jasenovac i særdeleshed. Ved et forskningsmøde i museet i Jasenovac i 1984 hævdede arrangørerne, at både forskere og journalister skrev uansvarligt og manipulerende om Jasenovac, og at det hang sammen med "en stank af aggressiv klero-nationalisme".⁴⁶ Dette var åbenlyst en henvisning til kroatisk nationalisme og

⁴³ Bulatović 1986, 35-37.

⁴⁴ Sindbæk *in press*, kap. 9.

⁴⁵ Blažević 1986, XXIV.

⁴⁶ Borović 1985, 7.

til dens forbindelse til den katolske kirke. For en væsentlig del var genudgivelserne og tematiseringen af Ustashas folkemord og katolsk medansvar rettet imod, hvad der i serbisk historiekultur opfattedes som rehabilitering af den katolske kirke og af kroatisk nationalisme. Bag dette lå også den nationale polarisering mellem jugoslaviske republikker og jugoslaviske historiekulturer i anden halvdel af 1980'erne. Påstanden, at Ustashas forbrydelser og kirkens rolle var bevidst fortiet, enten fra katolsk side eller fra det kroatiske samfund generelt, bed sig fast i den serbiske debat og bidrog til aktualiseringen af folkemordshistorie i offentligheden. Anklagerne om fortielse spillede på indignation over, hvad der oplevedes som manglede anerkendelse af tragedien og dens ofre. Men de tjente også til at sætte en agenda og styrke et nationalt serbisk perspektiv på det, der engang var jugoslavisk historie.

Påstanden om fortielse virker, som sagt, mærkværdig i betragtning af det omfattende publicerede materiale, som genudgivelserne selv bevidner. Men hvis man ser på genudgivelsernes form og tematisering, bliver det klart, at de ikke blot er genoptryk, men at de også har en anden og yderligere dagsorden. Skønt materialet i vidt omfang var det samme, som var publiceret efter krigen, var det anderledes introduceret og sat i nye tematiske rammer; det, som engang havde været beviser på besættelsesmagternes forbrydelser mod de jugoslaviske folk, blev til vidnesbyrd om folkemord begået af den katolske kirke og kroatisk chauvinister med den serbiske nation som absolut primær offergruppe.

Det var præcis dette etniske aspekt af krigen, som var nedtonet i den kommunistiske udlægning af forbrydelserne. Nationale konflikter havde været en central del af den jugoslaviske krigs virkelighed og en væsentlig motivation for flere af krigens parter. Med deres nedtoning opstod et forklaringsmæssigt hul i de kommunistiske beretninger om Anden Verdenskrig. 40 år efter krigen kunne disse begivenheder ikke forklares tilfredsstillende ud fra et patriotisk klassekampsperspektiv. Her trådte den serbiske folkemordshistorie til med en revision af historien, hvori nationale ideologier, konflikter og ofre fik en fremtrædende position. Det er netop en essentiel del af historiefagets natur at udforske utilstrækkeligheder i historiske forklaringer. Set i dette lys var den revision af historien, som serbiske historikere lagde op til i 1980'erne, både legitim og nødvendig.

Bag den serbiske re-tematisering af den jugoslaviske historie om Anden Verdenskrigs massakrer ligger altså for det første, en historiefagligt set tiltrængt revision af en manipuleret kommunistisk historieskrivning; for det andet, en anledning i form af den katolske kirkes forsøg på at rehabilitere ærkebiskop Stepinac, hvilket provokerede en frygt for rehabilitering af Ustasha-regimet og en dertil forbundet modvilje mod kroatisk nationalisme; og for det tredje, en generel international orientering mod offer- og folkemordshistorie, som også gjorde sig gældende i Serbien. Endelig var det en forudsætning, at det overhovedet blev muligt at betvivle og omskrive den kommunistiske historie. Det kommunistiske regimes svækkelse, decentraliseringen af den føderale republik i nationale enheder og de forholdsvis frie forhold for intellektuelle i Serbien i 1980'erne muliggjorde dette.

Men netop den fortsatte opsplitning af den føderale jugoslaviske stat og den stadig skarpere polarisering mellem nationale enheder gjorde også re-tematiseringen af jugoslavisk massakrehistorie til meget andet end en nødvendig og legitim revision af historien. I slutningen af 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne tog nye nationalistiske regimer i de postjugoslaviske stater historien om Anden Verdenskrigs jugoslaviske krigsforbrydelser og massakrer op på ny og brugte den præcis så selektivt og instrumentelt, som kommunisterne i sin tid havde gjort.

Bestræbelserne inden for serbisk historiekultur på at tage Anden Verdenskrigs massakrer op til fornyet overvejelse blev som udgangspunkt budt velkommen i Kroatien.⁴⁷ Men med den fortsatte nationale polarisering af den jugoslaviske føderation i slutningen af 1980'erne, forårsaget ikke mindst af Milošević-regimets aggressive nationalisme og underminering af den føderale konstitution, blev den serbiske tematisering af folkemordshistorien i stigende grad opfattet som en del af en fjendtlig nationalistisk retorik. Kroatiske historikere kom til at se diskussionen af Ustasas folkemord som en generel kritik af kroater og kroatisk national identitet og religion.⁴⁸

I Kroatien blev det i 1990 muligt at udforske spørgsmålet om de forbrydelser, partisanerne begik mod deres modstandere ved krigens afslutning. Bleiburg-massakren og Križni Put blev dominerende temaer i kroatisk offentlighed.⁴⁹ Samtidig blev Ustasas forbrydelser nedtonet, og skønt den nationalistiske regering ikke ligefrem rehabiliterede Ustasha-staten, fik den heller ikke effektivt taget afstand fra den.

I starten af de jugoslaviske krige i 1990'erne blev den serbisk dominerede jugoslaviske hær omtalt i kroatisk medier som "den serbiske chetnik-hær", mens serbisk tv omtalte de kroatisk styrker som "Ustasha" eller "Tudjmans sorte legioner", en henvisning til en Ustasha-enhed berøgt for særligt bestialske massakrer.⁵⁰ I 1992, i forbindelse med diskussioner i det serbiske parlament om "det fornyede folkemord i den kroatisk neo-Ustasha republik" blev det besluttet at oprette et Museum for Ofre for Folkemord i Beograd.⁵¹ Regimet mistede snart interessen, så museet fik aldrig en udstilling, men fortsatte som forskningsinstitution og stod bag en række væsentlige udgivelser. Nogle publikationer var imidlertid sensationsorienterede og angav gigantiske tal for serbiske ofre, som i bedste fald var gisninger, og som i de værste tilfælde ikke engang svarede til resultater publiceret af museets egne forskere.⁵²

En videnskabeligt tiltrængt revision af historien om Anden Verdenskrigs jugoslaviske massakrer blev således brugt af politikere, medier og historikere til at

⁴⁷ Krušelj 1986, 29-30.

⁴⁸ Se f.eks. Krušelj 1989a; Krušelj 1989b; Boban 1990, 299-314.

⁴⁹ Sindbæk *in press*, kap. 9.

⁵⁰ Kuzmanović 1995, 95; Milošević: 1997, 112f; Thompson 1994, 71ff.

⁵¹ Bulajić (red.) 2003, 481ff; Mirković 2003.

⁵² F.eks. Bulajić forord i Kumović 1997.

uddybe og legitimere en politisk konflikt mellem Jugoslaviens nationale grupper, således at de politiske uenigheder kom til at fremstå som blot endnu et led i en dybtgående, kontinuerlig og blodig national konflikt.

KONKLUSION

I 1940'erne og 1950'erne blev historien om massakrerne brugt af historieforfattere og politikere både til at forstå og skabe mening i en forfærdelig nærmeste fortid og til at legitimere det kommunistiske regime politisk og ideologisk. I 1980'ernes første halvdel blev massakrehistorien brugt af skønlitterære forfattere og historikere til at protestere mod den kommunistiske brug af historien og til at skabe en ny national og ikke-kommunistisk mening ud af Jugoslaviens Anden Verdenskrig. Dermed skabtes også en national fortid, som passede bedre til en national nutid. I løbet af 1980'ernes anden halvdel kom denne fremstilling af fortiden i stadig højere grad til at handle om nutiden; historikere og senere også politikere brugte historien til at mobilisere nationalistisk loyalitet ved at fremhæve og aktualisere nationale konflikter og trusler, der virkede yderligere relevante i et Jugoslavien præget af national uforsonlighed og konfrontation. De nye nationalistiske regimer i de post-jugoslaviske republikker brugte Anden Verdenskrigs historie til at fremstille egne nationer som ofre og til at legitimere krigsførelse og nye grænser.

Men det var ikke historiebrugen, der førte til Jugoslaviens sammenbrud. Historiebrugen i Jugoslavien indrettede sig oftest efter politiske vilkår. De mest omfattende ændringer i historiefremstillingerne var resultat af regimeskiftet og den jugoslaviske føderations sammenbrud, som ændrede de væsentligste ideologier fra kommunisme til nationalisme, og i varierende grad liberalt demokrati og markedsøkonomi. Den jugoslaviske føderation blev ødelagt af manglende konsensus blandt republikker og eliter om, hvordan staten skulle struktureres og reformeres. Politiske forandringer og konflikter mellem nationale og andre grupper påvirkede historieskrivning langt mere end historie har kunnet influere på politik og nationale relationer. Det frikender dog på ingen måde historikerne; historikernes rolle og brugen af Anden Verdenskrigs historie var langt fra uskyldig. Med forsimpning og manipulation bidrog begge dele til at skærpe og legitimere nationale og politiske konflikter.

LITTERATUR

- Alexander, Stella 1979, *Church and State in Yugoslavia since 1945*. London: Cambridge University Press.
- Banac, Ivo 1992, "The fearful asymmetry of war. The causes and consequences of Yugoslavia's demise", i *Daedalus*, 2, vol. 1992.
- Blažević, Jakov 1986, "Predgovor reprintu", i Novak 1986, VII-XXIV.
- Boban, Ljubo 1990, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije 3*, Školska knjiga, Zagreb.
- Borović, Dobrila (red.) 1985, *Jasenovac 1984. Okrugli stol. (Materijali s rasprave)*, Spomen područje Jasenovac.
- Bosworth, R.J.B 1993, *Explaining Auschwitz & Hiroshima. History Writing and the Second World War, 1945-1990*. London: Routledge.
- Bulajić, Milan (red.) 2003, *Deset Godina Muzeja Žrtava Genocida*. Beograd.
- Bulatović, Ljiljana 1986, "Veliki greh", i: *NIN*, 9. Marts, 35-37.
- Čubelić, Tome & Milovan Milostić 1963, *Pregled historije narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Denich, Bette 1994, "Dismembering Yugoslavia: nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide", *American Ethnologist*, 21, 2, 367-390.
- Dimić, Ljubodrag 1996, "Od tvrđnje do znanja", i *Vojnoistorijski Glasnik*, 1-2, 199-214.
- Dragović-Soso, Jasna 2002, *'Saviours of the Nation'. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst.
- Djordjević, Dimitrije 1969, 'Yugoslavia. Work in Progress', i: Donald Cameron Watt, (red.) *Contemporary History in Europe*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Fein, Helen 1993, *Genocide: A Sociological Perspective*. London: Sage Publications.
- Fairclough, Norman 1992, *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Filimović, Slobodan 1986, "Napomene izdavača uz drugo izdanje", i: Novak 1986.
- Gross, Mirjana 1966, 'Die Jugoslawische Geschichtswissenschaft von heute', *Österreichische Osthefte*, 8, 238-245.
- Hayden, Robert M. 1994, "Recounting the Dead. The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia", i: Rubie S. Watson, (red.), *Memory, History and Opposition under State Socialism*. Santa Fe: School of American Research Press, 167-184.
- Hubbard, William H. et al. (eds.) 1995, *Making a Historical Culture. Historiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Höpken, Wolfgang 1994, "Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung: "Krieg und Revolution" in Jugoslawien 1941-1948 im Spiegel von Geschichtswissenschaft und historischer Publizistik", i E. Schmidt-Hartmann (red.) *Kommunismus und Osteuropa. Perspektiven und Interpretationen im Wandel*. München: R. Oldenbourg Verlag, 165-201.
- Jevtić, Atanasije 1985, *Od Kosova do Jadovna. Putni zapisi Jeromanaha Atanasija Jevtića*, Beograd: Prosveta.
- Judt, Tony 1992, "The past is another country: myth and memory in postwar Europe", *Daedalus*, 121, No. 4, pp. 83-118.
- Kačavenda, Petar 1984, "Dvadeset pet godina Instituta za savremenu istoriju, 1958-1983", *Istorija XX Veka*, 2, 1-2.
- Kamberović, Husnija 2006, "Najnoviji pogledi na Drugi svetski rat u Bosni i Hercegovini", i Husnija Kamberović (red.), *60 godina od završetka Drugog svetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Sarajevo: Institut za istoriju, 25-35.
- Karlsson, Klas-Göran 2003, "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", i: Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *Echoes of the Holocaust*. Lund: Nordic Academic Press, 9-57.
- Krušelj, Željko 1986, "Pakao u ravnici", i *Danas*, 6. Maj, 29-30.
- Krušelj, Željko 1989a, 'Bijeg iz paukove mreže. Intervju: Ljubo Boban', *Danas*, 9th of May, 11-14.
- Krušelj, Željko 1989b, 'Rasplitanje Jasenovačkog mita. Sugorvornici: Mirko Peršen', *Danas*, 7th of November, 22-24.
- Kumović, Mladenko 1997, *Hrvatska. Jasenovac. Sistem ustaških logora smrti/Croatia. Jasenovac. The system of Ustasha death camps*. Beograd: Muzej žrtava genocide.

- Kuzmanović, Jasmina 1995, "Media: The Extension of Politics by Other Means", i Sabrina Petra Ramet og Ljubiša S. Adamovich (eds.): *Beyond Yugoslavia. Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community*, Boulder: Westview Press, 95.
- Marković, Predrag 2001, "Istoričari i jugoslovenstvo u socijalističkoj Jugoslaviji", *Jugoslovenski Istorijski časopis*, 34, 1-2, 151-164.
- Marković, Predrag J. og Nataša Milićević 2007, "Serbian historiography in the time of transition. A struggle for legitimacy", *Istorija 20 veka*, 1, 145-167.
- Marjanović, Jovan & Pero Morača 1958, *Naš oslobodilački rat i narodno revolucija 1941-1945. (Istorijski pregled)*. Beograd: Prosveta.
- Mennecke, Martin 2009, "Genocidal violence in the Former Yugoslavia: Bosnia Herzegovina and Kosovo", i: Samuel Totten og Wiliam S. Parson (eds.): *Century of Genocide*. New York: Routledge.
- Milošević, Milan 1997, "The Media Wars", i: Jasminka Udovički og James Ridgeway (eds.): *Burn this house. The Making and Unmaking of Yugoslavia*, Duke University Press, Durham 1997, 112f.
- Mirković, Jovan 2000, *Objavljeni izvori i literatura o Jasenovačkim Logorima*. Beograd: Muzej Žrtava Genocida.
- Mirković, Jovan 2003, "Izdanja Muzeja Žrtava Genocida i građa o ljudskim gubicima u izdanjima Muzeja", i: Hans Georg Fleck og Igor Graovac (eds.), *Dijalog povjesničara / istoričara*. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 573-591.
- Mitrović, Andrej 1991, *Razgovor sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost.
- Myhre, Jan Eivind 1994, "Den Norske Historiske Kultur. Om sammenheng og fragmentering i norsk historieforskning", *Historisk Tidsskrift* (Oslo), 3, 320-337.
- Novak, Viktor 1986, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova Knjiga.
- Pavlowitch, Stevan K. 2008, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, New York: Columbia University Press.
- Perica, Vjekoslav 2002, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press.
- Petrović, Michael B. 1978, "Continuing Nationalism in Yugoslav Historiography", *Nationalities Papers*, 6, 2, 161-177.
- Radić, Radmila 2000, "The Church and the Serbian Question", i: Nebojša Popov (red.): *The Road to War in Serbia, trauma and catharsis*, Budapest: Central European University Press, 247-273.
- Ramet, Pedro 1985, "Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia", i: Pedro Ramet (red.), *Yugoslavia in the 1980s*. Boulder: Westview Press, 3-26.
- SANU 1985, *Godišnjak za 1984*. Beograd.
- Sindbæk, Tea in press, *Usable History? The theme of genocide in Yugoslav historical culture, 1945-2002*, Århus: Aarhus University Press.
- Stanković, Đorđe and Ljubodrag Dimić (1996), *Istoriografija pod nadzorom. Prilozi istoriji istriografije*, Beograd: Službeni List.
- Stojančević, Vladimir 1977, "Viktor Novak (10.II 1889 – 1.I 1977)", *Istorijski časopis*, XXIV, 5-7.
- Thompson, Mark 1994, *Forging War. The media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, London: Article 19 International Centre Against Censorship.
- Tito, Josip Broz 1948, *Izgradnja nove Jugoslavije. Knjiga prva*. Beograd: Kultura.
- Tito, Josip Broz 1951, "Izveštaj na V kongresu KPJ", i Josip Broz Tito: *Izgradnja nove Jugoslavije III*. Zagreb.
- Wyman, David S. 1996, "Introduction", Wyman (red.), 1996, xix-xxiii.
- Wyman, David S. (red.) 1996, *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

TEA SINDBÆK,
PH.D., POST.DOC,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Med fokus på *Magnum Crimen*, et monumentalt studie af den katolske kirkes rolle i den kroatiske Ustashabevægelses folkemordskampagne mod serbere, udforsker denne artikel, hvordan det jugoslaviske samfund og dets historikere fremstillede og brugte den problematiske historie om Anden Verdenskrigs interne jugoslaviske massakrer. *Magnum Crimen*, som første gang udkom i 1948, blev genudgivet i 1986 med en ny indledning, der fremhævede bogens udprægede relevans for øjeblikkelige forhold i Jugoslavien. Med udgangspunkt i begreberne *historiekultur* og *historiebrug* analyserer artiklen de forskellige måder, hvorpå historieskrivningen i *Magnum Crimen* blev brugt ved dens første og anden udgivelse. Der argumenteres for, at forhold og dynamikker indenfor jugoslavisk historiekultur gjorde *Magnum Crimen* til brugbar historie både i 1940'erne og i 1980'erne.

“HVIS FARFAR BARE HAVDE LEVET ENDNU...”

KØN, GENERATION OG HISTORIEBRUG I BESÆTTELSESTIDSERINDRINGER I DANMARK OG NORGE

■ KAREN STELLER BJERREGAARD,
HELLE BJERG OG CLAUDIA LENZ

INDLEDNING

Besættelsestiden 1940-45 er stadig i dag, 65 år efter befrielsen, en periode i den nationale historie, der bliver tillagt stor betydning i den offentlige mindekultur, både i Danmark og i Norge. Dette hænger sammen med en række politiske og sociale faktorer, men det spiller også ind, at dele af den generation, der selv oplevede besættelsestiden, stadig lever og kan fortælle om den. Besættelsestiden er stadig levende historie i mange familier. Denne artikel handler om, hvordan erindringer om besættelsestiden i dag fortælles og videregives gennem tre generationer i danske og norske familier. Der er tidligere lavet videnskabelige undersøgelser af den offentlige traditionsforvaltning og mindekultur i relation til besættelsestiden i både Danmark og Norge, men hvor disse undersøgelser altså har vægtet det, der er blevet kaldt en kollektiv eller samfundsmæssig erindring, belyser denne artikel familien som socialt erindringsunivers. For hvad er det egentlig, der foregår, når der bliver fortalt historier fra besættelsestiden i familierne, og hvad betyder det for den måde, historien om denne tid bliver brugt?

En sådan undersøgelse rummer en række interessante aspekter, f.eks. sammenhængen mellem den offentlige og den familiemæssige erindring og de socialpsykologiske aspekter, der ofte knytter sig hertil. Et helt grundlæggende perspektiv, der bliver tydeligt, når man ser på familien som erindringsunivers, er, at erindring om fortiden i meget høj grad er bundet, ikke alene i den tid erindringen fortælles i, men også socialt. Fortalte erindringer er altså ikke afsluttede fortællinger, der videregives til de næste generationer, men kommunikative og socialt situerede processer, der hele tiden skaber og former historierne om fortiden, processer, der i dele

af forskningen betegnes tradering.¹ Det er et perspektiv, der først de senere år har vundet terræn i erindringsforskningen, og denne artikel er dermed også en bestræbelse på at præsentere nogle af mulighederne i et sådant perspektiv.

Vi skal imidlertid her koncentrere os særligt om et enkelt aspekt i disse kommunikative sociale processer, nemlig sammenhængen mellem køn, generation og historiebrug. Ved at anlægge et kønsperspektiv på de processer, der udspiller sig i traderingen i familierne, vil vi derfor belyse flere sammenhængende elementer. For det første, hvordan vurderinger af handlinger og begivenheders historiske relevans er afhængig af, om aktørerne var mænd eller kvinder, for det andet, hvordan køn spiller en rolle i forhold til hvem, der får tildelt autoritet som fortæller og fortolker af de historiske begivenheder, og for det tredje, hvordan køn spiller en rolle i den måde, hvorpå de senere generationer knytter historien til nutiden og bruger den.

DET EMPIRISKE MATERIALE

Artiklen hviler empirisk på et omfattende interviewmateriale, der blev skabt i forbindelse med forskningsprojektet "Traditions of Historical Consciousness", der blev afsluttet i 2007 med bogen *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*. (Erindringens krig. Holocaust, kollaboration og modstand i europæisk erindring).² Dette komparative projekt undersøgte, hvordan erindringer om 2. Verdenskrig videregives og omfortolkes i familier i seks europæiske lande.³

Som deltagere i den danske og norske del af det komparative projekt interviewede vi tre generationer i henholdsvis 20 danske og 24 norske familier. Hvert familiemedlem blev interviewet individuelt, og efterfølgende samlede vi alle tre generationer til en familiesamtale. Der blev ikke gennemført en systematisk selektion med hensyntagen til socialt tilhørsforhold, uddannelsesbaggrund etc. Derimod tilstræbtes bevidst en geografisk spredning i forhold til, hvor repræsentanterne for den ældste generation havde oplevet den tyske besættelse, idet regionale forskelle kan have betydning for oplevelsen af krigen og den efterfølgende tolkning af den.

Udover familieinterviewene blev der i hvert land gennemført fire generationsinterviews, hvor interviewdeltagerne tilhørte samme alderskohorte.⁴ Til disse samlede generationsgruppeinterviews brugte vi billeder som visuel igangsætter for at

¹ Welzer 2001.

² Ud over Danmark og Norge inddrager undersøgelsen Holland, Kroatien, Frankrig og Israel, se Welzer 2007. De enkelte lande-analyser er skrevet af Natalja Basic, Lars Breuer, Nicole Burgermeister, Claudia Lenz, Hans Marks, Isabella Matauschek, Sabine Moller og Friederike Pfannkuche.

³ Yderligere oplysninger om projektet kan findes på hjemmesiden <http://www.memory-research.de/cms/index.php> (2.4.2011). Se også Moller m.fl. 2002.

⁴ Generationskohorterne blev defineret efter følgende retningslinjer: 1) De, der var født før 1933; 2) Årgangene mellem 1934 og 1957; 3) Årgangene mellem 1958 og 1973 og endelig 4) de, der var født i 1974 og senere.

undersøge, hvordan generationsspecifikke tolkningsmønstre falder ud, når familien ikke er ramme for samtalen.⁵ Kvinder og mænd er nogenlunde ligeligt repræsenteret i materialet. Det europæisk komparative projekts hovedinteresse gjaldt således betydningen af generationstilhørsforholdet i traderingen, mens betydningen af køn derimod ikke indgik som analytisk kategori i tilrettelæggelsen af undersøgelsen. Med denne artikel har vi taget denne udfordring op og skal i det følgende vise, hvordan et kønsanalytisk blik på interviewmaterialet bringer nye indsigter i studiet af den fælles omgang med fortiden.

TRADERING AF ERINDRINGER

Det ville sprænge rammerne for denne artikel at gengive den samlede teoretiske og metodiske baggrund for undersøgelsen.⁶ Vi vil dog præsentere nogle af grundpræmisserne for de analytiske tyngdepunkter, nemlig familieerindringerens indhold og måden hvorpå disse traderes gennem generationerne. Det sidste først: Det enkelte individs historiebevidsthed skabes og forhandles i mange sociale og samfundsmæssige sfærer, men familien udgør en særlig social sammenhæng på grund af de stærke følelsesmæssige bindinger mellem familiemedlemmerne.⁷ Familieerindringer består ikke af en klart afgrænset samling af historier, som øjenvidnegerationen kan fortælle i en sammenhængende og afsluttet form. Det er snarere sådan, at fortiden gennem episoder flyder ind i nutiden i en fælles proces af "kommunikativ anskueliggørelse".⁸ Denne tradering af erindringsfragmenter kan bidrage til, at familien opfatter sig selv som en enhed og et fællesskab. Selvom det modsatte principielt også altid er på spil, er det bemærkelsesværdigt, at traderingen ofte er båret af en enhedsskabende dynamik. De enkelte familiemedlemmer kan således sagtens have forskellige udgaver af "familiehistorien", så længe tolkningerne af historien har en fælles normativ referenceramme.

Traderingen af erindringerne skal altså, som nævnt, ikke forstås som en viderelevering af afsluttede historier til den næste generation. Den repræsenterer en aktiv proces – en fælles udarbejdelse af historier om fortiden gennem tale (eller tavshed). Den kendsgerning, at erindringer oftest er hullede og fragmentariske, skaber således et åbent rum, som lytterne kan udfylde med deres egne individuelle tilføjelser og tolkninger. Såvel fortællerne som lytterne sikrer dog, at fortællingen til-

⁵ Billederne var fotos, både fra besættelsestiden i de enkelte lande og fra 2. Verdenskrig mere generelt. F.eks. indgik i den danske billedserie både billeder af tyskerpiger, der netop var blevet afhentet af modstandsbevægelsen d. 5. maj 1945, af KZ-lejrfanger i en ikke nærmere bestemt lejr, samt af fly på himlen, men hvor det geografiske sted samt flytypen ikke umiddelbart lader sig identificere. Fotografierne skaber dermed associationer til krig og besættelse, men er også meget åbne for fortolkning.

⁶ Se <http://www.memory-research.de/cms/index.php> (2.4.2011).

⁷ Historiebevidsthed forstås her med Jörn Rüsen's begreb, altså ud fra dens funktion, der muliggør orientering i nutiden og udkast for fremtiden. Rüsen 2001.

⁸ Jensen 2004; Møller m.fl. 2002.

passes de givne behov, situationen, i den familiære konstellation, idet de udfylder de tomme felter i historierne, enten ved aktivt at tale med eller ved, f.eks. gennem tavshed, at bakke det sagte op og lade fortællingen flyde uantastet videre.

FAMILIEN SOM SKÆRINGSPUNKT MELLEM OFFENTLIG OG PRIVAT ERINDRING

I både Danmark og Norge findes der veletablerede omend ikke uforanderlige offentlige mindekulturer om besættelsestiden, og det empiriske materiale fra begge lande viser tydeligt, hvordan denne mindekultur udgør en væsentlig fortolkningsramme for de personlige historier og erindringer, som fortælles og videregives i familierne. Som vi skal vende tilbage til, eksisterer der således det, man kunne kalde et *leksikon* over centrale begivenheder, steder og fænomener i den nationale erindring, hvortil der knytter sig bestemte associationer, billeder og betydninger. Leksikonet består af et repertoire af temaer fra erindringskulturen, omkring hvilke en hel række af betydninger og historier associativt tager form, uden at der nødvendigvis realiseres en konkret narration omkring dem. Dette leksikon er på forskellig vis virksomt i traderingen, og familien er således et sted, hvor man drøfter og udarbejder tolkninger af fortiden i flere sammenflettede lag. I den forstand kan man se familien som et erindringsunivers, der udgør et krydsfelt mellem offentlig mindekultur og individuelle og biografiske minder.

Det betyder, at familiemæssige selvforståelser og loyaliteter, men også konflikter, er produktive faktorer i traderingen af historier om og billeder af fortiden på linje med de samtidige historiebilleder, der fremføres i offentligheden formidlet gennem skoler, medier, offentlige minderitualer osv. På den måde fortæller traderingen inden for familier noget om, på hvilke måder sådanne socialt cirkulerende familieerindringer kan blive bragt i samklang med samfundsmæssige tolkningsmønstre.

Sådanne processer fremkalder bestemte mulige positioner, man som fortæller kan indtage for at omgivelserne, altså de der umiddelbart indtager rollen som lyttende, kan tilkende vedkommende fortælle- og tolkningsautoritet. Bestemte personer tilkendes altså evnen til at kunne sige noget relevant om fortiden, og denne autoritet knyttes til evnen til at kunne bidrage med meningsfulde udsagn om almene moralske eller aktuelle politiske spørgsmål. Den tyske studie "Tradierung von Geschichtsbewusstsein", (Tradering af historiebevidsthed), har imidlertid også vist, at denne fortælleautoritet er tæt forbundet med, om den lyttende (og altså den der skal give den fortællende autoriteten) kan få det fortalte til at passe sammen med den samfundsmæssige konsensus om fortiden og også med den forestilling, de selv har om fortælleren som menneske.⁹

⁹ Se <http://www.memory-research.de/cms/index.php> (2.4.2011).

Der eksisterer herved et komplekst, gensidigt afhængighedsforhold mellem det, det offentligt og privat går an at tænke og sige om fortiden i traderingen af familieerindringer. Det er klart, at faktorer som stridigheder, svigt, sorg, kærlighed og alle de øvrige relationsmønstre, der kan gøre sig gældende i familier, også skal tages med i betragtning, når det drejer sig om autoritet og autorisering. Men det er tydeligt, at familier er universer, hvor man kan undersøge de sociale forhandlingsprocesser, som erindringer udgør både med hensyn til placering af mening og betydning af fortiden og med hensyn til dannelsen af etisk-moralske samt ikke mindst politiske holdninger generationerne imellem – altså hvilken "lære" man skal drage af historien. Herunder også hvilken rolle køn spiller i denne sammenhæng. Det er derfor samtidig tydeligt, at man i undersøgelser af tradering af familieerindringer må forholde sig sensitivt til hvilke elementer af den offentlige nationale erindring, der sætter sig i gennem i familieerindringerne, og hvordan dette foregår. Vi skal derfor i det følgende kaste et kort kønsanalytisk blik på den offentlige nationale erindring i henholdsvis Danmark og Norge for på det grundlag at analysere en række eksempler på tradering af erindringer i det omtalte interviewmateriale.

DEN NATIONALE ERINDRING I KØNSPERSPEKTIV

Trods familieerindringernes åbne og fragmentariske karakter er indholdet i fortællingerne i familierne hverken vilkårlig eller tilfældig, og her spiller den nationale erindring en rolle som overordnet tolkningsramme. Individuelle og familiemæssigt traderede billeder og historier kan ikke betragtes løsrevet fra den autoriserede og officielle historieskrivning i et samfund eller fra en nations såkaldte grundfortælling.¹⁰ Idéen om en sådan national grundfortælling omkring 2. Verdenskrig er præsenteret både af den norske etnolog Anne Eriksen og af de danske historikere Claus Bryld og Anette Warring på baggrund af undersøgelser af den offentlige erindrings- og mindekultur i de to lande.¹¹ Et væsentligt resultat af undersøgelserne er erkendelsen af, at disse dominerende versioner af den nationale historieskrivning udgør en yderst vedvarende og virkningsfuld tolkningsramme. Trods de forskellige historiske forløb ligner de dominerende versioner af historieskrivningen om besættelsen i de to lande hinanden i deres struktur.

Besættelsestiden udgør således begge steder en mytisk ladet undtagelsestilstand i den nationale historie, hvor ens egen lille og underlegne nation, forenet over for en overmægtig ydre fjende, koncentrerer sig om indre værdier og genskabte dem på ny, symbolsk og moralsk. Det dominerende er her forestillingen om et homogent nationalt fællesskab, der oplevede en styrket enhed på tværs af politiske og sociale skel, der således synes at blive overtrumpet af et nationalt fællesskab. I Norge undveg konge og regering besættelsesmagtens greb og flygtede i engelsk eksil, og en norsk nazistisk marionetregering blev indsat. I Danmark indgik de politi-

¹⁰ Welzer 2007.

¹¹ Eriksen 1995; Bryld & Warring 1999.

ske repræsentanter samarbejde med besættelsesmagten ud fra den vurdering, at man hermed undgik det, der var værre. Men i august 1943 gik den siddende regering af efter betydelig social og politisk uro. Trods de forskellige historiske forløb og politiske forhold skabtes der i begge lande en utvetydig grundfortælling, hvor der blev skelnet skarpt mellem ægte nationalt sindede på den ene side og forrædere på den anden. Modstandskampen blev således hovedmotivet i grundfortællingerne, og med dette hovedmotiv, også en klar kønnet tendens, hvilket vi skal uddybe i det følgende.

Grundfortællingerne om den nationale modstand betød naturligvis, at de, der faldt uden for denne position, blev omfattet af vedvarende stigmatisering og eksklusion, stemplet som forrædere og indre fjender. Dette blev accentueret af, at selve modstandsbegrebet i udgangspunktet var meget bredt inkluderende. Alle, der på en eller anden måde "bød tysken trods", kunne regne sig til "den rigtige side". Det gjaldt, hvad enten man som husmor gik over på den anden side af gaden, når man mødte besættelsesmagten under de daglige indkøb, omdelte illegale blade, holdt mund med sin viden om, at naboen lavede sabotage mod danske virksomheder, der arbejde for tyskerne, eller skjulte dem, der foretog stikkerlikvideringer. Her kunne alle være med, høj som lav, mand som kvinde, og det bredt inkluderende modstandsbegreb, der er virksomt i grundfortællingerne, udelukker principielt ikke kvinder. Alligevel ligger der i forståelsen af, hvad modstand var, en klart kønnet tendens, idet modstandsbegrebet er graderet. Den væbnede eller sabotageudøvende modstand havde (og har) således den højeste status og blev (og bliver) tillagt størst værdi.¹² Som vist af Anette Warring har det kønnede modstandsbegreb således stor betydning for, hvordan den nationale erindringskultur i form af grundfortællingen tildeler mænd og kvinder meget forskellige subjektpositioner og åbner for meget forskelligartede identifikationsmuligheder.

Dette sætter sig også igennem i det allerede omtalte leksikon. En række af de erindringsstikord, der er virksomme i den offentlige erindringskultur i de to lande, rummer således kønsspecifikke konnotationer. Stikord som f.eks. rationeringsmærker, kaffeerstatning og maksimaltøj er kvindeligt konnoterede, fordi de placerer erindringen i traditionelt kvindelige sfærer. Ligeledes bliver stikord som modstand, besættelsesmagt, arbejdsløshed eller værnemageri mandligt konnoterede, fordi de udpeger (offentlige) sfærer, der primært var befolket af mænd. Disse kønskonnoterede stikord fra leksikonet skal ikke forstås som koncentrerede billeder af den faktiske kønssegregering under besættelsen – hertil er den historiske virkelighed alt for sammensat (mænd drak også erstatningskaffe, kvinder var også værnemagere) – men de er udtryk for diskursive knudepunkter, der placerer fænomener og begivenheder i et kønnet landskab. Og det er bemærkelsesværdigt, at maskulint konnoterede emner optager mere plads, når leksikonet tages i brug i fa-

¹² Warring 1994.

milieinterviewene. I den forbindelse er der dog forskelle mellem Danmark og Norge. På grund af det anderledes besættelsesforløb i Norge er stikord om det militære aspekt langt stærkere repræsenteret i offentlighedens erindring i Norge end i Danmark, hvilket rummer en tendens til en politisering af de norske kvinders hverdag, der ikke er til stede i det danske materiale. Det er altså kun ved første øjekast, at de nationale grundfortællinger fremstår som kønsneutrale, hvorfor det er relevant at se på, hvordan dette er virksomt i familiernes traseringspraksis.

Vi vil i det følgende gå mere konkret til værks og med disse analytiske perspektiver søge at belyse, hvordan bestemte kønnede mønstre træder frem i det empiriske materiale. De fremdragne eksempler har naturligvis deres specifikke situering og sammenhæng, der relaterer sig til de konkrete menneskers historie og indbyrdes relationer. Men det er vigtigt her at anføre, at alle eksempler har stor udsigelseskraft for det samlede interviewmateriale i vores undersøgelse, når man undersøger den betydning, som kønnet har i fortællingen af historier om besættelsetiden.

AUTORISERING, SUBJEKTPPOSITIONER OG "RIGTIG" BESÆTTELSESHISTORIE I TRE FAMILIER

Familien Svendsen

I den danske familien Svendsen interviewede vi tre kvinder, bedstemor, datter og barnebarn – Ida, Karin og Sussi – først enkeltvis og derefter i fællesskab. Som utrolig mange andre af de kvinder, der indgår i undersøgelsen, betonedes alle tre, at de egentlig ikke havde noget væsentligt at sige om besættelsetiden. Denne holdning findes dog også hos mange mænd i det danske interviewmateriale. Som samlet tendens er dette formodentlig udtryk for almindelig beskedenhed, men også for den – ikke helt uberettigede – formodning om, "at krigen var et andet sted": i de store byer, i Tyskland, ja selv Norge nævnes til tider som den "virkelige" krigsskueplads i de danske interviews. Danmark og danskerne var i sammenligning med andre kun lidt konfronteret med 2. Verdenskrig. Men tendensen til at se sig selv som mindre kompetent fortæller ses i langt højere grad hos kvinder end hos mænd. Kvinderne i den generation, der oplevede besættelsen, har ofte den opfattelse, at det liv, som de førte, ikke har nogen betydning i forbindelse med besættelshistorien. De historier, der handler om anstrengelserne for at klare familiens dagligdag, betragter de ikke selv som en del af den "egentlige" krigshistorie.

Bedstemor Ida arbejdede under besættelsen som tjenestepige, og umiddelbart præger emner som mørklægning, rationering og knaphed hendes erindringer. Det er også disse emner, som Idas datter Karin og hendes barnebarn Sussi først og fremmest nævner, når de fortæller, hvad de har hørt om besættelsetiden fra bedstemoren. Det interessante er, at de hverdagsnære beskrivelser af Idas besættelsetid synes også af Karin og Sussi at blive fortalt som noget, der ikke har forbindelse til det, de opfatter som egentlig besættelsetidshistorie. Barnebarnet Sussi fortæller, at hun ikke synes, hun har hørt sin bedstemor fortælle så meget om krigen, hvil-

ket hun selv begrundes således: "Altså hun var i huset, ikk', og det var [bare] rationeringsmærker..."

Sussis udsagn viser, at de erfaringer, som Ida som tjenestepige gjorde sig under besættelsen, ikke umiddelbart lader sig omsætte til relevant viden om besættelsetiden. Samtidig bliver det tydeligt, at Sussi indordner sin bedstemors erindringer under stikordet "rationeringsmærker" i den offentlige erindrings leksikon. Den operation, som Sussi her foretager, er altså dobbelt: Hun indordner bedstemoren under et stikord, der i høj grad skaber associationer til den tilværelse, som mange kvinder havde under besættelsen, nemlig ansvaret for at få husholdningen til at hænge sammen trods vanskeligheder. Sussi har på den måde meget ret i sin udpegning af bedstemorens univers, men der sker samtidig det, at Ida hermed placeres uden for den fortælle- og tolkningsautoritet, man ellers kunne forestille sig lå hos øjenvidnegenerationen.

Idas tid som tjenestepige var imidlertid ikke kun præget af de huslige pligter, men også af dramatiske situationer. Herskabet, som hun tjente hos som ung pige, var aktive i modstandsbevægelsen, og derfor var Ida nødt til at flygte med herskabets lille datter og anbringe hende på et sikkert gemmested. Desuden måtte Ida dække over herskabets aktiviteter og holde sin viden om deres våbenlager hemmeligt. Som aktør i sådanne dramatiske begivenheder overskred hun altså i høj grad hjemmets afgrænsede univers og havde således rigelig anledning til at betragte sig selv som et vigtigt øjenvidne og som et handlende subjekt. Men dette præger ikke hendes selvforståelse. Dette kan være udtryk for almindelig beskedenhed og generel uvilje til at gøre meget ud af sin egen indsats, men Idas nedtoning af egen rolle er meget typisk for det samlede interviewmateriale. Deltagelse i dramatiske begivenheder giver ikke kvinderne anledning til i øvrigt at gøre sig til centrale øjenvidner med relevant viden om besættelsetiden.

Det er i den sammenhæng også interessant, at selvom både Karin og Sussi faktisk fortæller levende og med stor identifikation om Idas dramatiske flugt med herskabets datter under enkeltinterviewene, så forbliver bedstemor Ida i rollen som en, der ikke har mere generel fortælleautoritet under familieinterviewet. Denne deautorisering af Ida bliver tydelig, da hun fortæller en historie om nogle forhulede tyskere, der kom til Danmark i krigens sidste tid. Hverken Sussi eller Karin vidste, at der var tyske flygtninge i Danmark under og efter krigen.¹³ Der opstår en vis forvirring i samtalen, fordi Karin flere gange forsøger at få sin mor til at korrigere historien om flygtningene. Idet hun formoder, at Ida må have taget fejl, præsenterer hun forskellige bud på den "rigtige" betydning af sin mors historie, f.eks. at der var tale om tyske soldater eller om jødiske flygtninge. Til dette svarer Ida: "Ja, de var jo næsten jøder". Hermed prøver Ida at imødekomme Karins forslag, idet hun sidestiller flygtningenes svære situation med jødernes. Dette er i første omgang et godt

¹³ Lylloff 2006.

eksempel på, hvordan erindringen tager form som et samspil mellem de tilstedeværende, der alle skal have historierne til at passe ind i allerede etablerede forestillinger. Ligeledes gøres der brug af et stikord fra leksikonet, nemlig "jøder". Brugen af dette stikord er stærkt billedskabende og rummer samtidig (i denne forbindelse) en forestilling om jøderne som krigens ultimative (og eneste) ofre. Det hører med til fortolkningsbilledet, at forsøgene på at korrigere Idas historie også var kærlige forsøg på at hjælpe den gamle og lidt svækkede bedstemors hukommelse på vej. Men ordvekslingerne kan også tolkes som en (uintenderet) deautorisering af Ida som fortæller. Selvom hun beskriver, hvad hun så med egne øjne, er det først, da interviewerens bekræfter, at der var tyske flygtninge i Danmark allerede under krigen, at historien accepteres.

Dette understreges af den bemærkelsesværdige, men altså ikke atypiske omstændighed, at en ikke tilstedeværende mand i realiteten kommer til at spille hovedrollen som øjenvidne i familieinterviewet, nemlig den for længst afdøde farfar. Farfaren var politibetjent under besættelsen og blev ved et tilfælde skånet, da det danske politi blev arresteret i sensommeren 1944. Han har altid indtaget en central position i familien. Udover hans redning fra arrestation ved familien imidlertid ikke mere konkret om, hvad farfaren havde foretaget sig under besættelsen. Sussi har altid været overbevist om, at han havde været med i modstandsbevægelsen, men har aldrig fået det bekræftet, ligesom farfaren aldrig har fortalt om sådant. Alligevel fik han i løbet af vores samtaler en hovedrolle i familiefortællingerne om besættelsestiden, og det blev tydeligt, hvor meget den offentlige erindring om besættelsestiden præger familieerindringerne, og hvordan det kønnede modstandsbegreb spiller ind bag om ryggen på aktørerne.

Både Karin og Sussi betonedede flere gange, at man virkelig ville kunne få noget at vide om besættelsestiden, "hvis bare farfar levede endnu". Dette på trods af, at de ikke kan støtte sig på konkrete erindringer eller historier fra farfaren, og på trods af, at Ida, som beskrevet, fortæller ganske dramatiske historier. Farfaren får tildelt autoritet som fortæller; han indordnes automatisk som et handlende subjekt i den nationale grundfortælling om krigen.

Dette bliver meget tydeligt, da Karin slår fast, at "lige meget, om han var med [i modstandsbevægelsen] eller ej", ville man kunne få meget mere at vide, hvis han havde levet og kunne fortælle i dag. Dermed er farfarens autoritet uafhængig af hans faktiske handlinger under krigen; den tildeles ham, fordi han kan indordnes i grundfortællingens kønsorden, ligesom Ida på sin side ikke tildeles fortælleautoritet og position som handlende subjekt. Hendes historier høres ikke som en formidling af den "egentlige" besættelsestidshistorie.

I familien Svendsen er flere aspekter interessante set ud fra et kønsperspektiv. På den ene side den kendsgerning, at kvinderne i øjenvidnegerationen ikke kun selv begrænsede deres syn på sig selv til et privat og hjemligt perspektiv, men at de efterfølgende generationer også netop forventer dette. Da Ida begynder at fortælle andre slags historier, bliver dette ikke hørt på en måde der gør, at det

kan omsættes mere generelt til relevant besættelsestidshistorie, eller at hun bliver tildelt en subjektposition og fortælle- og tolkningsautoritet. I stedet spiller far-faren hovedrollen både som subjekt for "rigtige" oplevelser under besættelsen og som anerkendt fortæller på netop dette felt. Det er klart, at man her, ligesom det ville være tilfældet med alle andre familier, kan tolke disse eksempler som udtryk for specifikke familieforhold. Pointen er imidlertid, at der på ingen måde er tale om uvenlige eller intenderede miskrediteringer af enkeltpersoner i de enkelte familier, men om, at besættelsestidshistoriens underliggende kønsorden er virksom i det fælles erindringsarbejde. Vi skal i det følgende uddybe dette ved at vende blikket mod den norske familien Karlsen, hvor tilsvarende fænomener kan iagttages.

Familien Karlsen

I familien Karlsen blev tre kvinder interviewet: Siri, hendes niece Margarethe og dennes niece Grete. Familie Karlsen bor i Oslo-området. Det var fra denne egn, at kongen og regeringens flugt foregik lige efter den tyske besættelse og hvor der var heftige kamphandlinger mellem tyskere og nordmænd i april 1940. Dette spiller en afgørende rolle for familiens traktering af erindringer.

Ligesom i den danske familien Svendsen spiller en ikke tilstedeværende mand også her en central rolle i alle samtaler. Det drejer sig om den afdøde Ole, der er henholdsvis bror, far og bedstefar til de tre interviewede kvinder. Han deltog i april 1940 i kampene imod de tyske besættelse, blev fængslet, men hurtigt løsladt igen og kom hjem allerede i maj 1940. Han nedskrev i 1980'erne sine oplevelser fra denne tid og offentliggjorde det skrevne i en lokalhistorisk bog. Kort inden sin død tog han sine børnebørn med på en rundtur til skuepladserne i hans krigserindringer, bl.a. til Segelstad, hvor der fandt kamphandlinger sted i 1940. Grete var ikke med på denne rejse, hvilket hun udtrykker stor fortrydelse over i interviewet. Oles skriftlige beretning kender alle tre kvinder dog godt. Ole er til stede som en central skikkelse i interviewene. De tre kvinder kender historien om hans deltagelse i kampene i april 1940 og gengiver den yderst detaljeret. Denne historie bliver derfor det organiserende centrum i familiens erindring om besættelsestiden. Barnebarnet Grete udtrykker dette tydeligst i familieinterviewet: "Det, som jeg har forstået om krigen, det er på en eller anden måde bedstefars historie.". I det følgende vil det blive vist, at fortællingerne om Oles krigsindsats virkelig er kernen i familiens krigserindringer.

I første omgang tjener disse fortællinger til at anbringe familiehistorien på "den rigtige side" i besættelsestidshistorien, men giver også indsigt i, hvordan modstanden som hovedmotiv rummer en kønsorden, der fordeler subjektpositionerne og vurderingen af, hvad der er relevant viden om besættelsestiden på en bestemt måde.

Siri var 29 år gammel, da den tyske invasion skete. På interviewerens spørgsmål om, hvad hun forbinder med datoen den 9. april 1940 og med besættelsestiden generelt, fortæller hun som det første, at hendes bror "var ude i krigen". Med ordene

"din bror deltog altså i modstanden mod tyskerne?" opfordrer interviewerens Siri til at fremlægge detaljer. Gennem denne formulering i opfordringen til at fortælle vurderer interviewerens broderens virke under krigen som "modstand"¹⁴ og skaber dermed et fælles tolkningsgrundlag for at indlejre Oles historie i den nationale grundfortælling. Idet Siri fortsætter med at fortælle Oles historie, henviser hun også til sin egen patriotiske holdning. Hun betoner, at hun ikke ønskede at give tyske soldater, der dukkede op på gården, noget at spise. Det man havde, skulle gemmes til de kæmpende brødre. Her kan man tydeligt se ideen om, at enhver skulle forsvare landet mod tyskerne på sin plads, brødrene på slagmarken, søsteren selv på gården derhjemme.

Siri nævner sin bror flere gange, og da interviewerens spørger, om krigen havde været et samtaleemne i hendes familie efter 1945, svarer Siri, at Ole "jo havde skrevet en beretning". Hun tillægger dermed denne beretning højere status, end eksempelvis sine egne erfaringer, som hun angiveligt ikke regner med som samtaleemne – måske fordi de ikke har været det tidligere. Hun fortæller, at hun selv "kun husker ganske lidt".

Også i det individuelle interview med Margarethe besvares interviewerens spørgsmål om, hvad der først falder hende ind, når hun tænker på besættelsestiden, med en skildring af sin fars krigsindsats. I interviewet med barnebarnet Grete indtager bedstefarens fortælling langt den største plads. Efter at hun har besvaret interviewerens første spørgsmål med en "opremsning" af centrale begreber fra krigshistoriens leksikon, sker der et skift til en anden kilde til historisk viden, der markeres med sætningen "og så ved jeg jo, at min bedstefar var med i krigen". Det er her interessant, at han fortælles som en, der var "med i krigen", fordi det samtidig skaber en anden position, nemlig dem der "ikke var med". Dette betyder ikke, at de ikke levede i denne periode, men at deres erfaringer ikke direkte kan skrives ind i hendes forståelse af, hvad rigtig besættelsestidshistorie er.

Oles deltagelse i kampene står altså i centrum af krigserindringerne hos alle tre generationer. Siri forbinder sig selv med kampene på en måde, der placerer hende og familien på den "rigtige side", men hendes egne erfaringer og oplevelser tillægges i øvrigt ingen nævneværdig betydning. Alle tre kvinder skaber et fælles narrativt relationsstillads omkring den afdøde bedstefar. Siri fortæller ikke om sig selv, og selvom hun er den levende repræsentant for øjenvidnegerenerationen, synes hun ikke at opfatte sig selv som handlende subjekt i historien. De to andre inddrager heller ikke hendes liv og erfaringer som relevante historier om besættelsestiden. For både Margrethe og Gretes vedkommende suppleres historierne om Oles erfaringer "i krigen" samtidig med refleksioner over, hvad krigen gjorde ved folk, og hvordan man kan forstå den i dag, hvilket vi skal vende tilbage til i forbindelse med diskussionen af, hvordan de forskellige generationer bruger historien. Her er det

¹⁴ Borgesrud 2000.

dog væsentligt, at Siri ikke giver sig af med nogle former for mere overordnede tolkninger af besættelsestiden. Med udgangspunkt i Oles historie og erfaringer påtager de to yngre kvinder sig hermed en tolkningsautoritet, som Siri ikke tilkendes eller selv påtager sig.

Køn har, som det er fremgået, en stor indflydelse på samspillet af viden og magt – det gælder for tolknings- og definitions magten over fortiden, men også for de konsekvenser, der afledes herfra i forhold til nutiden. Eksemplerne fra de to familier har vist, at hverken status som øjenvidne eller deltagelse i dramatiske hændelser nødvendigvis giver kvinder fortælle- eller tolkningsautoritet. I de to familier påtog de yngre kvinder sig i en vis udstrækning en sådan tolkningsautoritet, og det er hermed antydning, at tolkningsautoritet ikke alene er et spørgsmål om køn, men også om generation, hvilket vi skal vende tilbage til.

Samtidig er det dog væsentligt at fremhæve, at der i det øvrige materiale kan iagttages en ganske klar tendens til, at netop tolkningsautoriteten placeres hos mænd, hvad enten de er til stede eller ej i den konkrete interviewsituation. Dette gælder særligt for kvinder i den anden generation, der ofte mener, at deres mænd ved mere om emnet. Ofte sigtes der her mod "faktaviden", særligt om politiske og militære forhold, som kvinderne tiltror mændene, og som anses for at være mere relevant end den viden, de selv mener at have, nemlig de privat traderede familiehistorier, hverdagshistorierne. Ved siden af de "relevante" og de "mindre relevante" emner kan vi her også iagttage en kønsspecifik hierarkisering mellem "faktaviden" og "hverdagshistorier". Dette kan skabe en særlig dynamik, når man i et familieinterview har en kvinde som repræsentant for første generation og en mand for den anden. I sådanne tilfælde kan sønnen 'erobre' samtalen, indtage rollen som "emnegiver" uden at der længere tages udgangspunkt i øjenvidnets erindringer. At der i disse tilfælde ikke alene er tale om et generationsspørgsmål, understreges af, at forskydningen til mellemgenerationen ikke sker nær så markant, når øjenvidnegenérationsrepræsentanten er en mand. Vi skal i det følgende se nærmere på disse dynamikker hos den norske familien Solstad.

Familien Solstad

I familien Solstad interviewede vi bedstemor Sinnøve, hendes søn Fredrik og barnebarnet Gunnar. Sinnøve begynder interviewet med at skildre sin hverdag i en pigekostskole, der lå "langt borte fra verdensbegivenhederne". Hun beskriver, hvordan hun oplevede en forventning fra skolen side om, at pigerne, også i denne afkrog, udviste den "rigtige" patriotiske holdning i forhold til de tyske soldaters tilstedeværelse. Selvom dette tema ikke er centralt i denne artikel, er det interessant, at forventningen om, at pigerne skulle holde afstand til tyskerne, viser, at der i besættelsessituationen, på trods af, at kvinderne ikke bliver forstået som værende "med i krigen", så at sige ikke var nogen position af et upolitisk "udenfor". På den ene side beskriver øjenvidnegenenerationens kvinder sig selv og egne erfaringer som krigsfjerne og forankrede i privatsfæren, og på den anden side bliver netop deres køn

helt centralt i værnet om den nationale ære i advarslerne mod fraternisering med fjenden.¹⁵

I centrum for Sinnøves fortælling står imidlertid de begivenheder, der førte til splittelse i familien under og efter besættelsen, nemlig broren, der meldte sig som frivillig til Waffen-SS. Familien Solstad er således et eksempel på, hvordan den nationale grundfortællings leksikon og familiealbummets erindringer ikke kan samstemmes. Familiehistorien passer ikke ind i grundfortællingens hovedmotiv: "alle var med i modstanden". Sinnøve er gennem hele sit individuelle interview optaget af den i hendes øjne eksisterende dobbeltmoral hos dem, der efter krigen opførte sig som "gode nordmænd", og som dømte hendes bror. Hun fremhæver især dem, der profiterede af handel med besættelsesmagten, men som distancerede sig herfra efter krigen. På trods af disse klare holdninger, der har stor betydning i familiehistorien, indtager Sinnøve ikke rollen som autoritativ fortæller eller fortolker i familieinterviewet. Det gør derimod de to yngre mænd, men ud fra noget forskellige perspektiver. Barnebarnet Gunnar distancerer sig således meget kraftigt fra familiens historier om besættelsestiden. Ifølge ham har hans bedstemor ikke med sine personlige historier bidraget til temaet: "[...] specielle detaljer om den 9. april og den slags er jeg ikke så godt inde i. Det store og hele, krigen som helhed er det, der interesserer mig." At Sinnøve ikke kan tale med om dette "store og hele", udtrykker Gunnar således:

For at være helt ærlig, så tror jeg ikke, at hun har meget at sige. Altså, jeg synes ikke det er så interessant. Hun kan sikkert fortælle om enkelte episoder, hvor en nordmand sidder i en trætop og skyder på en tysker, men det er ikke så interessant. Jeg vil hellere have helheden end enkelte ting. Hvis jeg finder noget vigtigt i denne helhed, så spørger jeg til det og graver dybere. Og det er jo næsten 90% sikkert, at hun ikke sidder på sådanne informationer. Derfor havde jeg så at sige ikke lyst til at bruge energi på det og spørge hende om noget.

Det er her centralt, at Gunnars afvisning af Sinnøves historier hænger sammen med hans distance til den ubehagelige familiehistorie, der ikke kan passes ind i den nationale grundfortælling. For Sinnøves erfaringer handler jo netop ikke om mere genkendelige heltehistorier, men bidrager med små mosaiksten til et modsætningsfyldt billede af en politisk splittet familie. Overført på det "store og hele", som Gunnar taler om, handler de om en nation i splid med sig selv. De dagligdags erindringer fra krigshverdagen synes at stå i vejen for en sådan erkendelsesinteresse. Gunnar anfører i stedet sin belæste svigerfar som kilde til "faktaviden". Dermed kan den ubehagelige familiehistorie samtidig udelukkes som referenceramme. Udelukkelsen af Sinnøves erfaringer som relevante kan altså i første omgang ikke alene til-

¹⁵ Warring 1994.

skrives besættelsestidshistoriens traditionelle kønsorden, men også det betydelige konfliktstof den rummer. Dette indtryk forskydes dog noget, hvis vi inddrager Sinnøves søn Fredrik og den måde, han indgår i interviewet på.

Fredrik er tilsyneladende vokset op under det stærke indtryk af besættelsestidens efterdønninger og hertil hører også langvarige spændinger i familien. Fraværet af en konsensusbærende familiehistorie kan have bidraget til, at Fredrik tager afstand fra de dominerende tolkningsmønstre i den nationale grundfortælling. Dette bliver tydeligt i hans skeptiske holdning over for storbønderne på hans hjemegn, som han ser som en personifikation af krigsprofitørerne. For Fredrik har der aldrig eksisteret et Norge forenet i modstand, men blot nogle nordmænd, der efter 1945 var bedre til at placere sig på den "rigtige side" end andre. Dette synspunkt er også bestemmende for hans dagsaktuelle politiske agenda, som han bruger til at styre familiesamtalen.

På trods af, at Sinnøve og Fredrik egentlig deler overbevisning, hvad angår eftertidens hyldest til den nationale modstand, dominerer Fredrik således i lange passager samtalen. Han flytter fokus fra besættelsestiden til nutiden, og hermed påtager han sig tolkningsautoriteten. Han fastlægger historiens betydning i nutiden, og øjenvidnet Sinnøve overlader sagen til ham uden modstand. Også barnebarnet Gunnar indgår i familieinterviewet med en vis tolkningsautoritet ved at drage mange paralleller til nutiden. Men den afvisning af Sinnøves historier, der kunne hænge sammen med den ubehagelige familiehistorie, gør sig ikke gældende i forhold til Fredriks fortællinger. Hvor Fredrik indholds- og holdningsmæssigt kunne gøre fælles front med Sinnøve, sker der i stedet noget andet, nemlig at det er de to yngre mænd, der i fællesskab tildeles fortælle- og tolkningsautoriteten. Gunnars afvisning af Sinnøves erfaringer som kilde til relevant viden om besættelsestiden kan dermed ikke alene forklares med hans distance til den ubehagelige familiehistorie, men også med det forhold, at de knytter sig til den nære hverdagshistorie og ikke "det store og hele", som han selv formulerer det. Som konsekvens heraf kommer Sinnøve så godt som ikke til orde i familiesamtalen.

Igen skal det fremhæves, at der ikke her var tale om uvenlig intenderet miskreditering af bestemte familiemedlemmer. Men det, vi kan få øje på, når vi anlægger et kønsperspektiv på interviewmaterialet, er, hvordan køn er en virksom medspiller i den sociale fordeling af subjektpositioner og fortælle- og tolkningsautoriseringer. Hidtil har vi beskrevet et kønssystem, der giver mændene en større autoritet – uafhængigt af, om historierne kan indpasses i skemaet for den nationale fortælling om det "gode" Norge og Danmark. Vi har vist, at processerne omkring traderingen af erindringer rummer en kønsspecifik prægning på to niveauer. For det første er den offentlige erindringskultur præget af bestemte kønnede billeder og referencer. For det andet er det fremgået, at også familiernes narrativer er præget af den kønsspecifikke arbejds- og opgavefordeling, der ikke blot frembringer forskellige fortællinger, men også forskellige autoriseringer i spørgsmålet om, hvem der har noget relevant at sige om fortiden. I øjenvidnegenerationen handler kvindernes historier

overvejende om hjemmets sfære, om rationeringen og den almene mangelsituation. Disse erindringer er således i dobbelt henseende præget af besættelsestidens kønsspecifikke arbejdsdeling. På den ene side peger den på kvindernes faktiske erfarings- og handlingsråderum, men på den anden side tolker kvinderne ofte selv deres samlede virke ud fra denne arbejdsdeling. Således er det interessant, at selv de kvinder, der havde andel i modstandsarbejde og til tider endda beretter om farlige træf med besættelsesmagten, kun sjældent betragter disse aktiviteter som noget politisk. De fremstiller snarere deres bidrag som noget, de alligevel ville have skullet gøre inden for rammerne af deres huslige pligter.¹⁶ De adspurgte kvinder har altså en tendens til ikke at betragte sig som relevante aktører i historien – selv ikke i de situationer, hvor den (maskulint dominerede) nationale erindrings arkiv giver dem mulighed for det. De udelukkes dermed ikke alene fra at indtage status af handlende subjekter i historien, men også autoriteten til at kunne meddele noget fortællingsværdigt om fortiden.

KØN OG GENERATION I IDENTIFIKATION OG HISTORIEBRUG

Det sidste aspekt, vi vil behandle, drejer sig om, hvordan køn og generation hænger sammen med identifikationsmuligheder og brug af historien, og vi vil i det følgende både bruge eksempler fra nogle af de allerede præsenterede familier og fra andre familier i materialet. Vi har set, at de nationale grundfortællinger fremviser traditionelle og noget stereotype historiske identifikationsmuligheder. De aktivt handlende – og dette gælder både for helte og skurke – er mænd, mens kvinder kun sjældent tilskrives nogen central rolle i den "store" historie. På denne baggrund stiller spørgsmålet sig selvfølgelig, om dette kønnede billede af fortiden på samme måde skaber og tilbyder forskellige identifikations- og tolkningsmønstre for kvinder og mænd i de efterfølgende generationer.

Besvarelsen af dette spørgsmål falder ikke entydigt ud, og vi må begrænse os til at skitsere nogle tendenser i vores materiale. Kvinderne i øjenvidnegerationen positionerer sig i overvejende grad inden for rammerne af den traditionelle kønsorden. Blandt krigsgenerationens kvinder i byerne er der dog flere erhvervsaktive, der gennem deres arbejde både var politisk orienterede og til tider også selv var politisk aktive. Men det er ikke alene øjenvidnegerationen positioner, der er vigtige. Også de konkrete relationer mellem forældre og børn, og den sociale mobilitet (uddannelse og karriere i arbejdslivet) hos mellemgenerationens kvinder og mænd, spiller en afgørende rolle i besvarelsen af spørgsmålet om, hvorvidt den kønsbestemte orden i forældrenes fortællinger reproduceres. Der synes at være en tendens til, at mellemgenerationens kvinder er mere tilbøjelige end mændene til at identificere sig med deres mødres livsverden og dermed i hverdagsproblemerne

¹⁶ Lenz 2003.

under besættelsen. De hælder med andre ord til at tolke krigs- og besættelseshistorien som *familiehistorie*.

Men mønsteret krakelerer ved, at familiehistorien hos kvinder med højere uddannelser i høj grad bliver til udgangspunkt for refleksioner, der vedrører generelle moralske og også politiske spørgsmål, også ofte universelle værdier så som tolerance og demokrati. Her spiller det formodentlig en væsentlig rolle, at erfaringerne og tolkningerne hos denne generation af kvinder også blev afgørende præget af 1970'ernes kvindebevægelse (om end ikke alle deltog aktivt i disse processer). Derfor kan en moders husmortilværelse føre til en devaluering af hendes erfaringer hos døtrene blandt de emanciperede kvinder i den anden generation.

Mændenes tolkninger er omvendt ofte knyttet til politiseringshistorier. Fædre-nes oplevelser, men også sønnernes viden om og tolkning af besættelsestiden som *national* og *regional* begivenhed tages som udgangspunkt for egne værdimæssige orienteringer og politiske holdninger. Et tydeligt eksempel på dette er danskeren Peter. Han blev interviewet sammen med sin mor Dagny og sin datter Birgitte. Han supplerer i interviewet sin mors familiehistorier med viden, som han har tilegnet sig gennem andre medier, og problematiserer eksempelvis den danske regerings håndtering af de danske SS-frivillige. Peter er betydeligt mere interesseret i den "store" historie end i sin mors historier. Han har tilegnet sig en viden om de begivenheder, der ligger ud over familiehorisonten, og denne viden tjener som grundlag for hans bedømmelse af aktuelle politiske forhold. Derudover er Peters forhold til besættelsestidens historie også tydeligt præget af interessen for det spændende og eventyrlige i besættelsestiden, hvilket de historier, hans mor har at fortælle, ikke lægger op til:

Nu har jeg jo altid læst meget. Jeg var ikke særlig gammel, da jeg begyndte at læse alle disse modstandsbøger, da var jeg vel kun 7-8-9-10 år gammel. Og det var jo netop på det tidspunkt [1950'erne], hvor alle disse bøger blev skrevet, som om at/at vi alle sammen var helte, og der var simpelt hen ikke nogen diskussion om den nationale ånd, at vi havde stået skulder ved skulder og alt det. Og det sugede man som dreng naturligvis til sig som eventyrhistorie for drenge.

Dette sidstnævnte aspekt, som også fremgik af eksemplerne fra familien Solstad, er meget typisk for mange mænd både i den midterste og i børnebørnenes generation. Deres interesse for besættelsestidens historie er begyndt med fascinationen af krigen, våbnene og modstandshistorierne, og med dette som afsæt er de begyndt at skaffe sig mere viden, som så igen præger deres syn på aktuelle politiske spørgsmål. I familieinterviewene præsenterer mænd oftere end kvinder sig selv som vidende inden for emnet krig, og de bruger ofte den historiske viden i fortsatte diskussioner om verdenspolitiske spørgsmål. Gennem den maskulint konnoterede affinitet til militære emner synes de ofte at have en slags "forspring", når det drejer sig om at præsentere sig aktivt fortolkende i interviewene. Sammenligninger

med nutiden foretages også af kvinder i den midterste generation, men frem for alt hyppigt af kvinder i børnebørnernes generation. Blot tager den kvindeligt konnote-rede variant af disse sammenligninger snarere sit udgangspunkt i konkrete hæn-delser fra familiehistoriens repertoire og har i sin tilgang snarere menneskelig em-pati som sit omdrejningspunkt, hvilket eksempler fra familien Karlsen kan belyse. Datteren Margrethe tematiserer således den "lære", som hendes far havde draget af sine erfaringer under besættelsen: "Hvad tyskerne angår, så har vi altid [hørt], at det er flinke mennesker, som har de samme behov som os [...] Men han var meget bange for magtmennesker [...] Demokrati betød, at alle kom til orde".

Hvor "tyskerne", der indgår i den nationale erindrings leksikon genkendes hos Siri som et fjendebillede, bliver det hos Margrethe vendt til en historisk lektie. Her borger farens indstilling for, at man skal lære den historiske lektie, der drejer sig om demokrati og ytringsfrihed. Og hvor Siri sammenstiller Oles deltagelse i kampe-ne i april 1940 med "modstand", fremhæver Margrethe i stedet, at hendes far ikke deltog i nogen modstandsaktiviteter efterfølgende. Forklaringen herpå fremfører hun på baggrund af en almen menneskelig teori om traumatisering. Hun mener, at krigsoplevelserne havde haft en vedvarende chokeffekt på faren. Krigsindsatsen og den senere indstilling over for de tyske fjender – også uden aktiv modstandsindsats – synes således for Margrethe konsekvent at genspejle de holdninger og værdier, hun kan identificere sig med. Hun trækker altså på de stærkt maskulint konnote-rede historier, men i *identifikationsprocessen* tager disse en drejning henimod vær-dier som demokrati og ytringsfrihed.

Den empati, man samtidig fornemmer i Margrethes identifikation med farens erfaringer, genfindes også hos barnebarnet Grete. Hun fortæller, at hun synes, det har været svært at integrere den kendsgerning, at bedstefaren havde skudt tyske soldater på klos hold, i hendes billede af sin "kære bedstefar". Men fortællingen ind-rammes legitimerende ved at anføre de betingelser, hun mener satte bedstefaren i en næsten håbløs tvangssituation på grund af dårlig militær organisation. I Gretes fortælling rehabiliteres han moralsk, ikke fordi han kæmpede på "den rigtige side" (hvilket imidlertid må tillægges stor betydning, selvom hun ikke selv siger det), men fordi han ses som offer for egne traumatiske oplevelser. Dermed forskubbes betydningen af det fælles relationspunkt i familiens krigserindringer yderligere og fjerner sig endnu et skridt fra den mandlige heltetradition. Grete identificerer sig med sin bedstefar på den måde, at hans historie giver hende en anledning til at re-flektere over moralske dilemmaer. Hvor besættelsestiden for Siri først og fremmest var præget af knaphed, er den for de to yngre kvinder derimod – under indtryk af Oles erindringer – en tid forbundet med dramatik og med vigtige moralske indsig-ter og pejlemærker.

Den måde, Grete bruger sin bedstefars historie på, genspejler et bemærkelses-værdigt brud, som kan registreres i den tredje generation med hensyn til køns-specifikke identifikationsmuligheder og måder at bruge historien på. De konkrete fortællinger gengiver ganske vist stort set det traditionelle kønshierarki. Man kan

endda sige, at den tredje generation *forventer* forskellige historier af bedstefædre og bedstemødre. Men når det drejer sig om tolkning og eftersøgning af meningsfulde strukturer i disse historier, er disse kønsgrænser meget mindre entydige. Både kvinder og mænd identificerer sig med sabotører og frihedskæmpere – bare sådan, at disse ikke længere nødvendigvis opfattes som patriotiske helte, men også som traumatiserede krigsofre. Omvendt kan en historie fra den hjemlige sfære, der tidligere blev betragtet som ligegyldig, til tider nu få en øget betydning, fordi den repræsenterer "det menneskelige i krigen". Det peger på forandringer, der foregår i den offentlige erindring, og skal formodentlig forstås i lyset af de universelle, humanistiske værdier, der har spillet en væsentlig rolle i denne generations måde at lære om historien på. Sammen med indflydelsen af overnationale erindringstemaer og tolkningsmønstre, f.eks. i sammenhæng med Holocaust, sker der også en forskydning af den nationale erindring: Ofrene og lidelserne kommer i centrum for opmærksomheden og øver indflydelse på selvtematiseringer og autoriseringer.¹⁷ Her er familien Karlsen et godt eksempel. En bedstefar, hvis historie oplagt rummede en spændende heltehistorie, forskydes til også at rumme refleksioner over tolerance og krigstraumatiseringer.

AFRUNDING

Når vi her har undersøgt sammenhængen mellem køn, erindring og historiebrug, kan vi især konstatere, at der eksisterer relativt traditionelle autoriseringssmønstre og mulige subjektpositioner blandt øjenvidnegerationerne. Den maskulint konnoterede fascination af de dramatiske og eventyrlige sider af krigens fortællinger kan stadig observeres som et mændenes domæne igennem generationerne. Hertil knytter sig en slags mandlig ekspertstatus. Kvinder halter her bagefter i konkrete samtalesituationer, men formodentlig også i det almene billede af autorisering. Der, hvor kvinderne identificerer sig med mødrenes og bedstemødrenes hverdagsglæder og -sorger, lader det ikke til, at dette nødvendigvis går hånd i hånd med en impuls af *videnstilegnelse* omkring de dertil hørende historiske baggrundsforhold. Billedet relativiseres i det omfang tv-mediet bliver leverandør af historie billeder – i bogstavelig og i overført betydning. Spille- og dokumentarfilm, der udsendes i tv, anføres i samme omfang af kvinder og mænd i anden og tredje generation som reference for historisk *viden*, men bidrager i stærkere grad hos de mandlige interviewede til, at de føler sig autoriseret til at "tale med" om emnet.

I børnebørnenes generation ændrer dette billede af bedsteforældrenes fortællinger sig. Her træder de mandligt-heroiserende nationale historiefortolkninger i baggrunden til fordel for de tolkninger, der orienterer sig mod de lidelser, der forårsages af krig, og mod universelle værdier som fred og menneskerettigheder. Og i denne konstellation af identifikation og historiebrug får nu de kvindelige fortæl-

¹⁷ Levy & Sznajder 2001.

linger om afsavn og en hverdag, der var vanskelig at klare, en ny betydning, mens de mandlige krigsfortællinger til tider omfortolkes fra helte- til lidelses- eller endda offerhistorier.

Vi mener således at have vist, at køn er et meget frugtbart analytisk perspektiv, når det drejer sig om at forstå og relatere den individuelle, den familiære og den nationale/kollektive omgang med fortiden med hinanden. Køn spiller en betydelig rolle i forhold til hvem, der tilkendes en rolle som historisk subjekt, i forhold til hvem, der tildeles fortælle- og tolkningsautoritet, i forhold mulige identifikationspotentialer og endelig i forhold til den enkeltes historiebrug. De nationale grundfortællinger er ikke kønsneutrale, og det har betydning for vores omgang med besættelsestiden. Det generationsperspektiv, som udgør en hovedlinje i den europæisk komparative undersøgelse, der ligger til grund for denne artikels fokus, har samtidig vist, at kønsperspektivet ikke bør stå alene. Selvom en række kønsstereotyper reproduceres gennem generationerne, synes især den måde, hvorpå historiebrugen foregår, at bryde hermed, særligt når man ser på den yngste generation. Men det ændrer ikke ved, at køn fortsat spiller en rolle i den kontinuerlige forhandling af, hvad "rigtig" historie er, hvem der var med i den, og hvem der derfor kan bruge den til noget.

LITTERATUR

- Bjerg, Helle, Karen S. Bjerregaard & Claudia Lenz 2006, *"Jetzt müsste Opa hier sein, um zu erzählen. Die Bedeutung der Kategorie Geschlecht bei der Weitergabe von Besatzungserinnerungen in Dänemark und Norwegen"*, Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft, Bind 19.
- Borgesrud, Lars 2000, *Årstall og holdepunkter i norsk historie*, Oslo.
- Bryld, Claus & Anette Warring 1999, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Humanistisk historiefremstilling bind 5, Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Eriksen, Anne 1995, *Det var noe annet under krigen: 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, Oslo: Pax.
- Jensen, Olaf 2004, *Geschichte machen. Strukturmerkmale des intergenerationellen Sprechens über die NS-Vergangenheit in deutschen Familien*, Tübingen: Studien zum Nationalsozialismus, Band 9.
- Lenz, Claudia 2003, *Haushaltspflicht und Widerstand. Erzählungen norwegischer Frauen über die deutsche Besatzung 1940-45 im lichte nationaler Vergangenheitskonstruktionen*, Tübingen: edition diskord.
- Levy, Daniel & Natan Sznajder 2001, *Erinnerung in globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lylloff, Kirsten 2006, *Barn eller fjende? Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949*, København: Danmarks Pædagogiske Universitet.
- Møller, Sabine, Harald Welzer & Karoline Tschuggnall 2002, *"Opa war kein Nazi": Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt am Main: Taschenbuch, S. Fischer Verlag.
- Rüsen, Jörn 2001, *Geschichtsbewusstsein: psychologische Grundlagen, Entwicklungskonzepte, empirische Befunde*, Böhlau: Beiträge zur Geschichtskultur.
- Warring, Anette 1994, *Tyskerpiger under besættelse og retsoppgør*, København: Gyldendal.
- Warring, Anette 1994, *Illegalitetens hule: hjemmets funktion i modstandskampen*, i: Arbejderbevægelsen og besættelsen, Årbog for Arbejderbevægelsens historie, København: SFAH.

Welzer, Harald (red.) 2007, *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis*, Frankfurt am Main: Taschenbuch, S. Fischer Verlag.

Welzer, Harald 2001, *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg: Hamburger Edition.

KAREN STELLER BJERREGAARD,
PH.D., ADJUNKT, HISTORIE OG SAMFUNDSFAG,
AVEDØRE GYMNASIUM.

HELLE BJERG,
CAND.MAG., PH.D-STIPENDIAT, DPU,
AARHUS UNIVERSITET & LEKTOR, HISTORIE,
LÆRERUDDANNELSEN BLAAGAARD-KDAS, UCC

CLAUDIA LENZ,
PH.D., RESEARCH COORDINATOR,
THE EUROPEAN WERGELAND CENTRE, OSLO

ABSTRACT

Artiklen handler om, hvordan erindringer om besættelsestiden i dag fortælles og videregives gennem tre generationer i danske og norske familier. Det vises, at erindringer ikke er afsluttede fortællinger, der videregives til de næste generationer, men kommunikative og socialt situerede processer, der hele tiden skaber og former historierne om fortiden i et skæringspunkt mellem den offentlige mindekultur og private erindringer. Her spiller køn en vigtig rolle, og artiklen viser, hvordan vurderinger af handlinger og begivenheders historiske relevans er afhængig af, om aktørerne var mænd eller kvinder, hvordan køn spiller en rolle i forhold til, hvem der får tildelt autoritet som fortæller og fortolker af de historiske begivenheder og hvordan køn spiller en rolle i den måde, hvorpå de senere generationer knytter historien til nutiden og bruger den.

AD MEMORIAM SANCTI

RELIKVIER OG RITUALISERET ERINDRINGSARBEJDE I MIDDELALDEREN

■ KIM ESMARK

Social erindring og historiebevidsthed har visse universelle træk. På tværs af tid og sted har etablering af betydningssammenhænge mellem fortid, nutid og fremtid altid på en eller anden vis at gøre med kollektiv kulturel identitet, strukturering af tid og rum, magt og legitimitet. Hvad mennesker i et samfund mere præcis anstrenger sig for at huske, måderne de i praksis gør det på og strukturen af deres erindringshorisont(er) er imidlertid ligesom forholdet mellem individuel og kollektiv erindring, mundtlighed og skriftlighed, erindringsarbejdets organisering etc. alt sammen noget, der varierer og forandrer sig historisk.¹ Det kulturhistoriske slogan om fortiden som et fremmed land, hvor menneskene med Hartleys ord "do things differently", gælder også historiekultur.²

At beskæftige sig med kronologisk fjerne historiekulturer kan derfor være en frugtbar måde at historisere både vores egen samtids omgang med fortid og erindring og de analytiske kategorier, begreber og betragtningsmåder vi i dag anvender i forskningen om disse ting. I artiklen her vil jeg forfølge denne ide ved at kaste et blik på middelalderens helgenkult og det ritualiserede erindringsarbejde, der udfoldede sig i tilknytning hertil. I det der kun kan blive eksemplificerende nedslag i et meget omfattende emne, vil jeg fokusere på praksis, dvs. måderne middelalderens mennesker – i første række de religiøse specialister, der kontrollerede kulten, men også lægfolk – gennem ritualer, gaveudvekslinger og produktion af tekster og artefakter konkret håndterede erindringen om de hellige døde. I forlængelse af denne praksisoptik er det samtidig meningen at pege på erindringsarbejdets sociale implikationer, herunder dets brug og betydning i relation til magt og konflikt.

Det er selvsagt meningsløst at behandle hele middelalderen under ét. Som Chris Wickham minder om: "The medieval world was as heterogeneous as that of today,

¹ Assmann 1988, 15-16.

² Begrebet her forstået jf. Rüsen 1994, 5, som det "Gemeinsame und Übergreifende" ved et samfunds omgang med fortiden, enhver "praktisch wirksame Artikulation von Geschichtsbewußtsein im Leben einer Gesellschaft".

or indeed more so, and it would be improper to attempt to generalize too precisely about any aspect of it, least of all its social memory..."³ Det skal derfor understreges, at artiklen her primært beskæftiger sig med perioden fra det 9. til det 12. århundrede, helgenkultens store blomstringstid, og at de empiriske eksempler er hentet fra franske kilder.

BEGREBET *MEMORIA* I MIDDELALDERENS ERINDRINGSKULTUR

Middelalderen er blevet beskrevet som en "civilisation af gestik".⁴ Med tanke på hvor meget af gestikken, der knyttede sig til forskellige former for ihukommelsesarbejde, kunne man også tale om en "minde-" eller "erindringscivilisation". Status, identitet, normer, retlige principper og politisk legitimitet var alt sammen noget middelalderens mennesker fandt i tradition, sædvane, arv, afstamning og forfædres eksempel. Det kulturelle erindringsarbejde gennemtrængte derfor periodens sociale verden på kryds og på tværs.

Det gjaldt ikke mindst det religiøse liv. Middelalderens kristendom var en "Gedächtnis-Religion".⁵ I centrum for den kristne kult stod påskens rituelle dramatisering af Kristi sonoffer – den enestående begivenhed, der definerede historiens mening og satte sammenhængen mellem fortid, nutid og fremtid og mere overgribende mellem tid og evighed – samt den løbende kommemoration af og forbøn for afdøde trofæller. Omsorgen for de døde var et moralsk-religiøst påbud, der lå i direkte forlængelse af Jesu instruktion til disciplene, da han indstiftede nadveren: "Gør dette til ihukommelse af mig" (Lukas 22.19; 1. Kor. 11.24).⁶ For kirkefaderen Augustin (d. 430) var den liturgiske ihukommelse selve det, der konstituerede det kristne samfund. I et berømt afsnit af *Bekendelser* fortæller han, hvordan hans egen mor på dødslejet indtrængende bad om at blive mindet ved Herrens alter – "Der, vidste hun, forvaltes det hellige offer, som slettede skyldbrevet imod os" – og han forklarer, hvordan den rituelle ihukommelse forvandler vore forældre til vore søskende ved Gud faderen og kirkens moder og gør dem til vore medborgere i det evige Jerusalem.⁷

Fortid, erindring og kommemoration fyldte med andre ord massivt i middelalderens verden. Det har altid afspejlet sig i forskningen i en eller anden grad, men det er først med historiefagets generelle "memory turn" indenfor de sidste 15-20 år, at middelalderens historiebrug og erindringskultur er blevet gjort til genstand for mere systematisk og teoretisk fokuseret udforskning. En række studier har således kastet nyt lys over, hvordan middelalderens mennesker brugte fortiden, ikke blot i passiv traditionsoverførsel, men i komplekse processer af selektion og kreati-

³ Fentress & Wickham 1992, 172.

⁴ Le Goff 1982, 329.

⁵ Oexle 1994, 302.

⁶ For mange flere påbud om ihukommelse i både nye og gamle testamente, se Le Goff 1992, 68-70.

⁷ Augustin 1988, 173, 177-78.

on, fortolkning og forfalskning, fortrængning og glemsel.⁸ Arnold af Skt. Emmeran, en tysk munk fra det 11. århundrede, understregede det dynamiske aspekt ved at sammenligne ordningen af det fortidige i forbindelse med historieskrivning med en skovrydning, hvor gamle og førhen hellige bevoksninger skæres ned for at gøre plads til ny beplantning. "Ikke kun er det passende for det nye at forandre det gamle: hvis det gamle er uordnet, bør det endda kastes helt bort, eller, hvis det er velordnet men af ringe nytte, bør det begravnes med ærbødighed."⁹

Et genkommende begreb i de middelalderlige kilder – og derfor også et centralt objekt i forskningen – er *memoria*. Ordet kan i første omgang oversættes med erindring eller ihukommelse, men det fanger langt fra den semantiske dybde og sociale fylde begrebet havde i datiden. Her er det bedre at tænke *memoria* med udgangspunkt i Oexles definition som "die Überwindung des Todes und des Vergessens durch 'Gedächtnis' und 'Erinnerung'".¹⁰

For at forstå begrebet nærmere, må man igen gå tilbage til Augustins *Bekendelser*, specifikt kapitel 10 om erindringens væsen og tidens paradokser. I disse filosofiske refleksioner indtager *memoria* en central plads som bevidsthedens og selvets kerne. Det er ifølge Augustin gennem de talløse billeder og indtryk, vi har lagret i og kan hente frem fra erindringens vældige sale og haller, at vi kan komme til at kende omverden, os selv og Gud. Det er i erindringen, Gud har taget bolig, det er her, han må søges. *Magna vis est memoriae*, gentager Augustin derfor flere gange manende: "Stor er erindringens magt".¹¹ I det senere skrift *Om Treenigheden* udvikler Augustin betragtningerne og placerer *memoria* i en slags psykologisk treenighed med *intellectus*, forstand, og *voluntas*, vilje.¹² I denne trinitarianske analogi indtager *memoria* samme plads som Faderen gør i forhold til Sønnen og Helligånden. For Augustin er *memoria* med andre ord nøglen til relationen mellem Gud og menneske.¹³

De augustinske ideer om tid og erindring fik stor betydning for middelalderens tænkning, hvor hukommelse regnedes for den mest ophøjede intellektuelle evne.¹⁴ I nogle henseender kan de middelalderlærdes måde at bruge *memoria*-begrebet lede tanken hen på vore dages begreb om historiebevidsthed, sammenhængen mellem fortidsfortolkning, nutidsforståelse og fremtidsforventning. Som hos den italienske retoriker Boncompagno af Signa, der i 1200-tallet definerede *memo-*

⁸ Se for et indtryk af forskningsfeltets spændvidde f.eks. Geunich & Oexle 1994; Geary 1994; Netzer & Reinburg 1995; van Houts 1999; Innes & Hen 2000; Althoff, Fried & Geary 2002; Carruthers & Zielkowski 2004; van Bueren 2005; Bougard, La Rocca & Le Jan 2005; samt *Medieval Memoria Online* (MeMO) <http://memo.hum.uu.nl/>, et innovativt website udviklet under det Utrecht-baserede forskningsprojekt *The functions of art, ritual and text in medieval memoria*.

⁹ Arnold af Skt. Emmeran, *De miraculis S. Emmeranni libri duo*, Migne 1844-65, vol. 141, 992.

¹⁰ Oexle 1994, 297; Oexle 1999.

¹¹ Augustin 1988, 187, 193, 194.

¹² Coleman 1992, 101-111; Le Goff 1992, 71.

¹³ Geary 1994, 17-18.

¹⁴ Carruthers 2008.

ria som "en glørværdig og forunderlig gave fra naturen, med hvilken vi genkalder os fortiden, forstår nutiden og forestiller os fremtiden gennem ligheder med fortiden."¹⁵ Eller som hos Augustin selv, der i *Bekendelser* skriver:

Der er tre tider, en nutid med henblik på fortiden, en nutid med henblik på nutiden og en nutid med henblik på fremtiden. Disse tre tider findes i sjælen, og andre steder kan jeg ikke se dem. Nutiden med henblik på fortiden er erindring, nutiden med henblik på nutiden er betragtning, og nutiden med henblik på fremtiden er forventning.¹⁶

Men vægten af *memoria* rakte i middelalderen langt ud over de lærde cirklers teori og teologi. Det var ikke blot et begreb, men en levende praksis, et "key organizing principle [...] in every aspect of medieval life".¹⁷ Et blik på selve ordets betydningsfelt giver en fornemmelse. I tekster fra middelalderen bruges *memoria* ikke bare om erindring og (i-)hukommelse, men også om historie i bred forstand; om verdsligt minde, ry og eftermæle; om genstande med hvilke man fastholdt erindringer om personer, steder og begivenheder (grave, monumenter, trofæer, gaver); om kirker og altre, der indeholdt sådanne genstande; og om konkrete handlinger med hvilke man fastholdt erindringer (sjælemesser, årdage og andre ritualer).¹⁸

Memoria brugtes også specifikt som betegnelse for en helgens gravplads eller relikvieskrin – som i helgenlegendernes beretninger om pilgrimme, der rejser, knæler og beder *ad memoriam sancti*, dvs. til, ved eller foran den helliges minde, det konkrete sted, hvor hans eller hendes jordiske rester befandt sig. Faktisk fremstår de sociale implikationer af *memoria* næppe nogetsteds tydeligere end omkring netop helgenernes grave og relikvier, næppe noget andet sted finder man så mange af ordets betydninger optræde i sammenhæng. Som erindringssted var helgenskrinet ramme om et omfattende og mangeartet ritualiseret erindringsarbejde, der ikke blot tog sigte på ihukommelse af helgenen, men også involverede mindet om de troende selv og de fællesskaber og institutioner, som associeredes med den hellige døde. Erindringsarbejdet havde som sådan ikke bare religiøse, men også sociale, økonomiske, juridiske, politiske og identitetsmæssige dimensioner. Ved helgenskrinet møder vi *memoria* som et i antropologisk forstand "totalt" socialt fænomen.¹⁹

¹⁵ Gaudenzi 1892, 275.

¹⁶ Augustin 1988, 234.

¹⁷ Geary 1994, 18.

¹⁸ Du Cange et al 1883-87 på <http://ducange.enc.sorbonne.fr/MEMORIA>.

¹⁹ Jf. Mauss 2001, 15, betegnelse for social praksis, der på irreducibel vis ("på én gang og samtidig") udtrykker alle dimensioner af det samfundsmæssige liv.

HELGENTRO OG RELIKVIEKULT

Middelalderens egentlige religion var, som en fransk historiker engang skrev, relikviedyrkelse.²⁰ Kirkeretten bestemte, at ethvert kristent alter skulle indeholde helgenrelikvier og kulten om de hellige ben favnede hele samfundet på tværs af geografiske, politiske og sociale skel. Sat på spidsen kan man som Lars Boje Mortensen sige, at

... helgenkulten var kernen i den middelalderlige kristne religion. Helgenerne var regionale guder og den teologisk / filosofisk definerede ene gud, som ovenikøbet var tredelt, var meget fjern. Med hensyn til den religiøse praksis vil det egentligt ikke være misvisende at beskrive den middelalderlige kristendom som polyteistisk. Men vel at mærke som en særlig sindrig form for polyteisme hvor de enkelte guder holder fred med hinanden samtidig med at de konkurrerer om hver at forstørre sin del af den guddommelige kraft.²¹

Men hvad var da en helgen? I middelalderens verdensbillede et menneske, oftest en mand af aristokratisk herkomst, der i kraft af en ualmindelig spirituel dyd eller kraft (*virtus*) havde levet et så exceptionelt fromt og forbilledligt liv i kristendommens tjeneste, at vedkommende straks efter sin jordiske død var blevet belønnet af Gud med et sæde i det himmelske hof. Her tronedes han eller hun sammen med andre helgener ved Herrens side som "Guds venner", "Kristi krigere" eller "Guds tjenere".

De fleste af de helgener, der blev dyrket i perioden, som er på tale her, var oldkirkelige martyrer og såkaldte bekendere fra tiden, hvor Vesteuropa blev kristnet, suppleret med visse senere kristne helte (igen altovervejende mandlige gejstlige). Med deres liv og gerning var disse helgener "rollemodeller" for deres kristne trosfæller og virkede samtidig som deres patroner og beskyttere både her og i det hinsidige. De kunne anråbes med bønner og offergaver, gå i forbøn for syndige sjæle hos Gud og de kunne som redskaber for Herren udvirke mirakler for deres tilbedere i jordelivets trængsler: helbrede sygdom, redde høsten, finde forsvundne børn, uddrive dæmoner, holde røvere væk, forsone stridende, straffe forbrydere, etc.

Man henvendte sig til helgener ved deres relikvier. Selv om helgener var ét med Gud i himlen – "lemmer i konsubstantiel enhed med Kristus", som det udtrykkes i en helgenberetning fra 1020'erne²² – var de nemlig samtidig til stede her på jorden i skikkelse af deres efterladte rester (den bogstavelige betydning af *reliquiae*). Det kunne være det gravlagte legeme i sin helhed, hvorover man havde bygget en kirke, eller det kunne være enkelte knogler, en tand, et hår, som de troende andægtigt havde placeret i udsmykkede skrin i eller på kirkernes altre.

²⁰ Achille Luchaire, refereret i Finucane 1995, 25.

²¹ Mortensen 2000, 105.

²² *Liber miraculorum sanctae Fidis* (1020'erne), Bouillet 1897, 27.

Det er afgørende at forstå, at for middelalderens mennesker var de nøgne knogler ikke, hvad vi ville opfatte som et *symbol* på helgenen. De var *den levende helgen selv*. I den hellige dødes efterladte rester så man en manifestation af helgenens fysiske nærvær, hans (eller hendes) *praesentia*. Som der stod på en inskription ved Skt. Martins grav i Tours: "Her hviler biskop Martin, hellig ihukommelse, hvis sjæl er i Guds hånd, men som er fuldstændig tilstede her og manifesterer al sin nåde gennem miraklers kraft."²³ Relikvier var dermed *res sacrae*, hellige objekter i sig selv, en strålekilde af overjordisk kraft, som man forestillede sig påvirkede alting omkring sig, fra jordens frugtbarhed til krigslykken på slagmarken.

Qua sin særlige dobbeltnatur som både ånd og fysikalitet fungerede helgenen som en "go-between" mellem menneskene og den fjerne Gud²⁴ og i bredere forstand som en mediator mellem helligt og profant, timelighed og evighed. I de rituelle aktiviteter omkring relikvierne skete der en "joining of heaven and earth".²⁵ Det usynlige blev synligt gennem kultens på en gang jordisk-historiske og himmelske præsentrifikation af helgenen (efter samme logik som nadverofferets præsentrifikation af Kristus). De knogler man kunne knæle ved, se, røre, kysse, lugte, gemme, vise frem og bære omkring var det håndgribelige bevis på en højere usynlig virkelighed, i sidste ende på løftet om frelse og genopstandelse til det evige liv.

Gravlagte lig, hovedskaller, ben, negle etc. var kort sagt middelaldermenneskenes vigtigste forbindelse til det guddommelige. Alt sammen dog beroende på, at en fælles erindring om helgenen og hans eller hendes liv og mirakler til stadighed blev holdt ved lige. Hvordan det konkret foregik og hvad det havde af bredere sociale implikationer er emnet for det følgende.

HELLIG FORTID, IDENTITET OG MAGT I DET KLERIKALE FÆLLESSKAB

Helgener var i perioden, det handler om her, først og fremmest lokale figurer. Deres kult blev varetaget af de klerikale fællesskaber – præster, munke, nonner – der besad relikvierne i de enkelte klostre og kirker og havde først og fremmest tilslutning fra befolkningen i det nærmere opland. Kun en mindre gruppe prominente helgener tiltrak for alvor opmærksomhed ud over deres egen region og lange pilgrimsrejser var primært forbeholdt samfundets øvre lag. På samme måde lå myndigheden til at kåre nye helgener lokalt hos biskopperne – først fra det 13. århundrede blev kanonisering et paveligt prærogativ.²⁶

Et kloster eller en kirke rummede gerne relikvier af flere helgener, men var normalt viet til én bestemt helgen med særlig betydning for stedets historie. Det kunne være klostrets oprindelige grundlægger, en betydningsfuld fortidig abbed eller biskop, der efter sin død var blevet taget op af graven og siden holdt i ære som hel-

²³ Le Blant 1856, 240.

²⁴ Vauchez 1993, 27.

²⁵ Brown 1981, 1.

²⁶ Vauchez 1997.

gen på stedet. I nogle tilfælde var kirkebygningen som nævnt rejst direkte ovenpå graven. Mindet om den hellige døde dannede herefter grundlag for stedets og det pågældende klerikale fællesskabs religiøse status. Evnen til at tiltrække pilgrimme og gaver og til at skaffe sig privilegier og magtfulde beskyttere havde direkte at gøre med helgenens renommé, dvs. med evnen til at forbinde nutiden med fortiden. Den kollektive erindring om den hellige patron fungerede i den forstand som en *symbolsk kapital*, der havde virkninger langt ud over det i snæver mening religiøse domæne. Således opfattedes helgenen som den egentlige ejer af klostrets eller kirkens godsbesiddelser og agerede selv retlig myndighed og beskytter, hvis nogen anfægtede ejerskabet. Blev et klosters jordegods krænket af naboer, kunne munke- ne bære helgenens relikvier i procession til det pågældende stykke land for at manifestere den hellige dødes ret og skræmme aggressoren bort.²⁷

Sakraliseringen af besiddelsesretten omfattede også munkenes herredømme over de bønder, der under forskellige grader af byrder og ufrihed tjente på klostrets jorder. I samtidens forståelse var det således helgenen, ikke munkene, der var disse menneskers egentlige herre. Denne fortryllelse af dominansrelationerne kom bl.a. i stand via ritualer. I Loire-dalen måtte en fri bonde, der så sig nødsaget til at give sig ind under klostret (på grund af sygdom, fattigdom o.l.), ved en ceremoni lægge kirkeklokkens reb i en løkke om halsen og flytte nogle mønter fra sit hoved over på helgenens alter, althimlen han erklærede, at han og hans familie og efterkommere fra nu og i al evighed var den hellige dødes tjenere.²⁸

At det enkelte klerikale fællesskab så at sige havde sin historie liggende deponeret i relikvieskrinet havde både fordele og ulemper. I 7-800-tallet tvang pirater fra Skandinavien mange steder franske klostresamfund til at evakuere deres jord og bygninger, men ved at tage relikvierne af deres helgener med sig på flugten, kunne munkene beskytte sig mod den opløsning og diskontinuitet, der ellers kunne følge af eksilet. Når plyndringerne hørte op, kunne de vende tilbage og genetablere sig eller alternativt slå rod et helt nyt sted – og stadig være det samme fællesskab med den samme historie. På den anden side ramte det hårdt, hvis relikvierne gik tabt under plyndring, ildebrand eller når fremmede munke og præster foretog såkaldte "hellige ran" (*furta sacra*), dvs. brød ind i kirken, stjal helgenens ben fra alteret og helt bogstaveligt flyttede kulten med sig hjem for på den måde at tilegne sig en mere prestigøfs fortid.²⁹

Hvordan besiddelsen af de hellige døde vitterlig kunne udvikle sig til "desperate cultural wars about collective identity and the access to the sacred past",³⁰ er kulten om Skt. Martin et godt eksempel på. Martin var oprindeligt romersk soldat, men lod

²⁷ Kildeeksempler i Esmark 2002, 20-21 og Esmark 2005, 56-57.

²⁸ Rituallet beskrevet i talrige diplomer fra især det 11. århundrede, se Salmon 1864; Esmark & McGuire 1999, 170-171; Moeglin 2003.

²⁹ Geary 1990.

³⁰ Giesen & Junge 2003, 329.

sig omvendte til kristendommen og blev efter sin død i 397 dyrket som en af frankerigets vigtigste helgener. Hans navn var knyttet til byen Tours, hvor tre forskellige kultiske centre mange århundreder senere kæmpede om kontrollen med hans *memoria*. Som biskop havde Martin været byens leder og ved domkirken anså hans efterfølgere på bispesædet sig for arvinger til hans kult, som de i århundreder brugte til at legitimere deres eget lederskab af byen. Skt. Martin selv hvilede imidlertid ikke i domkirken, men under en basilika lidt uden for Tours' bymure. Det præstekollegium, der passede hans grav her, var længe underordnet biskoppens myndighed, men strømmen af pilgrimme og fremvæksten af et driftigt handelsliv omkring basilikaen i det 10. og 11. århundrede betød, at præstekollegiets rigdom og selvbevidsthed som vogter af Martins *memoria* voksede. Det tredje sted, hvor man holdt Skt. Martin i ære, var klostret Marmoutier (lidt nord for Tours), som tilbage i 300-tallet var blevet grundlagt af helgenen selv. Da Marmoutier i det 10. århundrede blev reformeret og herefter oplevede et boom i fromme godsgaver fra det lokale aristokrati, gik munkene i alliance med præsterne fra basilikaen om at overtage Martins kult fra bispesædet. De processioner, der på helgenens festdage traditionelt udgik fra basilikaen og Marmoutier til alle Tours' kirker, blev nu demonstrativt ledt udenom domkirken; i tekster refererede præsterne og munkene til biskoppen som "fjende af Israel" og "allieret med hedninge"; hans embedsbesøg i basilikaen og klostret blev stemplet som "urene" og fra 1096 blev biskoppen formelt ekskluderet fra det liturgiske ihukommelsesprogram ved Martins grav.³¹ Fra oprindeligt at have været symbol på bispedømmets autoritet i Tours, definerede Skt. Martins *memoria* nu de klerikale fællesskaber ved basilikaen og Marmoutier og disses politiske og økonomiske støtter.

NAVN, MATERIALITET OG LEVENDE ERINDRING

Men lad os vende os fra konflikt og tilspidsede identitetskampe mod de mere hverdagslige erindringspraksisser og se på, hvordan man huskede helgenen i klostrets daglige liv. Først var der *navnet*. Et kloster kendtes normalt ved navnet på sin vigtigste helgen og nye munke blev prøvet i deres viden om alle klostrets helgener før de kunne indtræde i fællesskabet.³² Også topografiske lokaliteter og sognekirker i klostrets opland kunne være viet til en helgen, bære hans navn og på den måde bidrage til hans *memoria*. I grevskabet Anjou i Vestfrankrig var ikke mindre end 33 sognekirker i det 12. århundrede viet til Skt. Aubin, hvis relikvier husedes på det største kloster i hovedbyen Angers.³³

³¹ Farmer 1991.

³² Iflg. Benedikts Regel skulle novicen som led i løfteafgivningen og optagelsesceremoniet "udfærdige et dokument med navnene på de helgener, hvis relikvier er i klostret." Jensen 1998, 140.

³³ Esmark 2002, 130.

Ved siden af navnet bar også *materielle objekter* på erindringen om helgenen. Først og fremmest selve relikvierne, helgenens krop (eller dele af den). Som André Vauchez har formuleret det, var helgenen "first and foremost an illustrious corpse."³⁴ Men mindet lå også indfældet i trivielle genstande en helgen havde ejet, frembragt eller anvendt i live – klæder, hellige bøger, tekster – eller som blot havde været i kontakt med relikvierne: vand der havde været brugt til at vaske de hellige ben, stykker af stof der havde været svøbt om dem, selve skrinet hvori de havde været opbevaret m.v. Førømtalte Skt. Martin havde ifølge overleveringen engang delt sin kappe med en tigger. Kappen blev senere et vigtigt relikvie i de franske kongers varetægt og scenen med tiggeren et populært motiv i talrige illuminationer. I Ligugé havde samme Martin grundlagt Galliens første kloster og her flokkedes pilgrimme endnu 800 år efter for at blive kureret for tandpine ved at gnubbe tænderne mod den kirkeklokke, som helgenen i sin tid havde brugt til at kalde sine brødre til bøn.³⁵

Uden *personlige erindringer* og *vidnesbyrd* måtte helgenen dog forblive en noget farveløs skikkelse. Fortællinger om helgenens liv og gerninger, herunder ikke mindst de forunderlige helbredelser af syge, der fandt sted omkring selve helgen-skrinet, blev overleveret fra mund til mund og fra generation til generation mellem munkene – ofte i forskellige former for udveksling med de folkelige anekdoter, der cirkulerede uden for klostret.³⁶ En munk fra Micy fortæller omkring årtusindeskiftet, hvordan han lod klostrets ældre brødre høre et første udkast til sin beretning om Skt. Maximin og bagefter korrigerede teksten i overensstemmelse med deres mundtligt overleverede erindringer.³⁷

ERINDRING, SKRIFT OG AUTORITET

Netop teksterne, *hagiografien*, den skriftlige materialisering af erindringen om helgenernes levned og mirakler var et fundamentalt redskab til ihukommelse af dem. Teksterne indgik i liturgien (se nærmere nedenfor), hvor recitationen af historierne om de hellige døde jf. en tidstypisk formulering skulle "indpode deres forbillige gerninger i tilhørernes hjerter og som i et spejl genskabe og gøre dem nærværende for sindets øjne".³⁸ Eksistensen af troværdige, anerkendte hagiografiske tekster var samtidig et bevis på ægtheden af en helgens kult, altså det der – i gejstlighedens øjne – adskilte officielle, kirkeligt sanktionerede helgener fra selvbestaltede folkelige kultfigurer, hvis ry alene blev båret frem af overtro, sagn og rygter. En af de skarpeste kritikere af de lavere klassers relikviedyrkelse var abbed Guibert af Nogent, der insisterede på, at autenticiteten af en helgen aldrig kunne bero på den

³⁴ Vauchez 1990, 332.

³⁵ Farmer 1991, 15-16.

³⁶ Om de kulturelle udvekslinger mellem lærd kultur og folkløse i middelalderen, se Schmitt 1998.

³⁷ Letadus af Micy (d. ca. 1010), *Miracula s. Maximini*, jf. Geary 1994, 11. Se Head 1990, 73-75 for flere lignende eksempler.

³⁸ Adrevald af Fleury (d. 878), *Vita s. Aigulphi*, jf. Head 1990, 103.

folkelige mening, men måtte bygge på "overlevering fra gammel tid eller fra troværdige forfattere". Det var derfor "vanhelligt", når visse personer blev dyrket som helgener uden at der forelå levende erindringer eller tekster om vedkommendes fødsel, liv, død og mirakler.³⁹

Hagiografiske tekster blev produceret i stort tal. Nedskrivningen af en helgens liv og gerninger ansås i sig selv for at være en from handling, der bragte forfatteren nærmere Gud, og skulle ikke bare bevare fortiden, men påvirke nutiden ved at holde de hellige dødes kristne livsførelse op som eksempler til efterfølgelse.⁴⁰

Hagiografien stillede strenge stilistiske krav, idet formen skulle afspejle det ophøjede indhold for at sandheden kunne stå frem. Topoi og faste fortælleskemaer dominerer derfor hagiografien i en grad, så den enkelte helgens unikke træk næsten udviskes. Genren var dog ikke uden spillerum for nuancer og individuelle aftryk og uanset stereotyper fremstår den enkelte tekst altid som en projektion af sin egen tid. Erindringen om gamle helgener blev nemlig ikke kun vedligeholdt ved at kopiere allerede eksisterende *vitae* og *miraculae*, men også ved med mellemrum at forfatte nye tekster om dem. Og sammenligner man her ældre og yngre tekster om samme helgen, fremgår det tydeligt, hvordan forfatterne sorterede, bearbejdede og genfortolkede den overleverede erindring (somme tider mange århundreder gammel) så den passede til den ny tids behov og opfattelser.⁴¹ "Jeg stræber ikke efter at kopiere ord for ord, ej heller at smede noget helt nyt i stedet for det gamle", skrev en munk i forordet til sin 1100-tals nybearbejdning af hagiografien om Skt. Sacerdos (d. 720), "men jeg søger at trække mening for mening frem ved at forbedre den, sådan som jeg nu kan med mit fattige talent."⁴²

Som tiden gik, lagde nye mindeværdige begivenheder sig ydermere løbende til de gamle erindringer. Ved sin jordiske død var helgenen genfødt til evigheden og vedblev derfor at virke mellem de troende i den timelige verden, generation efter generation. En og samme religiøse helteskikkelse kom på denne måde til at binde århundreders skiftende samfund og erfaringer sammen, ikke kun som et mere og mere rustent minde om noget der engang var, men som en stedse nærværende, aktivt indgribende agent. Et eksempel er førnævnte Skt. Aubin (d. 550), hvis oprindelige *vita*, forfattet af en samtidig bispekollega, først og fremmest betoner helgenens mirakuløse helbredelser og indsats for udbredelse af kristendommen i et endnu hedensk præget gallo-romersk samfund. 500 år senere besluttede munkene fra Skt. Aubins kloster i Angers at forfatte nogle nye tekster om de posthume underværker, deres gamle patron havde udvirket siden affattelsen af det første *vita*. I

³⁹ Guibert af Nogent (d. ca. 1125), *De pignoribus sanctorum*, 613-615.

⁴⁰ Head 1990, 17; Head 2001, xvii.

⁴¹ Se f.eks. analysen af to *vitae* om samme Skt. Licinius (biskophelgen fra Angers) fra hhv. det 7. og det 11. århundrede i Teunis 1981 og 1983.

⁴² Hugo af Fleury (d. ca. 1120), *Vita s. Sacerdotis*, 980-81. Modstillingen mellem "ord for ord" (*verbum pro verbo*) og "mening for mening" (*sensum ex sensu*) parafraserede en fast formel i middelalderens oversættelsesteori, jf. Timofeeva 2006.

perfekt overensstemmelse med deres egen feudale samtid fremstillede de nu den senantikke missionær/healer som en magtfuld *seigneur*, der opflammer sine tilbedere til at sejre i krig og straffer hovmodige lægfolk, der ikke viser ham behørig ære. I det 11. århundrede havde Skt. Aubins munke samlet enorme godsbesiddelser og befandt sig jævnligt i stridigheder med naboer og lokale stormænd. Uden militære ressourcer behøvede de et guddommeligt værn mod deres fjender og så derfor deres 500 år gamle, men fortsat lyslevende biskophelgen i lyset af disse aktuelle erfaringer og interesser.⁴³

BILLEDER OG LITURGI

Ikke kun tekster, men også *billeder* bidrog til at holde helgeners *memoria* i hævd. Hagiografiske håndskrifter blev lejlighedsvis illumineret med livfulde tegninger af de helliges dramatiske liv og gerninger – tegninger, der fuldkommen ligesom de tekstlige forlæg projicerede ophavstidens eget blik på fortiden.⁴⁴ Også selve relikvieskrinene blev udsmykket med relieffer, der med scener fra helgenens liv og mirakler kommunikerede bestemte repræsentationer af helgenens historie til betragterne. I Sydfrankrig var der tradition for at fremstille egentlig figurlignende relikvieskrin, såkaldte *majestas*-statuer (en skik, der for de kritiske lærde tangerede idolatri). Mest kendt er den hellige Foy fra Conques, en pige fra oldkirkens tid, der ifølge legenden led martyrdøden på romernes torturbænk, men som i sin middelalderlige statueform blev fremstillet tronende i fuld kropsfigur med juvelbesat krone og stålsat blik – en repræsentation, der afspejler de hagiografiske tekster om Foy fra det urolige 11. århundrede, tekster hvori hun med lyn og mirakler truer, straffer og somme tider dræber klostrets fjender.⁴⁵

Kernen i det mangespektrede erindringsarbejde var selvsagt *liturgien*, de kirkelige handlinger hvormed man officielt ihukom og fejrede helgenerne. I klostrene læste man hver morgen under kapitelsamlingen fra martyriologiet, et kalenderorganiseret dødebogsregister over alle de kirkelige helgener man kommemorerede på stedet. I disse dødebøger noterede man samtidig navnene på klostrets egne afdøde munke, så deres navne kunne være tilstede for Guds øjne.⁴⁶ Hvert navn var ligesom helgenernes navne indført under dødsdagen og tanken var at helgenerne ville gå i forbøn hos Gud for de afdøde brødres sjæle. På denne måde blev ihukommelsen af brødrenes fællesskab og historie på en helt fundamental måde integreret med kommemorationen af de hellige døde i en kultisk praksis, der genkaldte biblens begreb om livets bog (*liber vitae*): "Den, som sejrer, han skal iføres hvide klæ-

⁴³ For kulten og hagiografien om Skt. Aubin, se Esmark 2002, 127-137.

⁴⁴ Se f.eks. analysen af ikonografien om Skt. Amand i Abou-el-Haj 1997.

⁴⁵ Bouillet 1897.

⁴⁶ Le Goff 1992, 72.

der, og jeg vil ikke udslette hans navn af livets bog, og jeg vil bekende hans navn for min fader og hans engle.” (Johs. åbenbaring 3:5.5).⁴⁷

Nogle dødebøger omfattede adskillige tusinde navne, hvad der i praksis umuliggjorde oplæsning af hvert enkelt navn. Derfor blev dødebøger også lagt direkte på alteret under den ordinære messe, hvorved alle indskrevne i selve den fysiske handling blev gjort præsente på én gang under nadverens sakramente. Den kontinuerlige ihukommelse af klostrets afdøde munke konstituerede et semi-formaliseret rituelt broderskab eller bønnefællesskab (*fraternitas, societas*), der med helgenen som patron og mediator så at sige ophævede tiden ved på én gang at favne det jordiske forgange – det monastiske fællesskabs historie – og den himmelske evighed.

Helgener blev også påkaldt i mange andre liturgiske sammenhænge, fra velsignelser til forbandelser, fra dåbshandlinger til begravelser, fra indvielser af kirker til salving af konger. Højdepunktet var de egentlige helgenfestdage: årsdagen for helgenens død (som samtidig var helgenens fødsel, nemlig til det evige liv); årsdagen for den første hævelse af liget fra graven (*elevatio*); årsdagen for skrinlæggelsen af relikvierne og/eller for deres overflytning til et nyt kultsted (*translatio*); årsdagen for indvielsen af helgenens kirke, etc. Vi skal forestille os disse fester som et synæstetisk totalteater af messesang, musik og lys, bønner om hjælp og beskyttelse, processioner og fremvisning af relikvier, oplæsning af hagiografiske tekster og spektakulære mirakler. Alt sammen foran skarer af entusiastiske lægfolk og pilgrimme.

LÆGFOLK, PILGRIMME OG KOMMEMORATIVE LANDSKABER

Andre end gejstligheden tog nemlig del i erindringsarbejdet ved helgenskrinet og byggede kulturel mening og social prestige omkring de hellige dødes *memoria*. Et markant udtryk for det er pilgrimsfænomenet og den folkelige deltagelse i de store helgenfester, som i hagiografiens skildringer kunne antage næsten tumultagtige former. I Tours var Skt. Martins fester så populære, at den tilstrømmende folkeskare fyldte basilikaens rum helt ud under kulthandlingerne og uheldige pilgrimme ifølge en samtidig beskrivelse risikerede at blive mast ind over korafspærringerne.⁴⁸

Den folkelige entusiasme kunne forarge de lærde gejstlige. I Conques holdt de lokale bønder *vigilie* (nattevågen) omkring den hellige Foy's skrin, mens de festede og sang deres vulgære sange. En besøgende magister udtrykte sin modvilje, men blev belært af de lokale munke om, at Gud og Skt. Foy lagde vægt på bøndernes gode hjerter og ikke hang sig i deres udannede opførsel. Engang, fortalte munkene, havde man faktisk forsøgt at spærre kirkerummet af, men om natten var porten mi-

⁴⁷ Oexle 1994, 309.

⁴⁸ Odo af Cluny (d. 942), *De combustione Basilicae beati Martini*, jf. Hersey 1943, 20; Esmark 2002, 345.

rakuløst sprunget op af sig selv, så bønderne alligevel kunne myldre ind. Et tegn fra helgeninden om hendes omfavelse af de bondske tilbedere.⁴⁹

Anderledes med munkenes beskrivelse af festen for Skt. Aubin i Angers. Her flokkedes gejstlige og lægfolk, adelige og lavere klasser, mænd og kvinder angiveligt i fællesskab omkring koret i klosterkirken, skulder ved skulder af tilrejsende bisper, abbeder og munke. Her fremstod med andre ord fejringen af den hellige dødes minde som en rituel manifestation af en velstruktureret social organisme, hvor alle samfundets lemmer havde deres differentierede plads.⁵⁰

Højdepunktet for mange pilgrimme må have været healing-seancerne ved relikvieskrinet. Vi skal igen forestille os suggestive kollektive scenerier af bøn, sang, gråd, råben og folk i hysteri og krampe. For de enkelte pilgrimme, der ofte havde opsøgt helgenen i en kritisk livsfase, var der tale om dramatiske manifestationer af de hellige dødes *potentia*. Indtrykkene fæstnede sig som egne livshistoriske erindringssteder, fastholdt i hjembragte pilgrimsmærker, navngivning af børn m.v. Pilgrimsruter og relikvieskrin tegnede et fælles "mnemonic landscape",⁵¹ som landsbyen til tider selv kunne blive en del af. En fascinerende tekst fra 990'ernes Auvergne fortæller, hvordan nogle munke drog til et kirkemøde bærende på relikvierne af deres patron Skt. Junianus. Et sted hvor brødrene holdt hvil, rejste den lokale befolkning bagefter et kors, hvor relikvierne havde stået. Sidenhen, fortæller teksten, har det været sådan, at "alle, der lider af feber, og som kommer hertil, bliver ført tilbage til deres gamle helbred efter at have påkaldt Kristi navn ved denne samme faders [Junianus'] mellemkomst." Senere på rejsen logerede munkene i en landsby, og her indhegnede bønderne bagefter pladsen, hvor de havde stillet relikvierne, "så at dette sted, hvor de hellige lemmer havde været anbragt, kunne forblive beskyttet mod menneskers og dyrs nærmeste sig". Nogle dage efter kom en okse til at brase ind over hegnet og faldt død om. Overbeviste om den mirakuløse kraft, helgenens fysiske *praesentia* således havde skabt på det ellers uanseelige sted, anlagde bønderne en dam inden for indhegningen, hvor syge siden søgte kur ved at vaske sig og fejre Skt. Junianus' minde.⁵²

Ikke mindst blandt bønder afhang ihukommelsen af en bestemt helgen i høj grad af et stadigt *flow* af nye mirakler. Bondetilværelsens religiøse behov var konkrete og umiddelbare: det handlede om magisk beskyttelse her og nu mod sygdom, sult, naturbegivenheder, vold og overgreb. Hagiografiens talrige historier om mirakuløs healing vidner om dette behov og om interessen hos gejstligheden, de legitime udbydere af religiøse goder, for at imødekomme det. Men også historier om afmægtige bønder, der søger til helgenskrin for med klagebøn og gaver at appellere om hjælp mod undertrykkende herremænd, og altså på denne måde involverede

⁴⁹ Bouillet 1897, 120-122.

⁵⁰ *Miracula s. Albini* (11. århundrede), jf. Esmark 2002, 134.

⁵¹ Misztal 2003, 34.

⁵² Letaldus af Micy (d. ca. 1010), *Delatio corporis s. Juniani ad synodem Karoffensem*, 825-826.

de hellige døde i deres sociale kamp, fandt vej ind i de autoritative helgentekster.⁵³ Hvem ved hvilke andre erindringer om helgener og deres virke, der cirkulerede i bondesamfundet, men blot aldrig blev taget op af de officielle fortællere?

Svigtede helgenen sine nødstedte tilbedere, kunne den folkelige veneration hurtigt vende sig til vrede eller ligefrem korporlige angreb på de hellige relikvier.⁵⁴ Sanktionen overfor en passiv helgen kunne også slet og ret være glemsel. Da indbyggerne i Saumur ved Loirefloden i 1026 forsvarede deres by mod en fjendtlig hær, satte de deres lid til den lokale patron Skt. Doucelin. Da angriberne imidlertid indtog byen uden problemer, oplevede kulten om den hellige Doucelin bagefter en mærkbar nedgang.⁵⁵

HELGENENS KONSORTER

I et samfund, hvor social rang og privilegier var afhængig af navn, herkomst og historie, var det afgørende at pleje mindet om slægt og aner. Det gjaldt i særdeleshed i aristokratiet, hvor familiegrupper investerede store ressourcer i forskellige former for erindringsarbejde. Kvinder synes oprindeligt at have spillet en bærende rolle i dette arbejde, som gradvis blev mere "institutionaliseret" ved at familierne knyttede bånd til lokale helgener, der kunne gå i forbøn for deres afdøde og kaste glans over deres navn og ære i lokalsamfundet. Ved at gøre sig til helgenens konsorter, lagde familien samtidig en stor del af erindringsarbejdet i hænderne på de munke, der varetog kulten. Klostret blev en vigtig del af familiens hukommelse.⁵⁶

Båndene mellem helgener og aristokratiske familier blev etableret og vedligeholdt på samme måde som alle andre sociale bånd i tiden: gennem rituel udveksling af gaver. Jordegods, skove, møller, fiskepladser, vingårde og arbejdskraft (ufri bønder) blev under højtidelige ceremonier ved alteret skænket til helgenen og hans/hendes kloster. Til gengæld fik donator del i helgenens særlige beskyttelse og munkenes religiøse velgerninger. Kommemoration var her en kerneydelse. Donator kunne få sit og sine levende eller afdøde slægtninges navne skrevet ind i klostrets dødebøger og læst op sammen med navnene på helgener og afdøde munke. Donator kunne også få indstiftet særlige messer og årdage (*anniversarii*) for sig og sin familie eller blive begravet *ad sanctos*, dvs. på klostrets hellige grund fysisk tæt på relikvierne. Alt sammen religiøse tjenester, der ikke bare øgede donators chance for frelse, men også sikrede hans og familiens *memoria* – dvs. prestige, status, magt – i lokalsamfundet. Den sociale distinktion var helt central: af dødebøgerne fra bl.a. det indflydelsesrige kloster i Cluny fremgår det, hvordan munkene i deres ritualer synligt markerede forskellen mellem magnater og *mediocres*.⁵⁷

⁵³ Esmark 2002, 24; Esmark og McGuire 1999, 166.

⁵⁴ Esmark 2002, 283-85.

⁵⁵ Esmark 2002, 287.

⁵⁶ Geary 1994, 48-80. For en stærkere betoning af kvindernes fortsatte rolle i erindringsarbejdet, se van Houts 1999.

⁵⁷ Iogna-Prat 1998, 350, 360.

Således stod klosterbygninger og andre som håndgribelige monumenter over både helgenens og donators minde. Men selve godsgaven, der blev vekslet for adgang til helgen, forbøn og kommemoration, kunne også i sig selv udgøre et erindringssted for giveren og hans eller hendes gruppe. Ofte bevarede således i familien en form for moralsk besiddelsesret til det afståede land. Den historie der forbandt jord og slægt blev ikke som i en moderne markedsøkonomi slettet med den formelle afhændelse; senere generationer kunne finde på at kræve gaven tilbage, oftest blot for at slutte fred med munkene, skænke samme jord en gang til og dermed holde den kollektive erindring om den fromme gave og familiens eksklusive bånd til helgen og kloster i live.⁵⁸

Ved at bidrage til at fastholde mindet om en helgen, fastholdt man altså samtidig mindet om sig selv. Det gjaldt ikke kun lokalt. Også i regional og "national" skala blev dynastisk identitet og prestige bygget op gennem associering med fremstående helgeners *memoria*. Berømt er det franske kongehus' særlige bånd til Skt. Denis. Franske konger lod sig gennem århundreder begrave ved Skt. Denis' relikvier i Paris, førte helgenens røde silkebanner i krig og omtalte ham som kongerigets egentlige hersker og sig selv som hans vasaller.⁵⁹ I Anjou lod grevedynastiet på samme måde deres historie som regionale herskere vikle sammen med historien om den hellige Martin af Tours. Forbindelsen kan spores glimtvis tilbage til 900-tallet, men fik først sin særlige mytiske aura i midten af 1100-tallet. Her fabrikeredes både helgenlegender og historiske tekster, hvori det bl.a. berettedes, at grevernes stamfar tilbage i 800-tallet havde reddet Martins relikvier fra skandinaviske pirater, og at hans efterkommere på grevesædet gennem hele 900-tallet havde ladet sig begrave i Martins basilika i Tours. Der var tale om rendyrket *invention of tradition*. En tekst fra slutningen af 1090'erne afslører, at man ved det grevelige hof på det tidspunkt ikke havde nogen erindring om, hvor stamfædrene fra 900-tallet lå begravet. Den narrative konstruktion understøttedes af offentlige ceremonier. Omkring 1200 nød greverne af Anjou status af ærespræster ved basilikaen i Tours med ret til at bære helgenens banner i kamp og til at blive modtaget med procession, når de besøgte byen.⁶⁰

"STOR ER ERINDRINGENS MAGT"

Med sin dybe forankring i samfundets øvrige sociale processer havde helgenkultens erindringsarbejde vidtrækkende implikationer for ikke bare kollektive kulturelle identiteter (klostret, familien, lokalsamfundet, regionen, kongeriget), men også social status, herredømme og politisk legitimitet. Middelaldermenneskenes subjektive motiv for at huske deres helgener var imidlertid frygt for sjælens fortabelse og håbet om lindring af livets lidelser. Det skal vi huske, ikke af sentimen-

⁵⁸ Hele denne logik er udførligt behandlet i Esmark 2002, 99-240.

⁵⁹ Esmark & McGuire 1999, 80-81.

⁶⁰ Esmark 2002b, 113-114, 120.

tale årsager, men fordi det religiøse motiv har stor betydning for strukturen af den middelalderlige historiebevidsthed. Først og fremmest markerede døden nok en overgang eller forandring, men ikke en afslutning.⁶¹ Døden kunne overvindes. Fortid, nutid og fremtid var derfor heller ikke klart afgrænset, men gennemtrængte hinanden. På den ene side var fremtiden ikke et åbent, ubetrådt landskab, men altid-allerede indfattet i den guddommelige frelsehistorie, i evigheden. På den anden side var fortidens tildragelser – f.eks. helgenmirakler – ikke overstået historie, men evigt aktuelle, meningsgivende vidnesbyrd om Guds intervention i historien, også den der endnu ventede. I den kultiske praksis, centreret om de hellige dødes relikvier, var fortiden permanent tilstede i en slags "cirkulær liturgisk erindring."⁶² Det bånd, der knyttede en for længst afdød martyr til hver eneste lille fragment af hans eller hendes afkogte ben, var, som formuleret af en af helgenkultens pionerer, den senantikke biskop Vitricius af Rouen, "hele evighedens bånd".⁶³

Skal man sætte teoretisk begreb på helgenkulten er det nærliggende, sådan som jeg antydningvis har gjort det et par steder ovenfor, at karakterisere strukturen af fysiske lokaliteter, hellige genstande, mytisk-historiske personer, skelsættende begivenheder, symboler, riter og tekster som "erindringssteder". Disse *loci memoriae* har imidlertid ikke meget at gøre med Pierre Noras moderne *lieux de mémoire*: "moments of history torn away from the movement of history, then returned; no longer quite life, not yet death, like shells on the shore when the sea of living memory has receded."⁶⁴ Helgenkultens erindringssteder optræder på ingen måde som kunstige, livløse kreationer *i stedet* for levende erindring, men *er* tværtimod de former, den levende erindring antager i praksis. Set i det lys er det mere givende at tænke dem som "erindringsfigurer" (*Erinnerungsfiguren*) i Jan Assmanns forstand, dvs. som fikspunkter af krystalliseret social erindring, der – fastholdt gennem kulturel formning og institutionaliseret kommunikation – bidrager til at strukturere samfundets erindringshorisont, reproducere gruppeidentitet og, kunne man tilføje, regulere sociale hierarkier.⁶⁵

En sådan optik åbner også for en opblødning af den skarpe sondring, man finder hos Nora (og bag ham Maurice Halbwachs), mellem på den ene side *kollektiv erindring* – levet, organisk, mundtlig, uordnet, foranderlig, grupperelateret og forankret i nu'et – og på den anden side *historie* – objektiveret og objektiverende, skriftlig, refleksiv, rationel og politisk. I relation til helgenkultens erindringsarbejde synes denne dikotomisering inadækvat, ikke mindst fordi mundtlig og skriftlig erindring i middelalderens historiekultur endnu blander sig uopløseligt med hinanden.⁶⁶ Vi

⁶¹ Geary 1994, 2.

⁶² Le Goff 1992, 68; Misztal 2003, 33. Man kunne også tale om helgenskrinet som udtryk for en "prospektiv erindring", jf. Holtorf 2000-2008.

⁶³ Vitricius af Rouen (d. ca. 407), *De laude sanctorum*, 454.

⁶⁴ Nora 1989, 12.

⁶⁵ Assmann 1988, 12.

⁶⁶ Clanchy 1993.

har set, hvordan religiøse specialister med hagiografien søgte at kontrollere erindringen om de hellige døde og hævde den kritiske tekstligheds autoritet overfor de mundtlige traditioner, men som påpeget af Patrick Geary stod forfatterne og deres værker aldrig uden for deres sociokulturelle kontekst. I selve produktionen af teksterne absorberedes elementer af den mundtlige, hverdagslige sociale erindring i og udenfor kirken, som de i vidt omfang byggede på; i deres praktiske brug var de integreret i liturgiens kropsligt-sanselige praksis. Omvendt forekommer den kollektive erindring i sin grupperelaterede interessebestemthed næppe mindre politisk (i sociologisk forstand) end hagiografien."Rather than an unreflected sharing or transmitted experience, it too has been orchestrated no less than the historical memory as a strategy for group solidarity and mobilization through the constant processes of suppression and selection."⁶⁷

Snarere end to distinkte former for erindring er der altså tale om en vifte af forskellige strategiske praksisser, nogle knyttet til brug af skrift, andre ikke, nogle eksplícit selv-refleksive, andre snarest praktisk-refleksive (som i ordsprog, riter), nogle kropsliggjorte, andre objektiverede eller institutionaliserede, men alle iværksat med henblik på at tilegne sig, fastholde, forme og kontrollere mindet om det forgangne. Ikke kun i integrativt øjemed for at skabe mening, sammenhæng og kulturel identitet (sådan som en del durkheimiansk-inspireret erindringsforskning synes at betone), men også for at udøve magt, gøre modstand, *udvirke* noget i den sociale verden.

LITTERATUR

- Althoff, Gerd, Johannes Fried & Patrick Geary (red.) 2002, *Medieval concepts of the past: Ritual, memory, historiography*. Cambridge: Cambridge UP.
- Arnold af Skt. Emmeran, *De miraculis S. Emmeranni libri duo*, i Migne 1844-65, vol. 141, 989-1090.
- Assmann, Jan 1988, "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität", i: Assmann & Hölscher 1988, 9-19.
- Assmann, Jan & Tonio Hölscher (red.) 1988, *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Abou-El-Haj, Barbara 1997, *The medieval cult of saints. Formations and transformations*. Cambridge: Cambridge UP.
- Augustin 1988, *Augustins bekendelser*, overs. Torben Damsholt. København: Skt. Ansgar.
- Bougard, F., C. La Rocca & R. Le Jan (red.) 2005, *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut Moyen Âge*. Rom: École française de Rome.
- Bouillet, A. (udg.) 1897, *Liber miraculorum Sancte Fidis*. Paris.
- Brown, Peter 1981, *The cult of the saints. Its rise and function in latin christianity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Carruthers, Mary 2008, *The book of memory: a study of memory in medieval culture*. 2. rev. udg. Cambridge: Cambridge UP.

⁶⁷ Geary 1994, 12.

- Carruthers, Mary & Jan M. Ziolkowski (red.) 2004, *Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Clanchy, Michael 1993, *From memory to written record. England 1066-1307*. 2. rev. udg. Oxford: Blackwell.
- Coleman, Janet 1992, *Ancient and medieval memories. Studies in the reconstruction of the past*. Cambridge: Cambridge UP.
- Delanty, Gerard & Engin F. Isin (red.) 2003, *Handbook of historical sociology*. London: Sage.
- Du Cange, Charles du Fresne et al 1883-1887, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: Léopold Favre. [Online: <http://ducange.enc.sorbonne.fr>].
- Ekrem, Inger, Lars Boje Mortensen & Karen Skovgaard-Petersen (red.) 2000, *Olavslegenden og den latinske historieskrivning i 1100-tallets Norge*. København: Museum Tusculanum.
- Esmark, Kim & Brian Patrick McGuire 1999, *Europa 1000-1300*. Gylling: Roskilde Universitetsforlag.
- Esmark, Kim 2002, *De hellige døde og den sociale orden. Relikviecult, ritualisering og symbolsk magt (Anjou, 10.-12. århundrede)*, upubl. ph.d.-afhandling, Institut for historie og samfundsforhold, RUC.
- Esmark, Kim 2002b, "Selvfornedrelsens strategier. Magt, konflikt og rituel ydmygelse omkring Skt. Martin af Tours (10.-12. århundrede)", i: Langen 2002, 99-127.
- Esmark, Kim 2005, "Farlige ritualer. Middelalderens politiske kultur mellem antropologiske og tekstlige vendinger", *Passepapirtout* 25, 56-67.
- Farmer, Sharon 1991, *Communities of Saint Martin. Legend and ritual in medieval Tours*. Ithaca/London: Cornell UP.
- Finucane, Ronald 1995, *Miracles and Pilgrims. Popular Beliefs in Medieval England*. Basingstoke: MacMillan.
- Fentress, James & Chris Wickham 1992, *Social Memory*. Oxford: Blackwell.
- Gaudenzi, Augusto (udg.) 1892, Boncompagno da Signa, *Rhetorica novissima*, Bibliotheca iuridica medii aevi, vol. 2. Bologna.
- Geary, Patrick J. 1990, *Furta sacra. Thefts of relics in the central Middle Ages*. 2. rev. udg. Princeton: Princeton UP.
- Geary, Patrick J. 1994, *Phantoms of remembrance. Memory and oblivion at the end of the first millennium*. Princeton: Princeton UP.
- Geunich, Dieter & Otto Gerhard Oexle (red.) 1994, *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Giesen, Bernhard & Kay Junge 2003, "Historical memory", i: Delanty & Isin 2003, 326-36.
- Guibert af Nogent, *De pignoribus sanctorum*, i Migne 1844-65, vol. 156, 607-680.
- Head, Thomas 1990, *Hagiography and the cult of saints. The diocese of Orleans, 800-1200*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Head, Thomas (overs.) 1997, "Hugh of Fleury: The life, translation and miracles of St. Sacerdos" [Online: <http://urban.hunter.cuny.edu/~thead/sacerdos.htm>].
- Head, Thomas 1999, "The cult of saints and their relics" [Online: <http://www.the-orb.net/encyclop/religion/hagiography/cult.htm>].
- Head, Thomas (red.) 2001, *Medieval hagiography. An anthology*. London: Routledge.
- Heinze, Joachim (red.) 1994, *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche*. Frankfurt: Insel.
- Hersey, Carl 1943, "The Church of Saint-Martin at Tours (903-1150)", *Art Bulletin* 25, 1-30.
- Holtorf, Cornelius 2000-2008, *Monumental past. The life-histories of megalithic monuments in Mecklenburg-Vorpommern (Germany)*. Electronic monograph. University of Toronto [Online: <http://hdl.handle.net/1807/245>].
- Hugo af Fleury, *Vita s. Sacerdotis*, i Migne 1844-65, vol. 163, 979-1003.
- Innes, Matthew & Yitzhak Hen (red.) 2000, *The uses of the past in the early middle ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Iogna-Prat, Dominique 1998, "The Dead in the Celestial Bookkeeping of the Cluniac Monks Around the Year 1000", i Little & Rosenwein 1998, 340-362.
- Jensen, Brian M. (udg./overs.) 1998, *Benedikts Regel*. København: Museum Tusculanum.

- Langen, Ulrik (red.) 2002, *Ritualernes magt. Ritualer i europæisk historie 500-2000*, København: Roskilde Universitetsforlag.
- Le Blant, E. 1856, *Les inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*. Paris: L'imprimerie impériale.
- Le Goff, Jacques 1982 [1964], *La civilisation de l'occident médiéval*. Paris: Flammarion.
- Le Goff, Jacques (red.) 1990, *The Medieval World*. London: Parkgate.
- Le Goff, Jacques 1992, *History and memory*. New York: Columbia UP.
- Letaldus af Micy, *Delatio corporis s. Juniani ad synodem Karoffensem*, i Migne 1844-65, vol. 137, 823-826.
- Lexikon des Mittelalters* 1977-1999. Stuttgart: Metzler.
- Little, Lester & Barbara Rosenwein (red.) 1998, *Debating the Middle Ages*. Oxford: Blackwell.
- Netzer, Nancy & Virginia Reinburg (red.) 1995, *Memory and the Middle Ages*. Boston: McMullen Museum of Art.
- Nora, Pierre 1989, "Between memory and history: *Les lieux de mémoire*", *Representations* 26, 7-24.
- Mauss, Marcel 2001 [1923/24], *Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund*. København: Samlerens bogklub.
- McConchie, R. W. et al. 2006, *Selected Proceedings of the 2005 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project.
- Migne, J.-P. (udg.) 1844-65, *Patrologia Latina*, vols. 1-221. Paris.
- Misztal Barbara A. 2003, *Theories of social remembering*. Philadelphia: Open University Press.
- Millet, Hélène (red.) 2003, *Suppliques et requêtes. Le gouvernement par la grâce en occident (XIIe-Xve siècle)*. Rom: École française de Rome.
- Moeglin, Jean-Marie 2003, "Pandolf la corde au cou (Ottoni lat. 74, f. 193v). Quelques réflexions au sujet d'un rituel de supplication (Xie-Xve siècle)", i: Millet 2003, 37-76.
- Mortensen, Lars Boje 2000, "Olav den Helliges mirakler i det 12. årh.: streng tekstkontrol eller fri fabuleringen?", i: Ekrem, Mortensen & Skovgaard-Petersen 2000, 89-107.
- Oexle, Otto Gerhard 1994, "Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters", i: Heinze 1994, 297-323.
- Oexle, Otto Gerhard 1999, "Memoria, Memorialüberlieferung", *Lexikon des Mittelalters*, VI, kol. 510-513.
- Rüsen, Jörn 1994, "Was ist Geschichtskultur?" Überlegungen zu einer neuen Art, über Geschichte nachzudenken", i: Rüsen, Grütter & Füßmann 1994, 3-26.
- Rüsen, Jörn, Theo Grütter & Klaus Füßmann (red.) 1994, *Historische Faszination. Geschichtskultur heute*. Köln u.a.
- Salmon, A. (udg.) 1864, *Livre de serfs de Marmoutier*. Tours: Ladevèze.
- Schmitt, Jean-Claude, "Religion, folklore, and society in the medieval west", i: Little & Rosenwein 1998, 376-387.
- Stuip, R. & C. Vellekoop (red.), *Andere structuren, andere heiligen. Het veranderende beeld van de heilige in de Middeleeuwen*. Utrecht.
- Teunis, Henk 1981, "De heiligen zijn de heiligen niet meer", *Spiegel Historiael* 16:11, 605-608.
- Teunis, Henk 1983, "De Vita van bisschop Licinius van Angers in de 11e eeuw", i: Stuip & Vellekoop 1983, 33-48.
- Timofeeva, Olga 2006, "Word be worde – andgit of andgite: A study of the medieval rhetorical formula", i: McConchie et al. 2006, 135-142.
- van Bueren, Truus & Andrea van Leerdam (red.) 2005, *Care for the Here and the Hereafter. Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages* (eds.), Turnhout: Brepohls.
- van Houts, Elisabeth 1999, *Memory and gender in medieval Europe 900-1200*. Basingstoke: Macmillan.
- Vauchez, André 1990, "The Saint", i: Le Goff 1990, 313-346.
- Vauchez, André 1993, *The laity in the Middle Ages: religious beliefs and devotional practices*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- Vauchez, André 1997, *Sainthood in the later Middle Ages*. New York: Cambridge UP.
- Victricius af Rouen, *De laude sanctorum*, i Migne 1844-65, vol. 20, 443-458.

KIM ESMARK,
PH.D., LEKTOR,
INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET,
ROSKILDE UNIVERSITET

ABSTRACT

I middelalderen var helgenrelikvier fokus for et omfattende og mangeartet erindringsarbejde, der ikke alene sigtede på at ihukomme de hellige døde, men også de troende selv, både gejstlige og lægfolk, og de sociale fællesskaber, der associeredes med helgeners *memoria*. På basis af kilder fra det 9.-12. århundredes Frankrig kastes i artiklen et blik på erindringsarbejdets konkrete praksis (ritualer, produktion og brug af artefakter og tekster m.v.) og på den betydning det havde for kollektiv identitet, historie, prestige og magt i de religiøse fællesskaber og institutioner, der kontrollerede relikviekulten, og blandt aristokrater og bønder i det omgivende samfund. Der argumenteres for, at udforskningen af historisk fjerne historiekulturer bidrager til at historisere vor egen samtids omgang med fortid og erindring og til at udfordre begreber og kategorier i moderne erindringsforskning.

TIDSDIMENSIONER OG KRONOLOGI

NATIONALMUSEETS SOMMERUDSTILLINGER I BREDE 1966-1988

■ CARSTEN TAGE NIELSEN

Det er svært at forestille sig en verden og et liv uden tidsdimensionerne fortid, nutid, fremtid. Vi bruger dem til at etablere orden, skabe mening og tillægge betydning i forhold til egen livshistorie, til andre mennesker, processer, begivenheder og ting. Det sker dagligt i forskellige sammenhænge og situationer. Tidsdimensionerne forekommer væsentlige, grundlæggende og bestemmende for såvel levet liv som professionsorienteret beskæftigelse med historie. De virker med andre ord helt naturlige og uomgængelige. Arbejdet med tidsdimensionerne sker dog i situerede erindrings- og identitetspolitiske processer, hvor interesse- og behovsmodsætninger gør sig gældende. Derfor er det ikke givet på forhånd, hvor erindrings- og identitetsarbejdet fører hen. Processerne må siges at have åben og foreløbig karakter.

Oplevelsen og kategoriseringen af tid som enten fortid, nutid eller fremtid er relativ og subjektiv. Det vi opfatter som fortid, har en gang været nutid for nogen og fremtid for andre. Den tyske historiker Reinhart Koselleck har således betegnet nutiden som en forgangen fremtid, erfaringer som nærværende fortid og forventninger som en forestillet fremtid.¹ I begrebet historiebevidsthed indgår tidsdimensionerne i et procesforhold og betragtes som stående i relation til hinanden. Det vil sige, at historie ikke blot er fortid, men et fænomen som konstitueres af fortid, nutid og fremtid. Historiebevidsthed siges at være et ontologisk træk ved det at være menneske.² Som menneske formår vi ikke blot at skelne mellem fortid, nutid og fremtid, vi evner også at skabe forbindelser mellem fortid, nutid og fremtid – og at gøre det med henblik på handling. Hvordan forholdet mellem tidsdimensionerne tager sig ud for et individ eller et forestillet fællesskab er en anden sag. Et erindrings- og identitetsarbejde må forventes at kunne kvalificere menneskers historiebevidsthed, hvis arbejdet med tidsdimensionerne opleves som nærværende og

¹ Koselleck 1979, 12, 354-355.

² Se f.eks. Jensen 2003, 58-59.

relevant. Kvalificering af historiebevidsthed er det overordnede perspektiv i denne artikel.

Kronologi er et centralt ordningsprincip i professionsorienterede beskæftigelser med historie, ligesom kronologi er en væsentlig tankefigur i det levede livs sammenhænge. Kronologi handler om at ordne noget i en ligefrem tidsmæssig rækkefølge. Det kan ske *relativ kronologisk* – det vil sige i forhold til et før/efter – eller *absolut kronologisk* – det vil sige i forhold til kalenderen. Kronologi kan både være bagudrettet (ordne det som er sket) og fremadrettet (ordne det som skal ske eller forventeligt vil ske). Kronologi er en måde at tænke og ordne forholdet mellem tidsdimensionerne fortid, nutid og fremtid.

Camilla Mordhorst og Kitte Wagner Nielsen argumenterer i deres museologiske afhandling *Formens Semantik* (2000) for, at kronologi var og ofte er det bærende ordningsprincip i kulturhistoriske udstillinger. Desuden argumenterer de for, at en form også har et indhold. En form kan derfor ikke formidle et hvilket som helst indhold, fordi den er begrænset af sit eget indhold.³ Deres pointe er, at så længe formen ikke opleves som en begrænsning for udsigelsen af et indhold, vil formens indhold unddrage sig opmærksomhed. Teoretisk underbygger de deres argument med bl.a. Michel Foucaults epistemteori, der kort fortalt går ud på, at der er former for orden, som bestemmer, hvad der kan og ikke kan erkendes og fremstilles i bestemte epoker. I 'det moderne epistem', som opstod i det 19. århundrede, var historien – i ental og bestemt form – en dominerende tankefigur, og de ser formen 'den kulturhistoriske udstilling' som et udtryk for det moderne epistem.

Mordhorst og Wagner Nielsen benytter begrebet 'den kulturhistoriske udstilling' i en specifik betydning og sammenhæng, hvorfor de sætter anførelsestegn omkring betegnelsen for at adskille denne fra en mere hverdagspræget sprogbrug, hvor en kulturhistorisk udstilling ganske enkelt er en udstilling på et kulturhistorisk museum. Klassificering af museer og udstillinger bliver sjældent problematiseret. Der er således tradition for at skelne mellem kulturhistoriske, naturhistoriske og kunsthistoriske museer/udstillinger. Det kulturhistoriske museum eller den kulturhistoriske udstilling bliver klassificeret i forhold til videnskabelige fag. Her skelnes der eksempelvis mellem historiske, etnologiske, etnografiske og arkæologiske museer og udstillinger. Genstande bliver på tilsvarende måde kategoriseret efter de videnskabelige fag. Camilla Mordhorst viser i sin afhandling *Genstandsfortællinger* (2009), at klassificeringer af genstande er foranderlig og historisk betinget.

I Mordhorst og Wagner Nielsens optik er 'den kulturhistoriske udstilling' karakteriseret ved: et kronologisk ordningsprincip som implicerer et udviklingshistorisk perspektiv; en antropocentrisk genstandsbrug, hvor genstande ikke er noget i sig selv, men bruges om illustrationer i en civilisationshistorie; en objektivistisk frem-

³ Mordhorst og Wagner Nielsen 2009, 3.

stillingsmåde med fravær eller usynliggørelse af det fortolkende subjekt; en national afgrænsning og et belærende formål.⁴ Dette paradigme er ifølge Mordhorst og Wagner Nielsen ikke blot et fortidigt fænomen, men ét som fortsat skulle gøre sig gældende på det tidspunkt, de skriver afhandlingen.⁵ Dog viser de, at paradigmet ikke var/er enerådende. Deres formål med afhandlingen er at dekonstruere paradigmet ud fra en postmoderne synsvinkel.

Kronologiens betydning og samspillet mellem form, indhold og udsigelse kan også underbygges med den amerikanske litteraturhistoriker Hayden Whites studie af europæisk historieskrivning i det 19. århundrede. I sin teori om det historiske værk påviser White historieskrivningens litterære karakter.⁶ Det vil sige dens struktur og organisering som tekst. Basis for historiefortællingen er krøniken med dens udvalgte og ordnede historiske hændelser i ligefrem tidsmæssig rækkefølge. Historieskrivning er i Whites optik en proces, der transformerer krøniker til fortælling ved hjælp af forskellige virkemidler. Det vi møder som 'historie' er ikke fortiden, men en fortælling om en fortid, som er skabt efter nogle formmæssige konventioner, der gør eller gjorde sig gældende i en given nutid. Fortiden kommer altid til os i formidlet form, hvor formen har betydning for det indhold, der kan og bliver gestaltet. Hos White er der med andre ord også tale om en form og et indhold, som er historisk betinget.

Mordhorst og Wagner Nielsen skriver sig ind i en museologisk og udstillingshistorisk diskussion om genstandenes orden og betydning, som i en dansk sammenhæng for alvor blev igangsat i 1990'erne med udstillingerne *Museum Europa* (1993) og *Memento Metropolis* (1996). Udstillingerne satte de gængse former og den gængse æstetik til debat ved at udfordre disse: enten ved at udstille udstillingsmediet som i *Museum Europa*, eller ved at blande forskellige genrer (samtdiskunst, teknologiske opfindelser og kulturhistoriske tableauer) som i *Memento Metropolis*.⁷ Udstillingerne og den efterfølgende debat ser jeg ikke blot som udtryk for et lokalt opgør med danske museumstraditioner, men også som udtryk for et bredere erkendelsesmæssigt fokusskifte fra den fortid, historiefremstillingerne refererer til, til historiefremstillingerne i sig selv som fremstilling, tekst og genre. Foucaults og Whites forskning har haft betydning for et sådant skifte.

Antropologen Annesofie Becker, som var medkurator på de to udstillinger, skelner mellem to idealtypiske udstillingsformer: den *præsentative* og den *diskursive*. Den diskursive udstilling er kendetegnet ved at tingene anbringes og forstås efter hinanden dels i tid, dels i et rumligt organiseret hierarki. Den viser det, udstillerne ønsker at fortælle. Sammenhænge er fastlagt på forhånd. Den illustrerer en sandhed og etablerer homogene ordner, sammenhænge og lukkede systemer, hvor en-

⁴ Mordhorst og Wagner Nielsen 2009, 30-32.

⁵ Mordhorst og Wagner Nielsen 2009, 15.

⁶ White 1973, ix-xii, 1-42.

⁷ Hjort 2000, 13ff.

keltdele tilpasses og indordnes helheden. Den foregiver, at genstandene kan nås og forstås ud fra en bestemt orden af genkendelige begreber. Den inddrager ikke de besøgende, men beordrer og foregriber oplevelsesmåden. 'Den kulturhistoriske udstilling' i Mordhorsts og Wagner Nielsens forstand er et eksempel på en diskursiv udstillingsform. Den præsentative udstilling er derimod kendetegnet ved diskontinuitet og flertydig perspektivering. Den kan virke utidig/usamtidig i formen. Den prætenderer ikke sandhed, men spiller på det bevidst fragmenterede, hvor tingene ikke fremstilles som entydige størrelser. Den opererer med heterogene ordensdannelser, men foregiver ikke at være kaotisk eller ikke at være del af en herskende orden, men er mere åben for fortolkning, og stiller derfor de besøgende mere frit til selv at opdage tingene.⁸ Beckers ærinde er principielt. Det handler om at etablere en form, som er transparent: som ikke foregiver at være andet end det den er: en form. Heri ligger der et klart opgør med danske museumstraditioner. Det sker dog ikke som hos Mordhorst og Wagner Nielsen med referencer til konkrete udstillinger og praksisser, men på et implicit og abstrakt plan.

Hverken Mordhorst og Wagner Nielsen eller Becker ophæver fortid, nutid og fremtid som kategorier, men de lægger op til, at der kan være andre meningsfulde ordningsprincipper end det kronologiske, og at dette i sig selv må betragtes som en historisk form og tankefigur. De ophæver med andre ord heller ikke historien og det historiske, men der er tale om et historiesyn, hvor materialitet spiller en større rolle end kronologi og tid. En måde at kvalificere menneskers historiebevidsthed på kunne være at udfordre ordner og former, som fremstår naturlige, fordi de netop ikke bliver udfordret. Eksempelvis den kronologiske orden og 'den kulturhistoriske udstilling'. Det fører mig til Nationalmuseets sommerudstillinger i Brede nord for København i perioden fra 1966 til 1988.

I Brede blev der eksperimenteret med former og virkemidler, og der blev arbejdet med tidsdimensionerne på anderledes måder end i mere traditionelle kulturhistoriske udstillinger, som eksempelvis Nationalmuseets oldtidsudstilling i Prinsens Palæ i centrum af København (se figur 1). Sommerudstillingerne i Brede var den tids holmgang med traditionerne. I samtiden påkaldte de sig stor opmærksomhed, men i eftertiden synes de at være gledet ud af den museologiske debat og bevidsthed, selvom de på flere måder udgør et refleksionspotentiale for nutidens museumsfolk. Mordhorst, Wagner Nielsen og Becker forbigår dem i tavshed. Fra en postmoderne synsvinkel glider udstillingerne i Brede i ét med de traditioner; det postmoderne paradigme vil dekonstruere og gøre op med.

Jeg vil i det følgende se nærmere på, hvordan udstillingerne i Brede arbejdede med tidsdimensionerne og kronologi. Samtidig vil jeg undersøge, hvordan Bredeudstillingerne forholdt sig til de kendetegn, som Mordhorst og Wagner Nielsen hæfter på 'den kulturhistoriske udstilling', som Bredeudstillingerne selv forholdt

⁸ Becker 1990, 79-83.

sig til. Udstillingerne i Brede var kulturhistoriske udstillinger i gængs forstand. For ikke at skabe total semantisk forvirring tillader jeg mig at ophæve Mordhorsts og Wagner Nielsens esoteriske anførelsestegn og skelner mellem udstillingerne i Brede som udfordrer og traditionelle museumsudstillinger som udfordret.

STEDET OG FÆNOMENET BREDE

Klokken nærmede sig fem om eftermiddagen søndag den 1. november 1970. Det var sidste åbningsdag på udstillingen *Buddhas veje* i Brede. Landskabet omkring den gamle klædefabrik stod endnu i sin efterårsdragt. Henne ved trinbrættet ventede trætte gæster på grisen, som skulle bringe dem til S-toget i Jægersborg. Udstillingen var blevet åbnet for publikum fem måneder før, lørdag den 30. maj. Allerede på de to første åbningsdage havde lidt over 4.000 besøgt udstillingen. Da de sidste gæster var blevet talt op, var det samlede besøgstal på 183.230. Det var 1.175 i gennemsnit pr. dag på 156 åbningsdage.⁹ Takket være et nyinstalleret klimaanlæg var denne sæson forlænget med en måned. Det kostede 2,00 kroner for voksne at komme ind og for børn, unge under uddannelse, pensionister og værnepligtige 50 øre. I stationskiosken kostede en pakke med 10 Prince 3,75, ugebladet Se & Hør 2,85 og en plade Toms Guldbarre 1 krone.

Udstillingerne i Brede tiltrak et stort publikum. *Buddhas veje* skulle siden blive overgået af *Japan* i 1983, som blev set af 204.255 (1.194 i gennemsnit pr. dag på 171 åbningsdage) og *Drømmen om Amerika*, som blev set af 210.436 (1.283 i gennemsnit pr. dag på 164 åbningsdage). I de år, hvor man af besparelshensyn valgte at vise samme udstilling igen i den følgende sæson, blev besøgstallene væsentlig lavere. Eksempelvis blev udstillingen *Det farlige liv* (1978) set af 135.971 (913 i gennemsnit pr. dag på 149 åbningsdage). Året efter blev udstillingen kun set af 28.290 (301 pr. dag i gennemsnit på 94 åbningsdage). Tallene siger nok ikke så meget i sig selv, men når man sammenligner dem med besøgstallene for Nationalmuseets andre udstillingssteder, får man en fornemmelse af, hvad der var på spil.

Buddhas veje blev set af 204.255 på fem måneder. Samme år besøgte 226.000 Nationalmuseets samlinger i Prinsens Palæ i indre by. Her havde der ikke kun været åbent i fem måneder, men i alle åres tolv måneder. Her var ikke blot én udstilling, men fire store samlinger med en række underafdelinger. Frihedsmuseet blev besøgt af 162.400, og Frilandsmuseet, som havde en åbningssæson sammenlignelig med Brede, et besøgstal på 157.900. Forholdet mellem Brede og museets øvrige udstillingssteder varierede ganske vist over tid, men man kan konstatere, at udstillingerne i Brede havde fat i publikum på en helt anden måde end museets øvrige udstillingsvirksomhed.

⁹ Besøgsstatistikken i denne artikel baserer sig på upubliceret besøgstal i regi af den daværende Oplysningsafdeling (Formidlingssektion) samt publicerede besøgstal i *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren* (1966-1975), *Nationalmuseets Årsberetning* (1976-1988) og Hastrup og Bundgaard Rasmussen 1989.

Sommerudstillingerne i Brede fandt efter den tids forhold sted i utraditionelle udstillingsrum og omgivelser: fabrikshaller i et tidligere fabrikssamfund med bevarede produktionsbygninger, arbejderboliger, hovedbygning, parkanlæg og mølledam.¹⁰ Stedet havde rekreativt potentiale og lagde op til udflugt. Adgangsforholdene var i orden for såvel besøgende med eller uden bil. Fabrikshallen som udstillingsrum gav udstillerne friere udfoldelsesmuligheder i forhold til udstillingsrum i traditionelle museumsbygninger, hvor vægge f.eks. ikke kan fjernes af bygningstekniske eller fredningsmæssige årsager. Fabrikshallen bar ikke det konventionelle museums tegn og koder. Der var ingen 'stiv etikette' eller ophøjet distance.¹¹ Derfor havde udstillerne i Brede et potentiale til at tiltrække et større publikum og et publikum, der måske ikke var vant til at gå på museum.¹²

Nationalmuseet havde overtaget arealet og bygningerne i 1959, og der var blevet fremlagt en række planer om den kommende museumsvirksomhed på stedet, men de kunne ikke virkeliggøres fra starten, dels fordi bygningerne var lejet ud til industrivirksomheder på åremål, dels fordi økonomien var begrænset. Idéen var at skabe et levende og folkeligt museum i Brede, der gik nye veje for at imødekomme publikums behov og interesser.¹³ De oprindelige planer for Brede blev med tiden revideret og ændret,¹⁴ men visionerne om en ny og anderledes museums- og udstillingsvirksomhed var udgangspunktet for arbejdet med sommerudstillingerne i Brede. I første omgang var de tænkt eksperimenterende og provisoriske på vej mod det permanente museum, men sommerudstillingerne blev hurtigt en institution i sig selv med et forholdsvis fast og stabilt koncept, som de enkelte udstillinger kan ses som en variation over.

Konceptet trak på mange af de formidlingstanker, der lå i den oprindelige vision med Brede, f.eks. anvendelsen af rekonstruktioner, naturstore miljøer (panoramaer) og audiovisuelle hjælpemidler. Levendegørelse, perspektivering og kontekstualisering. Det eksemplariske princip: færre genstande og mindre tekst. Et didaktisk og oplysende sigte. Undervisning og aktiviteter i forbindelse med udstillerne. Muligheden for at slappe af ind imellem og nyde en forfriskning. Der er imidlertid et punkt, hvor konceptet adskiller sig væsentligt fra tankegangen i den oprindelige museumsvision, og det er i konceptets overvejende tematiske og problemorienterede tilgang til stoffet. Forlægget var i højere grad præget af en forestilling om en fremadskriden-

¹⁰ Komplekset udgjorde den tidligere Brede Klædefabrik (I.C. Modeweg & Søn A/S), som var blevet lukket i 1956, på grund økonomiske vanskeligheder (dårlig indtjening som følge af faldende priser og øget international konkurrence).

¹¹ Jf. Jacobsen 1973, 4-5.

¹² Se Brock-Nannestad 1987, 201 og *Befolkningen og Nationalmuseet*, 1984, 10-11, 22.

¹³ Se Brøndsted 1959; Steensberg 1959, 44-50 og Rasmussen 1960 samt Jacobsen 1973.

¹⁴ Se Glob 1962; Glob m.fl. 1973; Collin 1977, *Nationalmuseet og fremtiden* 1985, 13, 24, 27 og 34; Busk Laursen 1989, 11-16, 19-20; Busk Laursen 1991, 217, 219, 220 og 222; Erichsen 1992; Strømstad 1998 og Vasstrøm m.fl. 2009.

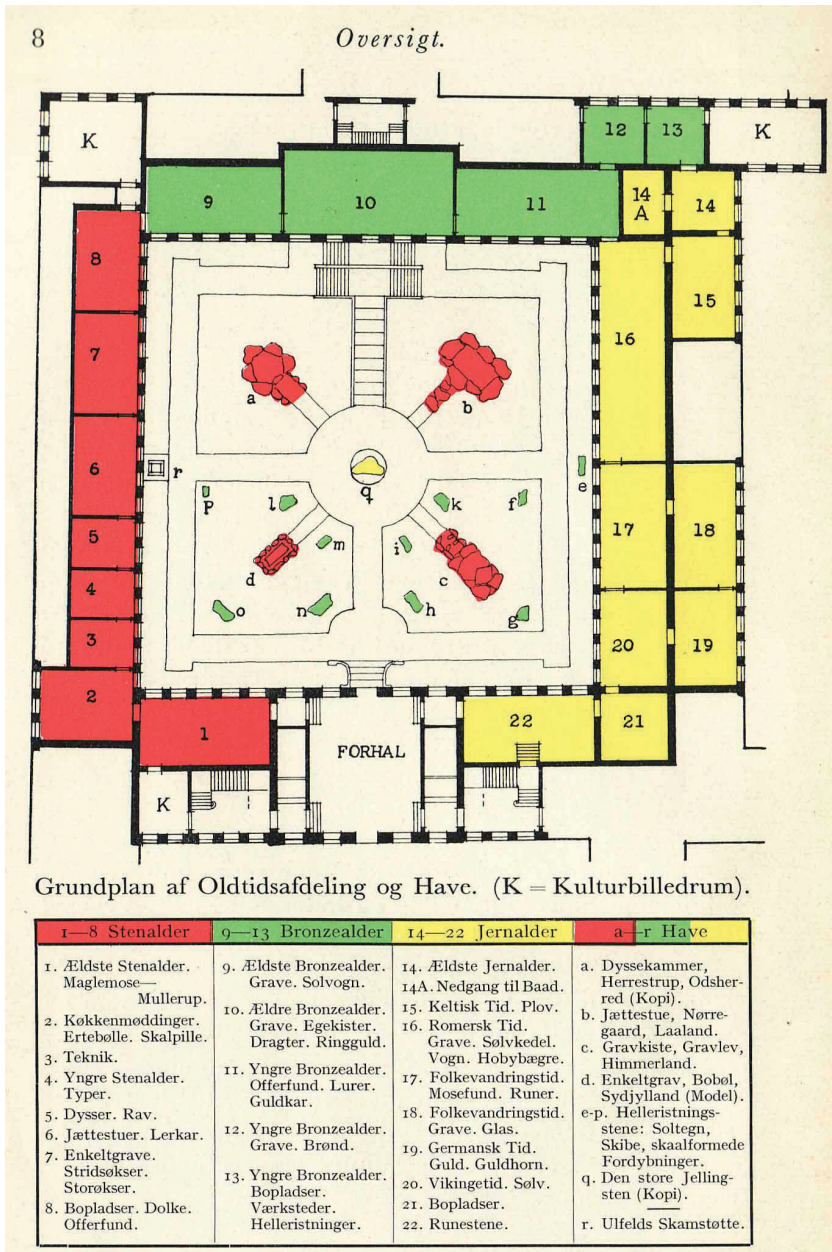
de civilisationshistorie, der skulle vises og illustreres.¹⁵ Som tematisk særudstilling var udstillingerne i Brede noget nyt og anderledes. De kombinerede traditionelle formidlingsformer med nye medier, og de gjorde det i et omfang, som ikke tidligere var set i en dansk sammenhæng. Udstillingerne var samarbejdsprojekter mellem Nationalmuseets forskellige afdelinger og eksterne partnere med museets Oplysningsafdeling (senere Formidlingssektion) som organisator og tilrettelægger. Arkitekter, grafikere og håndværkere var gennemgående medarbejdere over flere år.¹⁶

Det blev til i alt 20 forskellige udstillinger på 23 år. Tre udstillinger blev vist to gange. Det er i sig selv bemærkelsesværdigt, at et formidlingskoncept kunne holde sig så længe uden grundlæggende forandringer. Selvom grundformen og virkemidlerne var de samme, så var temaerne, der blev taget op, varierende i forhold til tid, sted og rum. Nogle fokuserede på en afgrænset historisk periode som *Erik den Rødes Grønland* (1967) om Grønland i tidlig middelalder og *Etruskernes Verden* (1982) om oldtidens Etrurien, mens andre arbejdede med et længere tidsperspektiv som *Buddhas veje* (1970) om udbredelsen af den buddhistiske tro i Asien over 2.500 år og *Den hvide gud* (1973/1974) om indianske kulturer i Latinamerika fra førkolonial tid til nutiden. Nogle gik på tværs af tid, sted og rum som *Klæ'r skaber folk* (1971) om beklædning og *Det daglige brød* (1976/1977) om ernæring, mens andre var hjemlige og nationalt orienterede som *Det er Danmark* (1985) om danskerne og deres rødder og *På herrens mark* (1988) om landboreformerne i 1700-tallet og den nye tids bonde. De to sidste udstillinger var tillige fejring af jubilæer: Dansk Folke-museums 100-års jubilæum og 200-året for 'stavsbåndets ophævelse'. *Tag over hovedet* (1987) blev produceret i anledning af FN's bolignødår og *Sporten* (1972) i anledning af De olympiske Lege i München. Andre udstillinger havde ikke på samme måde en direkte anledning, men tog et emne op, fordi det følte relevant som *Kina: riget i midten* (1975) – et fjernt land, der blev talt meget om, men som de færreste havde nærmere kendskab til – eller *Det farlige liv* (1978/1979) om sygdom, samfund og lægekundskab. Nogle udstillinger var arkæologiske og baseret på fund som *Den hellige mose* (1968) om jernalderens moseofringer og *Vikingerne i England – og hjemme i Danmark* (1981) med genstande fra nye udgravninger i bl.a. York, mens andre var antropologiske/etnografiske med genstande fra museets egne righoldige samlinger som *Japan* (1983), eller udstillinger hvor det meste, der blev vist, var fremskaffet til lejligheden som *Brasil* (1986) om nutidens Brasilien. Fælles for udstillingerne var, at de forholdt sig til tid og rum på eksperimenterede måder. De repræsenterede ifølge Marianne Bro-Jørgensen "det ualmindelige, det uventede".¹⁷

¹⁵ Jf. Brøndsted 1959, 1.

¹⁶ Se *Nationalmuseets Årsberetning 1976-1989* og Haastrup og Bundgaard Rasmussen 1989, 221-222.

¹⁷ Bro-Jørgensen 1989, 36. Se også Haastrup og Bundgaard Rasmussen 1989, 221. Marianne Bro-Jørgensen var medstifter af *Dansk tidsskrift for museumsformidling* (1976-) og ansat som museumspædagog på Viborg Stiftsmuseum. Friis (1981), Haastrup og Bundgaard Rasmussen (1989) og Jacobsen (1973) var derimod ansatte på Nationalmuseet og arbejdede (havde arbejdet) med Bredeudstillingerne.

Figur 1: Ordning i ligefrem tidsmæssig rækkefølge har altid været grundprincippet for fremstillingen af den hjemlige oldtid på Nationalmuseet i København.¹⁸ Her er det grundplanen for nyopstillingen i 1930'erne.¹⁹ Bemærk hvordan udstillingsrummenes fysiske struktur og genstandenes tidlige organisering nærmest udgør en organisk helhed. Det var denne måde at lave udstilling på, som Bredeudstillingerne udfordrede.

¹⁸ Kikkenberg m.fl. 2008, 219.

¹⁹ Brøndsted 1937, 8.

I det professionaliserede museumsvesen i Danmark var der to traditioner for museumsudstillinger: den systematiske, videnskabelige opstilling og miljø- eller interiøropstillingen. De repræsenterede to forskellige diskursive ordner. Arketypen på den systematiske, videnskabelige opstilling var Christian Jürgensen Thomsens (1788-1865) ordning af oldsager efter materiale i en sten-, bronze- og jernalder på Det kongelige Museum for Nordiske Oldsager (Oldnordisk Museum, senere Danmarks Oldtid på Nationalmuseet) i København i 1830'erne.²⁰ Det vil sige en udstillingsform med et stramt kronologisk forløb (jf. figur 1). Arketypen på interiøropstillingen var Bernard Olsens (1836-1922) opstilling af bondestuer på Den kunstindustrielle Udstilling i København 1879.²¹ Olsen udviklede siden formen i stor skala på Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet. Det vil sige en udstillingsform, hvor tid og rum udgør en enhed – et miljø, hvor kronologi og typologi ikke er bærende ordningsprincipper. Når der refereres til traditionelle kulturhistoriske udstillinger, er det med andre ord ikke noget entydigt begreb, men det er altså begge former (traditionen) udstillingerne i Brede forholdt sig til. Traditionen blev af museumsfolkene selv opfattet som 'stiv', 'støvet' og 'overlæst'.²²

På udstillingerne i Brede blev der lagt vægt på at vise ting i brugsmæssige sammenhænge frem for at opstille ting typologisk – f.eks. ved at placere dem i et opbygget miljø: eksempelvis en offermose med arkæologiske genstande som på udstillingen *Den hellige mose* (1968). 'Mosen' blev hurtig metafor for udstillingernes rekonstruerede miljøer.²³ 'Moserne' var udstillingernes clou og blev målrettet brugt i markedsføringen af udstillingerne. Det opbyggede miljø og det traditionelle interiørprincip, som også blev brugt i Brede, kan opfattes som virkemidler, på en skala mellem rekonstruktion og genopførelse, der skulle virke realistiske på beskueren. Mange genstande måtte af hensyn til bevaring og sikkerhed vises på traditionel vis i montre. Det var ikke unormalt at genstande blev hentet hjem specielt til en udstilling og brugt som rekvisitter i de opbyggede miljøer. Det skete eksempelvis ved *Kina: riget i midten* (1975) og *Brasil* (1986). Miljøer og audiovisuelle medier (diasserier, automatiske omvisninger og lydkulisser) var gennemgående virkemidler. Derimod varierede tekster og tekstmængde fra 'lodrette bøger' i *Det daglige brød* (1976/1977) til det helt minimalistiske i *Brasil* (1986). I Brede blev oplevelse og oplysning tænkt sammen for at gøre "noget fjernt nærværende" for publikum.²⁴ Udstillingerne blev ikke produceret med én bestemt målgruppe for øje, men via variation i virkemidler og henvendelsesmåder forsøgte man at appellere til forskellige typer museumsgæster.²⁵

²⁰ Se bl.a. Murray 1904, 231-232; Jensen 1992, 113 og 138-142 og Jensen 1993, 6.

²¹ Se bl.a. Nyrop 1879, 3-4 og Rasmussen 1979, 30-39.

²² *Nationalmuseet*, april, maj, juni, 1968, 3 og *Nyt fra Nationalmuseet*, juli, august, september, 1978, 3.

²³ Friis 1981, 233 og Haastrup og Bundgaard Rasmussen 1989, 202-205.

²⁴ Haastrup og Bundgaard Rasmussen 1989, 205, 208-211, 220.

²⁵ Brock-Nannestad 1987, 201, se endvidere Friis 1981, 233.

Sommerudstillingerne i Brede er fortid. De kan kun genkaldes i erindringen hos dem, som i sin tid besøgte dem og producerede dem, eller opstå som indre syn hos dem, der læser om udstillingerne eller ser billeder derfra. Derfor kan vi i dag kun indirekte få belyst, hvordan der blev arbejdet med tid og kronologi i udstillingerne. Udstillingsvirksomheden blev indstillet i slutningen af 1980'erne i forbindelse med museets store om- og udbygningsplaner. Samtidig blev Formidlingssektionen, som havde været tovholder på udstillingerne, nedlagt. Siden er sektionens arkiv med kildemateriale om udstillingerne i Brede blevet opløst eller bare forsvundet. Derfor findes der i dag kun et fragmentarisk og spredt presse-, tekst- og billedmateriale i museets afdelingsarkiver. Derimod er udstillingerne fyldigt beskrevet i museets nyhedsbreve og publikationer fra den gang, hvilket giver mulighed for en mere systematisk analyse.²⁶

TIDSDIMENSIONERNE

Det er ikke simpelt og ligetil at placere kulturhistoriske udstillinger i forhold til tidsdimensionerne fortid, nutid og fremtid. Det kræver for det første en kvalificering af, hvad der menes med fortid, nutid og fremtid i den konkrete sammenhæng. Jeg tænker tidsdimensionerne kumulativt. Der var udstillinger i Brede, som alene handlede om og refererede til fortiden: til tider, der var gået forud for udstillingernes samtid. Der var andre udstillinger, som både handlede om og refererede til fortiden og nutiden: til tider, der var gået forud for udstillingerne samtid og til udstillingerne egen samtid. Der var en tredje gruppe udstillinger, som handlede om og refererede til fortiden, nutiden og fremtiden: til tider, der var gået forud for udstillingerne samtid, til udstillingerne egen samtid og til tiden, der ville komme derefter. Graden og vægtningen af tidsdimensionerne og den rækkefølge, de fremstod i, varierede fra udstilling til udstilling. Det kan være vanskeligt at danne sig et præcist billede af udstillingerne, da jeg som sagt kun har beskrivelserne at holde mig til.²⁷ Eksempelvis handlede udstillingen *Tag over hovedet* (1987) om nutidens boligforhold i forskellige dele af verden, men ud fra beskrivelserne af udstillingen er det vanskeligt at afgøre i hvilken udstrækning, der var et historisk perspektiv i udstillingen. Det var der i udstillingens temabog, men det er ikke det samme som, at fortidsdimensionen var nærværende i udstillingen, selvom udstillingspublikationerne normalt lå tæt op ad udstillingerne uden dog at være deciderede udstillingskataloger.²⁸

²⁶ Se rubrikken *Periodika* i litteraturlisten. Udstillingspublikationerne var sjældent egentlige kataloger, men almene publikationer om udstillingstemaet uden direkte omtale af eller referencer til udstillingen.

²⁷ Jeg kunne have suppleret informationerne i det skriftlige materiale med interviews med tidligere medarbejdere i Brede. Det ville i givet fald kun kunne have ladet sig gøre for de senere udstillinger, da de folk, som var med fra starten, ikke lever længere. Jeg ville således ikke systematisk kunne gennemarbejde alle udstillinger på basis af interviews.

²⁸ Jf. note 26.

For det andet kræver det en kvalificering af, hvad der menes med at arbejde med tidsdimensionerne i en udstilling. Jeg tænker arbejdet med tidsdimensionerne både i forhold til udstillingernes *tematik*: altså i forhold til det, de handlede om, og i forhold til udstillingernes *virkemidler*. Eksempelvis handlede *Brasil* (1986) om nutidens Brasilien, om den kreativitet og idérigdom, der trods fattigdom for flertallet af befolkningen, kommer til udtryk i den brasilianske kultur. Udstillerne ville imidlertid gerne understrege, at man altid ser på andre folk fra sin egen tids og kulturs perspektiv, hvorfor de indledningsvist havde ophængt en serie historiske malerier fra 1600-tallet, som viste den tids syn på folk og natur i Brasilien. Tematikken er med andre ord et for snævert perspektiv, når man skal vurdere, hvordan en udstilling arbejder med tid. Udstillingernes forskellige virkemidler må også inkluderes i analysen. Det kan jeg gøre i den grad det skriftlige materiale udsiger noget om udstillingernes virkemidler. Mit perspektiv er kvalificering af historiebevidsthed, og da min forståelse af tid og historie tager udgangspunkt i dette begreb, så er det ikke et problem for mig, at der vil være udstillinger, hvor fortidsdimensionen ikke nødvendigvis er den mest dominerende eller blot er implicit til stede.

For det tredje kræver den indirekte metode en afvejning af forholdet mellem udtrykte intentioner i beskrivelserne af udstillingerne og realiserede intentioner i udstillingerne som sådan. Eksempelvis bliver det i præsentationen af *Sporten* (1972) sagt, at

udstillingen nødvendigvis må slutte med et spørgsmålstegn. Hvor bevæger sporten sig hen? Bliver elitesporten et stadig mere showpræget erhverv for de få udvalgte? Er det nødvendigt med en ny vækkelse, der – hvad enten den går under navnet kondi eller folkesport – sætter udøvelsen og legen over resultaterne?²⁹

Ud fra beskrivelserne af udstillingen og ud fra udstillingens grundplan er det imidlertid svært at gennemskue, hvordan disse spørgsmål egentlig blev fremstillet i udstillingen.³⁰ Der er et intenderet fremtidsperspektiv, men spørgsmålet står åbent, hvordan dette faktisk blev gestaltet.

På baggrund af ovenstående overvejelse og forbehold kan udstillingerne i Brede kategoriseres på følgende måde:

²⁹ *Nationalmuseet*, april, maj, juni 1972, 3.

³⁰ *Nationalmuseet*, juli, august, september 1972, 2-5.

Fortid	Erik den Rødes Grønland	1967	Fortidsdimensionen alene
	Den hellige mose	1968	
	Vore bedsteforældres tid	1969	
	Vikingerne i England - og hjemme i Danmark	1981	
	Etruskernes verden	1982	
Fortid/Nutid	Både i Brede	1966	Fortidsdimensionen over nutidsdimensionen
	Buddhas veje	1970	
	Drømmen om Amerika	1984	
	Klæ'r skaber folk	1971	Fortidsdimensionen og nutidsdimensionen jævnbyrdige
	Den hvide gud og mennesker i Latinamerika	1973/74	
	Kina: riget i midten	1975	
	Japan	1983	
	Det er Danmark	1985	
	Brasil	1986	Nutidsdimensionen over fortidsdimensionen
	Tag over hovedet	1987	
Fortid/Nutid/Fremtid	Sporten	1972	Fortidsdimensionen og nutidsdimensionen over fremtidsdimensionen
	Det farlige liv	1978/79	
	Mennesket og maskinen	1980	
	Det daglige brød	1976/77	Fremtidsdimensionen manifest
	På herrens mark	1988	

Figur 2: Nationalmuseets sommerudstillinger i Brede 1966-1988 kategoriseret i forhold til tidsdimensionerne.

Oversigten angiver hvilke tidsdimensioner, der var nærværende i hvilke udstillinger, og vægtningen mellem tidsdimensionerne. Oversigten viser derimod ikke, hvordan der konkret blev arbejdet med tidsdimensioner og kronologi, og i hvilket omfang udstillingerne udfordrede traditionen. I det følgende har jeg udvalgt én udstilling fra hver af de tre hovedgrupper, som eksemplificerer hvordan der blev arbejdet med tid og kronologi i Bredeudstillingerne. De repræsenterer samtidig en skala mellem det emne- og det problemorienterede, som karakteriserede udstillingerne. Et udvælgelseskriterium har tillige været, at der i det skriftlige materiale skulle være en grundplan over udstillingen.³¹

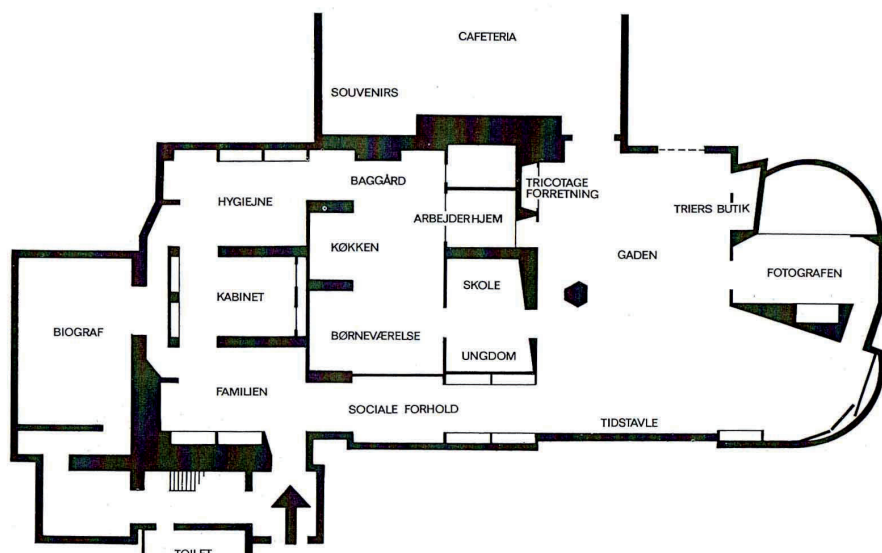
IND I TIDEN

Museumsudstillinger gestalttes inden for nogle fysiske rammer, hvis størrelseforhold, form og forløb har betydning for, hvordan der kan gestaltet, og hvad der kan gestaltet. Der er som sagt forskel på at arbejde i og med en fastlåst struktur som i figur 1 og i og med en stor, tom nedlagt fabriksdal, hvor form og forløb kan opbygges efter behov. De fysiske rammer i Brede tvang med andre ord ikke udstillerne til en bestemt form. De havde mulighed for at forholde sig mere frit til traditionen, hvis de ville.

Den første udstilling, jeg vil se nærmere på, er *Vore bedsteforældres tid* fra 1969. Den handlede om Danmark i perioden 1864-1914 med hovedvægten på tiden omkring århundredeskiftet. Tiden blev anskuet i et klasseperspektiv og med familielivet som prisme. I præsentationen af udstillingen gjorde udstillerne meget ud af at

³¹ Det er der for udstillingerne i årene 1968-1982.

fortælle, at der var tale om "en bestemt synsvinkel". I teksterne om udstillingen er der et ekspliciteret "vi". Det er samtidig et "vi", som fortæller læseren, at, der er truffet nogle "valg".³² Det fortolkende subjekt træder med andre ord tydeligt frem i teksterne og giver udtryk for et relativistisk historiesyn. Spørgsmålet er, om en sådan bevidsthed også var indlejret i gestaltningen af udstillingen.

Figur 3: Grundplan af udstillingen *Vore bedsteforældres tid* (1969).³³ Udstillingen blev set af 103.982 (759 i gennemsnit på 137 åbningsdage).

Publikum blev i præsentationen opfordret til at gå venstre om (med uret) for at "få det bedste mulige udbytte af udstillingen".³⁴ *Sociale forhold* og *Tidstavle*, som ligger til højre for indgangen, gav overblik over politiske, kulturelle, teknologiske og sociale forhold i perioden 1864-1914, men blev altså ikke tænkt som en forudsætning for at se og forstå udstillingens miljøer og temaer. Strukturen var åben. Publikum kunne vælge at gå højre om i stedet for, men ville nok opleve det som at gå mod strømmen. På baggrund af det foreliggende materiale er det ikke muligt at afgøre, om der var en bestemt læseretning i *Tidstavle* og *Sociale forhold*, som forudsatte, at man skulle komme fra *Gaden* og ikke fra *Familien*, men ellers burde det have været kognitivt meningsfuldt at gå begge veje i udstillingen.

³² *Nationalmuseet*, april, maj, juni 1969, 2.

³³ *Nationalmuseet*, juli, august, september 1969, 2.

³⁴ Sst., 3.

Publikums flow gennem en udstilling er i princippet styret af to forhold: noget i udstillingen som tiltrækker opmærksomhed og bevidstheden om, at man skal igen- nem udstillingen. Et museumsbesøg er at blive tiltrukket og gå videre, indtil man er ude igen. Flowet er ikke bare subjektivt, det adskiller sig også fra den strukturelle og forløbsmæssige enhed, som udstillerne har tænkt udstillingen som.³⁵ Det gør spørgsmålet om kvalificering af historiebevidsthed uhyre komplekst.

Det første rum – *Familien* – introducerede udstillingens tematik og synsvinkel gennem enkelte billeder og genstande: en velhavende borgerskabsfamilie under et portræt af Christian IX, en arbejderfamilie under et billede fra et politisk møde på Fælleden. Forløbet var bygget op som en tur gennem et bygningskompleks: fra forhuset, til baggården og baghuset, videre gennem porten ud på gaden. Formen vekslede mellem genopstillede miljøer (*Kabinet, Arbejderhjem, Tricotageforretning, Triers butik*), stiliserede miljøer (*Baggård, Køkken, Børneværelse, Gaden, Fotografen*) og temaer (*Hygiejne, Skole, Ungdom*). Rundt om i udstillingen var der tillige glasmonter med genstande. Udstillingens styrende metafor var således ikke kronologi, men tid, sted og rum gestaltet som en miljømæssig enhed, publikum kunne bevæge sig rundt i. Man *så* ikke *på* gaden, man *gik på* den.

Virkemidlerne var historiske artefakter (genstande, billeder, lydoptagelser), silketryk og fotostater (gadens stiliserede byrum), lydkulisser (i baggården og på gaden), skærme med lysbilledserier (om gadeliv og livet på skyggesiden af samfundet), dukker med historiske dragter (hos fotografen), udstillingstekster og forskellige former for grafik (diagrammer mv.). Cafeteriet var udstyret med historiske spilleautomater, og der kørte baggrundsmusik med mekaniske musikinstrumenter. I biografen blev der vist en kommenteret lysbilledserie om sociale og økonomiske forhold i perioden og film fra det tidlige 1900-tal. Udstillingen forsøgte således at fastholde publikum i tiden.

I *Vore bedsteforældres tid* blev der alene arbejdet med fortidsdimensionen. Kronologi var ikke det bærende princip, idet temaet var tænkt synkront: på tværs af samfundet. Kronologi var ikke en forudsætning for at forstå eller få udbytte af udstillingen, men kan karakteriseres som et tilbud.

En repræsentation af fortid, repræsenterer ikke alene fortiden, men peger – i semiotisk forstand – også på sig selv som repræsentation og dermed den samtid, repræsentationen er indlejret i. Det er et grundvilkår, men altså ikke noget udstillerne i Brede nødvendigvis medtænkte eller bevidst forsøgte at anskueliggøre for publikum.³⁶ Den relativisme, som kom til udtryk i den skriftlige præsentation og omtale af udstillingen er svær at afkode i udstillingen. Spørgsmålet er, om man som publikum opfatter det sete som udtryk for valg og fravalg. Bredeudstillingerne lagde snarere vægt på fascination og oplevelse end kritisk distance og metarefleksion. *Vore bedsteforældres tid* var mere emneorienteret end problemorienteret, men

³⁵ Jf. Dahler-Larsen 1989, 29.

³⁶ I udstillingen *Brasil* (1986) var der, som sagt, et metaperspektiv i form af de historiske malerier.

klasseperspektivet gav dog mulighed for at forholde sig til samfundsmæssige forskelle. Publikum kommer aldrig forudsætningsløst til en udstilling, men har deres historiebevidsthed med sig. Som publikum har man mulighed for at spejle sig selv og sin egen tid i forhold til udstillingens tid, sted og rum. En sådan proces – må man gå ud fra – sættes nemmere i gang, hvis der appelleres til flere sanser og intelligenser i et hverdagsagtigt miljø – som man gjorde i Brede – end hvis man eksempelvis kun præsenteres for genstande opstillet efter en abstrakt videnskabelig typologi.³⁷

PÅ TVÆRS AF TID, STED OG RUM

I 1970 blev faciliteterne i Brede bygget om og udvidet. De fysiske ændringer fik betydning for den måde, udstillingerne blev struktureret på (sammenlign figur 3 og 4). Indgangen blev flyttet, og der blev skabt en forhal med garderobe og toiletter. Biografen blev bygget om og gjort permanent med plads til 150 personer. Et stort undervisningslokale kom til, men ikke mindst blev der tilføjet en ny udstillingshal. Den nye hal var ca. halv så stor som det eksisterende udstillingsareal. Det væsentlige var dog, at forhallen adskilte de to udstillingsarealer fysisk fra hinanden. Adskillelsen blev også en funktionel adskillelse. Der opstod en tradition for at anvende den lille hal til historisk overblik i kronologisk form og den store hal til de tematiske opstillinger, til miljøerne og de store rekonstruktioner.

Den næste udstilling, jeg vil se nærmere på, er *Klæ'r skaber folk* fra 1971. Den handlede om beklædning på tværs af tid, sted og rum. Udstillingens tema blev dels begrundet i museets righoldige samlinger af dragter fra hele verden og til alle tider og dels i en samtidig undren. Tidens unisex-mode, hvor forskellene mellem mandligt og kvindeligt blev udvisket, rejste spørgsmålet om, hvad mennesker egentlig bruger tøj til og vil opnå gennem deres beklædning.

I præsentationen af udstillingen lagde man op til fri bevægelighed, men der var dog en foretrukken vej: "Man kan begynde, hvor man vil og gå, som man vil, over hele udstillingsarealet; men det er rimeligt at begynde til højre for forhallen i den danske dragtparade 1500 f. kr. – 1971"³⁸. Det vil sige i den lille hal. Denne del af udstillingen viste 'danske' dragter fra bronzealderen til nutiden opstillet i ligefrem tidsmæssig rækkefølge. Man kunne følge en automatisk omvisning, der vekslede mellem tale og tidstypisk musik fra de enkelte perioder, og som varede tre kvarter, eller gå hurtigere – eller langsommere – igennem på egen hånd og læse nogle korte oversigtstekster ved hver gruppe/periode.

³⁷ Jf. psykologen Howard Gardners teori om multiple intelligenser, se f.eks. Gardner (2006).

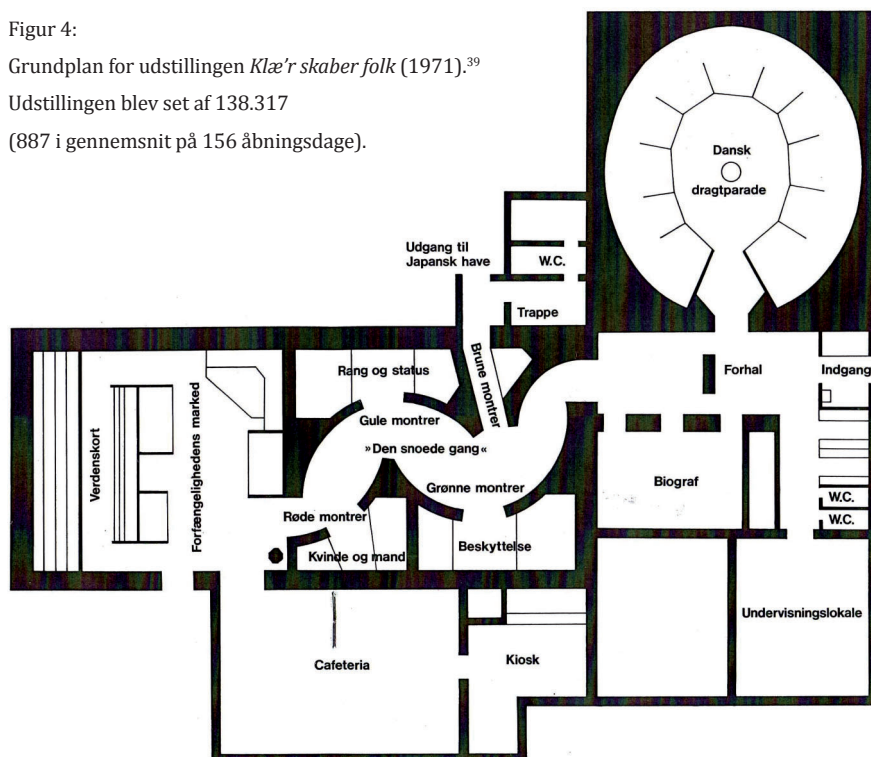
³⁸ *Nationalmuseet*, juli, august, september 1971, 2.

Figur 4:

Grundplan for udstillingen *Klæ'r skaber folk* (1971).³⁹

Udstillingen blev set af 138.317

(887 i gennemsnit på 156 åbningsdage).

Selvom *Klæ'r skaber folk* lagde ud med en 'dansk' dragtparade, så var udstillingen ikke nationalt afgrænset eller havde nationen og det nationale som omdrejningspunkt. Udstillingen sluttede i den store hal med endnu en dragtparade – *Verdenskortet* – et stort panorama over alverdens dragter ophængt på legemsstore figurer og placeret på de steder, hvor de geografisk hørte hjemme. I de mellemliggende sektioner blev forskellige temaer behandlet på tværs af tid, sted og rum: beklædning som beskyttelse af kroppen (grønne montrer), mandlig og kvindelig beklædning (røde montrer), beklædning som statussymbol (gule montrer) og tøj og tilhørsforhold (brune montrer). Denne del af udstillingen spillede på modsætninger og kontraster. Eksempelvis blev der i temaet om tøj som beskyttelse bl.a. vist en dykkerdragt til brug under vandet og en rumdragt til brug for månevandringer, en græsk krigerhjelme i bronze og en plastikhjelme, som man bruger på byggepladser, tøj som holder på varme, og tøj som skaber kølighed, rustninger og harnisker fra hele verden som værn mod andre mennesker. *Forfængelighedens marked* viste forskellige former for 'tilbehør' i form af tatoveringer, parykker, sminke, ordner etc. Her var der også opstillede nogle malede figurer – konge, dronning, fisker og hip-

³⁹ Sst., 8-9.

pie m.fl. – som publikum kunne fotografere hinanden i. I biografen viste man to lysbilledserier om tøj og mode og en kortfilm om livet i et københavnsk stormagasin omkring 1918.

I *Klæ'r skaber folk* blev der både arbejdet med fortidsdimensionen og nutidsdimensionen. Kronologi udgjorde kun en del af udstillingen, og kan ikke siges at have været dens bærende princip. Modsætninger og kontraster – i tid, sted og rum – synes snarere at have været den metafor, som styrede udstillingen. Man ville gerne udfordre publikum på de gængse forestillinger om køn og beklædning og bevidstgøre publikum om tøjets og beklædningens funktioner. Genstandene i udstillingen var opstillet i forskellige diskursive ordner, som 'naglede' deres betydning. Der blev f.eks. ikke lagt op til, at rumdragten, skulle have andre betydninger end beskyttelse. Det skyldes, at der ikke var fokus på genstandene som sådan eller deres flertydighed, men på den fortælling, de skulle indgå i.

Hvorfor det var "rimeligt" at begynde besøget i den kronologiske oversigt med 'danske' dragter virker ikke indlysende udstillingen som helhed taget i betragtning. Dragtparaden kan ikke siges at have været en forudsætning for at se og forstå resten af udstillingen. Problemet var måske, at de to dele godt kunne fungere helt uafhængige af hinanden, som to adskilte og separate udstillinger. Gik man ind i den store hal først, ville man måske slutte besøget i cafeteriaet og kiosken og derfor overse udstillingen i den lille hal. Det kunne også være udtryk for en konventionel tankegang, hvor kronologi uden videre omtanke tænkes før tematik. Om 'dansk' betød en projektion af nationen bagud i tid kan ikke afgøres entydigt ud fra beskrivelserne af udstillingen. Det fremgår f.eks. ikke om oldtidsdragterne blev omtalt som danske eller alene som fundet i Danmark. Det vil sige i hvilken udstrækning, det nationale fremstod som noget eviggyldigt eller blev behandlet som en historisk størrelse.

UD I FREMTIDEN, RUNDT OM FORTIDEN

I det sidste eksempel, jeg vil tage frem, kom man som publikum ikke blot rundt i verden og tilbage i tid, men fik også åbnet for mulige fremtidsscenarier. I *Det daglige brød* (1976/1977) blev der således også 'svaret' på de spørgsmål, der blev rejst.

Det daglige brød handlede om sammenhænge mellem befolkning, produktion og ernæring. Udstillingen indgik i et landsdækkende museumsfremstød med overskriften *Fra hånden i munden*. Grundstrukturen i *Det daglige brød* var på visse punkter den samme som i det forrige eksempel. Det vil sige: den lille hal til det kronologiske perspektiv og den store hal til den tematiske behandling. Men i denne udstilling blev tidsdimensionerne tillige opdelt med fortiden i den lille hal og nutiden/fremtiden i den store hal, dog med en kognitiv overgang mellem lille og stor hal i form af tre store tavler (*Industrialismen*), som illustrerede omstillingen fra traditionelt håndværkspræget landbrug til moderne industrialiseret landbrug.

Figur 5: Grundplan af udstillingen *Det daglige brød* (1976).⁴⁰ Udstillingen blev set af 120.097 (737 i gennemsnit på 163 åbningsdage). Ved gentagelsen i 1977 blev udstillingen set af 31.645 (177 i gennemsnit på 179 åbningsdage).

Den lille hal bliver i beskrivelserne konsekvent beskrevet som udstillingens "første afsnit". Ellers er der ingen hentydninger til eller anvisninger på, hvordan man skulle eller burde bevæge sig rundt i udstillingen. Grundplanen viser imidlertid, at introduktionen til udstillingen var placeret på en sådan måde, at den umiddelbart førte publikum ind i det historiske afsnit først. Havde man derimod placeret introduktionen i forhallen, ville der være skabt en situation med tre valgmuligheder: lille hal, stor hal eller biografen. Fleksibiliteten i publikums flow blev forøget i takt med de

⁴⁰ *Nationalmuseet*, juli, august, september 1976, 8-9.

forskellige ombygninger (sammenlign figur 3, 4 og 5). De var praktisk nødvendige for at kunne håndtere store mængder af besøgende på én gang, men fleksibiliteten betød også at den potentielle afstand mellem udstillernes tænkte strukturelle og forløbsmæssige enhed og publikums faktiske veje gennem udstillingerne blev større. Derfor kunne tilbøjeligheden til at ville styre forstærkes.

Kronologien i den lille hal var bygget episodisk op. Første niche omhandlede landbrugets opståen i Orienten. Gestaltningen var eksemplarisk i form af en udgravningsprofil af en høj i Luristan (Iran), som et hold danske arkæologer havde udgravet i 1963. Kulturlagene i profilen viste overgangen fra jægersamfund til samfund med agerdyrkning og dyrehold. Næste niche omhandlede det avancerede landbrug i oldtidens Ægypten, hvilket bl.a. blev gestaltet med samtidige modeller af landbrugsscener fundet i ægyptiske stormandsgrave. I den tredje niche var der fokus på det romerske storbyfund, som med mønter måtte købe sig til fødevarer udefra. På den modstående væg var det landbrugets opståen i 'Danmark' og svedjebruget, som blev behandlet. Herefter kom man ind i en sektion af det historiske afsnit, som alene havde fokus på 'danske' forhold. Første del omhandlede landsbyens udvikling eksemplificeret med en udgravet jernalderlandsby ved Hodde i Jylland og middelalderlandsbyen Store Valby på Vestsjælland. Virkemidlerne var tekster, modeller, planer og historiske genstande. Eksempelvis middelalderlige tidebøger med billeder, som viste årets gang og bøndernes daglige arbejde. I et aflukke blev der vist en kort lysbilledserie om den daglige kost i middelalderen. I anden del af det danske afsnit var der fokus på landbrug og bondeliv i begyndelsen af 1800-tallet i form af en række panoramaopstillinger: en mark, et køkken og en stue. Endnu en lysbilledserie – denne gang projiceret direkte på en bordplade i 'stuen' – viste hvad bønderne spiste.

I den store hal blev forholdet mellem befolkning, produktion og ernæring tematiseret eksemplarisk og flerperspektivisk: dels i forhold til industrialiserede lande og udviklingslande, dels i forhold til en nutidig situation og mulige fremtidsscenarier, og dels fra et individuelt fysiologisk perspektiv. I hallens to sider var der opstillet en række eksempler på produktions- og kostforhold i udvalgte industrialiserede lande og udviklingslande, hvor basisfødeemnerne var nogle andre end korn/brød. Eksemplerne var bygget op som øer med en væg og et podie. På væggen blev vist tekst, billeder og tal og på podiet et mindre tabelau. Eksempelvis så man på det danske podie en familie med far, mor og to børn sidde ved et spisebord omkranset af et års forbrug af fødevarer. I hallens midterbane blev der fokuseret på menneskers fysiologiske behov for ernæring i forskellige situationer anskueliggjort med arbejdende modeller. Eksempelvis en cyklists kaloriebehov og energiforbrug ved forskellige hastigheder. I hallens bagerste del var blikket primært rettet mod fremtiden med et lysbilledshow og to opstillinger refererende til henholdsvis i- og uland. Ulandsscenariet (betegnet *Nutid!*) bestod af en simpel, men effektiv pumpe bygget af "affald" (genbrugsmaterialer), som ville kunne skaffe vand til vanding af markerne og dermed en forøgelse af produktionen. Ilandsscenariet (*Fremtid*) be-

stod af et drivhus, hvor grønsager blev fremavlet ad "rent syntetisk vej" for at kunne imødekomme befolkningstilvækstens behov for føde og ernæring. Lysbilledshowet handlede om forholdet mellem befolkningsvækst og mulighederne for at brødeføde jordens folk.

Fremtidsperspektivet var også nærværende andre steder i den store hal: *Apollo* handlede om planlagt og programmeret kost, eksemplificeret med hvad en besætning på en rejse til månen lever af. I det fysiologiske afsnit var der opstillet en "datamat" (computer), der kunne svare på visse spørgsmål: "Hvor mange mennesker kan jordkloden føde med den nuværende produktion? Hvor stor er befolkningsvæksten? Hvornår er grænsen for vækst nået?"⁴¹ Desuden havde elever fra Den Suhrske Husmoderskole lavet en lysbilledserie om, hvad man skulle spise, hvis man tog mere hensyn til ressourcerne og økonomien på langt sigt.

Grundholdningen, som kan læses ud af beskrivelserne, var optimistisk trods de alvorlige fremtidsperspektiver:

"Kan verdens fødevareproblemer overhovedet løses? Går opdyrkningen over gevind? Opbruger vi alle de ressourcer, vore efterkommere også skulle bruge? Vi forsøger at give nogle svar, og det kan antydes her, at går man nogenlunde fornuftigt til værks, står dommedag trods alt ikke for døren".⁴²

I *Det daglige brød* er det helt åbenlyst, at genstandene spillede en væsentlig mindre rolle end udstillingens budskaber, og at de så at sige fik tildelt en funktion som illustrationer i en civilisationskritisk og fremtidsoptimistisk fortælling, frem for at være noget i sig selv. I andre udstillinger som eksempelvis *Vikingerne i England – og hjemme i Danmark* (1981) og *Etruskerne verden* (1982) stod genstandene over budskaberne, men udstillingerne i Brede var og blev aldrig 'rene' objektorienterede udstillinger, fordi der oftest var et belærende sigte med dem, som lå udover genstandene i sig selv. Og det var dette sigte, som var styrende og kendetegnende for udstillingerne. Det var et didaktisk og et affektivt princip, som blev fulgt i Brede frem for et æstetisk,⁴³ og det var fortælling frem for videnskab, som var styrende for gestaltningen. Udstillingerne var entydigt diskursive.

KVALIFICERING AF HISTORIEBEVIDSTHED

Nationalmuseets sommerudstillinger i Brede 1966-1988 blev til i en tid før postmodernismens kritik af museumstraditionen, som den kommer til udtryk hos Becker, Mordhorst og Wagner Nielsen. Min hensigt med at inddrage deres traditionskritik i analysen har været at tydeliggøre den tradition, som udstillingerne i Brede udfordrede, og den måde det blev gjort på. Ved at placere udstillingerne i Brede mel-

⁴¹ *Nationalmuseet*, juli, august, september 1976, 11.

⁴² *Nationalmuseet*, april, maj, juni 1976, 7-8.

⁴³ Jf. Thorhauge og Hejlskov Larsen 2008.

lem traditionen og den postmoderne traditionskritik har jeg kunnet tydeliggøre det særlige ved Brede og sætte Brede ind i en museologisk sammenhæng.

Udstillingerne i Brede var umiddelbare og sanselige. De viste, at man kunne udstille på andre måder, end traditionen foreskrev, og med andre dagsordner. De var ikke avantgardistiske eller esoteriske. Udfordringen af traditionen var ikke principiel, men pragmatisk. Man kan diskutere, hvorvidt det giver mening at tale om Bredeudstillingerne som et enhedsfænomen. Oversigten i figur 2 giver måske snarere udtryk for diversitet end enhed, men set i forhold til traditionen og den postmoderne traditionskritik er Brede, når man hugger en hæl og klipper en tå, karakteriseret ved store fortællinger med udgangspunkt i samtidige problemstillinger, som behandles i et historisk perspektiv. Underforstået, at man forstår sin samtid, hvis man studerer dens fortid. Udstillingerne i Brede var ikke kulturoverlevering i traditionel forstand, men moderat kultur- og samfundskritik med en optimistisk fremtidsforventning, begrundet i en erfaringsbaseret tillid til fornuften. Udstillingerne i Brede var baseret på et relativt bredt og inklusivt historiebegreb, hvor historie ikke entydigt blev sat lig med fortid.

I forhold til kronologi kunne jeg have trukket nogle udstillinger frem, hvor kronologien var mere strukturerende som eksempelvis i *Kina: riget i midten* (1975) hvor udstillingens dele fulgte en fremadskridende kronologi: fra *Kejserens Kina* over *Imperialismens Kina* til *Folkets Kina*; eller i *Drømmen om Amerika* (1984), hvor udvandringens forløb og den historiske kronologi flettedes sammen i seks afsnit: tematisk anslag, forholdene i Danmark, afrejsen, ankomsten, rejsen mod vest, perspektivering. De første fem afsnit fulgte tiden fra ca. 1850 til 1920'erne, mens det sjette og sidste afsnit fremstillede udvandringen fra mellemkrigstiden til nutiden, samt diskuterede hvilken betydning den danske indvandring havde haft i USA. Det er karakteristisk for begge disse eksempler, at kronologien ikke stoppede i fortiden, men blev ført op til nutiden både på handlingsplanet og i forhold til virkemidlerne. Der var klart gradsforskelle mellem de to udstillinger, hvor fortidsdimensionen og nutidsdimensionen fremstod jævnbyrdige i *Kina: riget i midten*, dominerede fortidsdimensionen over nutidsdimensionen i *Drømmen om Amerika*. Men forbindelserne mellem nutid og fortid blev i begge tilfælde konkretiseret.

Udstillingerne i Brede blev indstillet i slutningen af 1980'erne. Det skete som led i en økonomisk og ressourcemæssig prioritering i forbindelse med Nationalmuseets store om- og udbygningsprojekter i Prinsens Palæ og i Brede. Bredeudstillingerne havde gennem årene lagt beslag på mange medarbejdere og kostet mange penge, som ikke tilnærmelsesvist blev opvejet af entréindtægterne. Man blev mere og mere afhængig af fondsmidler og sponsorater. Nedsikringer i driftsbudgetterne var også den gang en tilbagevendende udfordring, man måtte forholde sig til.⁴⁴ Udstillingerne i Brede sluttede på et tidspunkt, hvor postmodernistiske og konstruk-

⁴⁴ Se direktionens beretning i *Nationalmuseets Årsberetning* 1978, 1981, 1983, 1985, 1986, 1988, 1989.

tivistiske tanker for alvor begyndte at gøre sig gældende indenfor de historiske videnskaber i Danmark. I 1990 udkom ikke blot Anne Sofie Beckers artikel i tidskriftet *Antropologi*, men også Den jyske Historikers temanummer *Findes historien – virkelig?* Udstillingerne i Brede skulle således ikke have været fortsat ret meget længere efter samme koncept, før de ville være kommet til at fremstå som noget, der havde udspillet sig selv. I stedet for fremstår de på afstand som et succesfuldt og tankevækkende museologisk fænomen i takt med deres tid. En afstand, hvor også den postmoderne traditionskritik kan ses i et historisk perspektiv. Alt har sin tid. Det gælder også den måde, vi forbinder fortid, nutid og fremtid med hinanden.

Kvalificering af historiebevidsthed har at gøre med evnen til at skabe forbindelser mellem fortid, nutid og fremtid. Det har at gøre med evnen til at omsætte erfaring til handling. Det er samtidig min opfattelse, at evnen til at skabe forbindelser mellem fortid, nutid og fremtid nemmere fremmes i situationer, individet opfatter og oplever som livsnære og derfor relevante og vedkomne, end i situationer, der virker fremmedgørende på individet. Set i det perspektiv skabte udstillingerne i Brede nogle situationer, der var potentielt gunstige for publikums kvalificering af historiebevidsthed. Potentielt gunstige, fordi udstillingerne kun kunne skabe rammer om og give in put til publikums erindrings- og identitetsarbejde. Temaerne, der blev taget op, var ikke nødvendigvis nære i forhold til publikums hverdagsliv, men tilgangen til formidlingen og virkemidlerne gjorde dem umiddelbare og sanselige. Anvendelsen af nye medier var med til at gøre udstillingerne nærværende for publikum. Desuden arbejdede et flertal af udstillingerne i Brede med flere tidsdimensioner og skabte forbindelser mellem dem. Det gjorde det muligt for publikum at spejle deres eget liv, deres egen hverdag og egne forestillinger om fremtiden i udstillingernes tematikker.

LITTERATUR

- Becker, Annesofie 1990, "Museets ting og udstillingens orden", *Tidsskriftet Antropologi* 21/22, 69-88.
- Befolkningen og Nationalmuseet 1984. København: Nationalmuseet og Socialforskningsinstituttet.
- Brock-Nannestad, Margrethe 1987, "Nu gider en rigtig udstilling ikke høre mere vrøvl", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 201-207.
- Bro-Jørgensen, Marianne 1989, "Nogle hovedlinjer i dansk museumsformidling i de sidste ti år", *Dansk tidsskrift for museumsformidling* 9, 33-37.
- Bryld, Claus m.fl. 1999, *At formidle historie*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Brøndsted, Johannes 1937, *Nationalmuseets vejledninger: De danske Samlinger: Oldtiden*. København: Nationalmuseet.
- Brøndsted, Johannes 1959, "Nationalmuseet i Brede: Et folkeligt museumsinstitut, *Nyt og Noter fra Nationalmuseet* 12, marts, 1-3.
- Busk Laursen, Bodil 1989, "På vej mod et nyt Nationalmuseum", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 9-23.
- Busk Laursen, Bodil 1991, "Nationalmuseets nye udstillinger: tanker og skitser", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 212-223.

- Collin, Bent 1977, "Hvad går Mølleåplanen ud på?", *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren* 124, september, 2-13.
- Dahler-Larsen, Peter 1989, "Hvordan forholder publikum sig til udstillingerne?", *Dansk Tidsskrift for Museumsformidling* 9, 28-32.
- Egevang, Robert m.fl. (red.) 1981, *Det skabende menneske: Kulturhistoriske skitser tilegnet P.V. Glob 20. februar 1981*, bind 1. København: Nationalmuseet.
- Erichsen, John 1992, "Velkommen til Brede: Nyt museum i den tidligere klædefabrik", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 64-77.
- Findes historien – virkelig?* 1990, Den jyske Historiker, nr. 50.
- Friis, Birte 1981, "Moser og mennesker i Brede: Nationalmuseets sommerudstillinger og deres publikum", i: Robert Egevang m.fl. 1981, 230-241.
- Gardner, Howard 2006, *Multiple Intelligences: New Horizons*. New York: Basic Books.
- Glob, P.V. 1962, "Et nyt Nationalmuseum", *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren* 33, september, 2-4.
- Glob, P.V.; Jacobsen, Verner; Kayser, Kjeld; Nellemann, Georg og Jespersen, Anders 1973, "Brede og Mølleådalene", *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren* 100, 2-13.
- Hjort, Line 2000, "Tilbage til museet!: Om den refleksive typologi i nye museumsudstillinger", *Kritik* vol. 33, nr. 44, 12-25.
- Haastrup, Lars og Bundgaard Rasmussen, Bodil 1989, "Med hilsen fra Brede: Status over 20 udstillinger med 2.584.405 besøgende", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 201-223.
- Jacobsen, Werner 1973, "Bredeudstillinger og publikum", *Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren* 100, oktober, 4-8.
- Jensen, Bernard Eric 2003, *Historie: livsverden og fag*. København: Gyldendal.
- Jensen, Jørgen 1992, *Thomsens museum: Historien om Nationalmuseet*. København: Gyldendal.
- Jensen, Jørgen 1993, *Nationalmuseets vejledninger: Danmarks Oldtid*. København: Nationalmuseet.
- Kikkenberg, Birgitte; Nielsen, Poul Otto og Thøgersen, Jens-Erik 2008: "Den nye Danmarks Oldtid: Om nyopstillingen 2005-2008", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 219-238.
- Koselleck, Reinhart 1979, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Mordhorst, Camilla 2009, *Genstandsfortællinger. Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. København: Museum Tusculanums Forlag.
- Mordhorst, Camilla og Wagner Nielsen, Kitte 2000, *Formens semantik: En teori om den kulturhistoriske udstilling*. Odense: Odense Bys Museer.
- Murray, David 1904, *Museums: their history and their use*, vol. 1. Glasgow: James MacLehose and Sons.
- Nationalmuseet og fremtiden: Plan for Nationalmuseets udvikling til år 2000*, 1985. København: Studieprojektet Nationalmuseet og Fremtiden.
- Nyrop, C. 1879, *Fra Den kunstindustrielle Udstilling: Erindringsblade*. København: J.H. Schuboths boghandels forlag.
- Rasmussen, Holger 1960, "Dansk Folkemuseum i Brede Klædefabrik", *Budstikken*, 5-12.
- Rasmussen, Holger 1979, *Bernard Olsen virke og værker*. København: Nationalmuseet.
- Steensberg, Axel 1959, "Brede", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 34-50.
- Strømstad, Poul 1998, "Eventyret i Mølleådalene", *Lyngby-Bogen*, 143-156.
- Thorhauge, Sally og Hjelskov Larsen, Ane 2008: *Museumsgrundbogen: kunsten at læse et museum*. Århus: Systime.
- Vasström, Annette; Christensen, Lars K; Pedersen, Lykke og Thelle, Mikkel 2009, "Brede Værk: Nationalmuseets nye satsning på formidling af industrikultur", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 109-120.
- White, Hayden 1973, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Periodika

Nationalmuseet (1966-1977), udkom 4 gange om året.

Nationalmuseets Arbejdsmark (1966-1979), årbog, under rubrikken 'Glimt fra Arbejdsmarken', udgik som rubrik fra og med 1980.

Nationalmuseets Årsberetning (1976-1988).

Nyt fra Nationalmuseet (1978-1988), udkom 4 gange om året.

Nyt og Noter fra Kulturmuseerne: Meddelelser ved Rigsantikvaren (1966-1977), udkom 6 gange om året.

CARSTEN TAGE NIELSEN,
PH.D., EKSTERN LEKTOR,
INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET,
ROSKILDE UNIVERSITET.

ABSTRACT

Artiklens problemstilling er, hvordan historiebevidsthed kan kvalificeres ved at arbejde med tidsdimensionerne fortid, nutid og fremtid i museumsudstillinger. Diskussionen eksemplificeres ved Nationalmuseets populære sommerudstillinger i Brede 1966-1988. Ligesom i forhold til oplevelser kan museet kun skabe rammerne for et kvalificeringsarbejde. Arbejdet er ét publikum selv foretager, og det slutter ikke, når publikum forlader udstillingen, men skal da først til at begynde.

HVERDAGSHISTORIE OG KOLLEKTIVE FORTÆLLINGER

ET CASESTUDIE FRA CHRISTIANIA

■ EVA CHRISTENSEN

- *A: ja jeg hedder Alex (1.0)
 *A: .h jeg har boet he:r (.) siden: (1.6)
 *A: v:interen mellem femoghalvfjerds og s:eksoghalvfjerds? (1.7)
 *A: jeg blev sku bå:ret her ind.

(Uddrag fra fokusgruppeinterview)

SPROGVIDENSKABELIG HISTORIEBRUGSANALYSE

Med ovenstående fire linjer indleder en christianit ved navn Alex præsentationen af sig selv under et fokusgruppeinterview. Han fortæller hvordan han kom til Christiania – han blev båret ind, som vi kan se, efter at have ligget og været på sammenbruddets rand i en lejlighed i den nordvestlige del af København. Inden han er færdig med sin præsentation godt halvanden time senere, har han redegjort for tredive års konflikter, sejre og nederlag, han har udpeget nøglebegivenheder i Christianias historie og forklaret sin egen andel i dem. Han har fremstillet sig selv som en entreprenant og dygtig ingeniør der har opbygget Christianias selvforvaltning og udannet flere generationer af unge teknikere. Og han har forklaret hvorfor han som følge af modgang og uvilje internt i Christianias fællesskab til sidst forlod sin post som daglig leder af det byggekontor, han selv havde bygget op. Den lille udskrift er med andre ord starten af et meget konkret eksempel på historiebrug: Historiebrug som det foregår på samtaleplan, i en samtalsituation hvor forskellige fortællere efter tur stykker deres livsbiografiske materiale sammen og rekonstruerer den med hjælp fra resten af fokusgruppen som udfordrer, underminerer og fortæller med.

Artiklen her sætter et stævnemøde op mellem en historiefaglig position og et sæt sprogvidenskabelige metoder. Den historiefaglige position er den der herhjemme er blevet fremført af Jensen¹ og som i grove træk handler om at gentænke historie som et produkt af almindelige menneskers hverdagspraksis og historiebe-

¹ Jensen 2003.

vidsthed. De sprogvidenskabelige analyserammer er hhv. den etnometodologiske samtaleanalyse og diskurspsykologien, to sprogvidenskabelige retninger der begge er radikalt handlingsorienterede (mere om det senere). Artiklen inviterer læseren med gennem en sprogvidenskabelig historiebrugsanalyse, en tur ned i hvad man kan kalde "historiebrugens mikrokosmos", og demonstrerer nogle af de mindste og de mest almindelige diskursive byggeklodser mennesker bruger til at fortælle historie ved hjælp af: Sproglige mikrohandlinger som spørgsmål, svar, afbrydelser, forklaringer og fortællinger. I fokus er den historiebrugende aktør og dennes diskursive arbejde, og artiklens sigte er at fremstille historiarbejdet som det foregår, *mens* det foregår, "in the making",² og vise hvordan historien bliver skabt, brugt og forhandlet i en proces hvor samtaledeeltagere trækker på både livsbiografisk materiale og kollektive perspektiver. På et mere abstrakt niveau er formålet at vise hvordan et radikalt processuelt perspektiv på historiebrug kan have noget at tilføje en historiebrugsanalyse.

De historiebrugere der er i fokus her, er christianitter, dvs. beboere fra den københavnske storbyoase Christiania, og casen handler om hvordan de under første del af den politiske forandringsproces der i daglig tale kaldes normaliseringen, dvs. årene 2004-2005, internt forhandler deres fortid, særligt årene omkring 1985-90. I fokus er Christianias Tekniske Selvforvaltning, den christianiaorganisation der varetager daglig drift af f.eks. vandforsyning, kloakering og bygningsvedligeholdelse. Analysens eksempler er hentet fra et fokusgruppinterview med seks mænd der alle har været med til at opbygge Christianias Byggekontor. I interviewet fortæller de om deres tid på Christiania og diskuterer stedets og deres egen fortid og fremtid.

Artiklen stiller følgende spørgsmål:

- Hvilke begivenheder fremstilles som særligt betydningsfulde af samtaledeeltagerne?
- Hvordan udveksler deltagerne i fællesskab betydningen af og erindringen om disse begivenheder? Hvilke former for in- og eksklusion foregår der i deres forhandling?

Svarene leder til nogle afsluttende overvejelser dels over forholdet mellem individuel og kollektiv rekonstruktion af fortiden, dels om hvordan en sprogvidenskabelig handlingsanalyse kan informere en historiebrugsanalyse.

² Bruner 1990.

HISTORIEBRUG PÅ CHRISTIANIA: CASEN

Før vi dykker ned i de sproglige analyser, kommer først nogle lidt bredere historiebrugsbetragtninger over den politiske situation på Christiania på det tidspunkt hvor fokusgruppeinterviewet foregår. Christiania er først og fremmest præget af store forandringer og usikkerhed i forhold til fremtiden. Forhandlingsklimaet mellem Christiania og myndighederne har ændret sig: Grundlaget er ikke længere et gensidigt ønske om at indgå aftaler, men et mere ensidigt krav fra myndighederne om at gennemføre en række lovliggørende tiltag på Christiania. Det er registrering af al bygningsmasse, vurdering af hvilke bygninger der er bevaringsværdige, og hvilke der kan rives ned, registrering af alle beboere med henblik på at kunne tilbyde den enkelte at købe sin bolig, og ændring af gadenavne som Pusher Street til Bådsmannsstræde – for at nævne nogle. Den politiske italesættelse af situationen er at der er grundlag for at lukke Christiania, og at der i hvert fald skal sættes ind for at lovliggøre og normalisere stedet. Christianias forhandlergruppe, ført an af advokat Knud Foldschack, arbejder for at finde løsninger og sidder ugentligt til møder med Slots- og ejendomsstyrelsen. Hashboderne i Pusher Street er revet ned få måneder forinden – til glæde for nogle christianitter, til sorg for andre – og størstedelen af pusherne og det liv der prægede pusherstreet før, er erstattet med politi der patruljerer flere gange dagligt. Forretninger som f.eks. Sunshine Bakery er i krise som følge af det svindende kundegrundlag. Christiania er således presset både på økonomi og på forhandlingskraft, samtidig med at ingen rigtig ved om de har en fremtid på Christiania – hverken som individer eller som fællesskab.

Czarniawska,³ der arbejder med historiebrug under forandringsprocesser beskriver hvordan mennesker og organisationer, når de står over for forandringer, typisk tager historien i brug som et pragmatisk redskab til at håndtere, legitimere eller styre forandringerne med. I europæiske storbyer bruger den politiske ledelse f.eks. historien til at finde fodfæste og holdepunkter og herfra kunne overskue fremtiden. De lægger strategier, opdaterer hvortil i historien man er nået og forsøger at "genstarte" herfra, gentænker løsninger fra fortiden og stykker byens historie sammen så den udgør et politisk grundlag for de byplanmæssige beslutninger: "Traditions are compiled from selectively combined elements of a pre-existing repertoire, into a coherent version that serves a pragmatic purpose: organizing, legitimizing, reframing".⁴

I Rom konstrueres f.eks. en formel kontinuitetsfortælling som trækker fortidens pompøsitet og storhed helt frem til nutiden – samtidig med at der laves et markant brud hvor der gøres op med Roms ry som nepotistisk og korrupt "bribe-city" – et ry der altså konstrueres som noget der hører fortiden til.

På Christiania ser man under normaliseringen på samme måde at historien anvendes pragmatisk – både politikere og christianitter laver rekonstruktioner, op-

³ Czarniawska 2002.

⁴ Ibid., 111.

summeringer af hvor man kom fra og hvor langt man er nået i historien og sammenligninger med fortiden. Politisk rekonstrueres historien så den kan bruges til at legitimerer startskuddet på normaliseringen: Christiania har ikke levet op til de krav staten gennem tiden har stillet og har nu kun sig selv at takke for at en lukning står for døren. Fra Christianias side forsøges omvendt at tilbagevise denne historie udadtil,⁵ mens man indadtil på et utal af møder – områdemøder, fællesmøder, forhandlergruppemøder, baggrundsgruppemøder, aktivistgruppemøder og spontane møder – forsøger at tage hånd om kaos, evaluere hvor Christiania er nået til, ad hvilken vej man skal fortsætte og hvor i fortiden de guldgruber der kan bringe Christiania videre, ligger.

Nogle af bestræbelserne er båret af en interesse for at dokumentere og bevare fortiden. En sådan tilbageskuende dokumentations- eller mindekulturel praksis viser sig f.eks. i webforummet prikrikprik⁶ hvor christianitter og venner af Christiania opfordres til at uploade små fortællinger til et webarkiv. Men de fleste aktiviteter peger fremad og handler om at sikre Christianias overlevelse og legitimitet. Da pressen slår ned på Christianias økonomiske "konkurs" og tilskriver den Pusher Streets lukning og fremstiller Christiania som kriminalitetens højborg, økonomisk båret af hashpenge, tager man på Christiania på mange forskellige niveauer fat på at få stedet økonomisk på fode igen. Fællesmødet diskuterer sanktionsmuligheder over for dem der er bagud med brugslejen ("brugslejeskyldnere"). Økonomimødet undersøger muligheder for at starte nye virksomheder og rationalisere de gamle. Det sker alt sammen ved bl.a. at fortolke fortiden og vurdere hvad der var fejltagelser, og hvad der var succeser.⁷ Aktivistforummet Forsvar Christiania opstår som ramme om christianitter og gæster fra Københavns græsrods miljø der i fællesskab laver demonstrationer, aktioner og kampagner, fremadrettet aktivitet der skaber positiv opmærksomhed, og samtidig har aktioner fra storhedstiden i 70'erne (f.eks. "Julemandshæren") som forlæg. Baggrundsgruppen udgiver "Christiania. En Hvidbog i farver"⁸ der opdaterer resultater på den kulturelle, sundhedsmæssige og tekniske front og redegør for Christianias udviklingsplaner og planlagte projekter. Endelig er der de mange overvejelser for den enkelte om hans eller hendes boligsituation: Hvor længe tør jeg blive her? Hvor skal jeg bo hvis jeg bliver tvunget til at flytte?⁹

ERINDRINGSFÆLLESSKAB OG IDENTITET

Midt i alle disse lokale forsøg på at skabe sammenhæng i tingene, samles fokusgruppen to eftermiddage i oktober og fortæller til interviewer og hinanden deres version af Christianias historie og deres visioner for fremtiden foran et kame-

⁵ www.christiania.org/modules.php?name=NukeWrap&page=/inc/pdf/polilogn/polilogn.html (1.9.2004).

⁶ www.prikrikprik.dk (10.3. 2005).

⁷ Christensen 2009.

⁸ Christianias Baggrundsgruppe 2005.

⁹ Dette kommer til udtryk i samtlige biografiske interviews.

ra. Fokusgruppen er sammensat med det formål at få indblik i lokale rationaler og forhandlinger der foregår i den mere "uofficielle" del af Christiania, og gruppen består af christianitter der alle (på nær et par stykker) lever et relativt tilbagetrukket christianialiv og ikke stikker næsen synderligt langt frem i de officielle politiske forhandlinger. Deres liv på Christiania er praktisk; de karakteriserer sig selv som "håndværkere" og "gadens drenge".¹⁰ De har brugt en stor del af deres christianialiv på at bygge en maskinpark op, renovere vandsystemet, etablere kloakker, skaffe gravemaskiner og værktøj, hjælpe folk med bygningsvedligeholdelse og varmeforsyning og på anden vis få den tekniske side af Christianias hverdagsliv til at fungere.

Selvom de har en lang (og – viser det sig i interviewet – dramatisk) fortid sammen, er det ikke fortiden der dominerer deres daglige aktiviteter sammen. Deres liv er praktisk og fremadrettet; de låner hinanden værktøj og giver en hånd med når der er problemer. De er iværksættere og har på kryds og tværs af hinanden gode idéer og projekter i støbeskeen der måske kan blive til noget og måske kan gi' den lille ekstraintægt der vil gøre deres økonomiske fremtid lidt mindre usikker. Den betydning deres fortid har, er altså skjult i det daglige liv.

I interviewsituationen derimod bliver fortiden nærværende og også til deltagerens egen overraskelse meningsfuld at huske og genfortælle. Spørger man om gruppen kan karakteriseres som et erindringsfællesskab, kan man således med rimelighed svare ja: De har en fortid sammen, og interviewsituationen gør en fælles erindringspraksis – en delt opmærksomhed, rekonstruktion og genoplevelse af den fortid de deler – midlertidigt relevant. Samtidig er fortiden nærværende i forholdet mellem gruppen og resten af Christiania. Når andre christianitter hører at jeg interviewer A, f.eks., dukker fortidens fortrædeligheder og bedrifter op som en skygge: "Han (var) jo ikke (...) den eneste i selvforvaltningen" og "det var jo kun kloakken han sad med". Byggekontorets nye ledelse, der overtog driften efter at A kastede håndklædet i ringen, har tilsvarende en helt anden udlægning af historien end gruppen: Hvor byggekontoret, i gruppens optik, blev overladt til sin sikre undergang da A forlod det, er opfattelsen blandt dem der dengang overtog det, at det var en befrielse, og at "nu skulle byggekontoret gøres til et sted hvor man kunne lide at komme". Historien bliver til og husket i et net af med- og modfortællinger der er med til at konstituere både gruppen og Christiania. Fokusgruppen er for så vidt christianiakulturens stedfortræder,¹¹ en knude i det net af fortolkningsprojekter, historier, positioneringer og planer der forhandles og udgør kulturen på Christiania.

ETNOMETODOLOGI OG DISKURSPSYKOLOGI

Så når vi frem til at præsentere den sprogvidenskabelige tilgang til analysen. Som sagt lægger artiklen sig historiefagligt op ad Jensen¹² der gør op med en opfattel-

¹⁰ Eller mere groft "betonhovederne" som de kaldes af mindre venligt stemte christianitter.

¹¹ Bruner 1990.

¹² Jensen 2003.

se af videnskaben som den sfære hvor historie eksklusivt bliver til. Opfattelsen er i stedet at historie også skabes og udvikles blandt almindelige mennesker som et produkt af deres historiebevidsthed og deltagelse i forskellige livsverdenssammenhænge og institutionelle praksisser. Kritikken har åbnet for nye begreber som "historiekultur og -bevidsthed" og for interessen for nye typer af empiri.

Inden for den sociologisk orienterede sprogvidenskab kan man finde paralleller til denne kritik. Et eksempel er etnometodologien som i sit grundlag er en mikrosociologisk disciplin, men som har fået en meget sprogligt orienteret overbygning, nemlig den etnometodologiske samtaleanalyse. Her vender man blikket væk fra ekspertopfattelser af sociale fænomener (som f.eks. historie) og interesserer sig i stedet for "etno-metoder" dvs. de metoder som hverdagshandlende samfundsindivider bruger til at omgås hinanden og få deres sociale virkelighed til at hænge sammen. Det kan f.eks. være sproglige metoder som at stille spørgsmål og give svar, og det kan være kropslige metoder som at passere hinanden i et fodgængerfelt.

Et etnometodologisk blik på "historie" vil søge efter hvor historien viser "sit praktiske ansigt". Som etnometodologerne Lynch og Bogen viser i "Spectacle of History" (1997), udgør det for både historikere, offentlighed og retsdomstol et meget konkret og praktisk stykke arbejde at stykke historien sammen når der skal findes et grundlag for at afsige en dom. Gennem sproglige analyser af videooptagelser fra den amerikanske Iran-contra retssag, udført med redskaber fra den etnometodologiske samtaleanalyse, viser de hvordan historien bliver til, skridt for skridt, som et stykke praktisk, diskursivt arbejde som vidner, forsvarer, anklager og jury gør i fællesskab: Vidnerne fremlægger deres viden, og anklager og forsvarer udspørger og udfordrer dem på kryds og tværs. Den officielle version af historien konstrueres og skrives ned i retsprotokollen, efterhånden som juryen vurderer hvilke hændelser der mest sandsynligt fandt sted hvordan og hvornår. Vidnerne individuelle versioner undersøges, sorteres og indarbejdes i den officielle version, "masternarrativet", der til sidst kommer til at gælde som sandheden og grundlaget for dommen. Forståelsen af historiebrug som et først og fremmest praktisk anliggende mellem hverdagshandlende mennesker, er grundlaget for artiklens tilgang til casematerialet. Selvforvaltningsdrengene ses som historiebrugere der – i en situation der ikke er så ulig den i retssalen – lægger deres individuelle "vidneudsagn" på bordet, til skue for interviewer og kamera, og til forhandling mellem de tilstedeværende medfortællere.

Et andet centralt krydsfelt mellem sprog- og socialvidenskab når det handler om mennesket som historiebruger, er diskurspsykologien. Ligesom etnometodologien foretrækker diskurspsykologien at begrænse sine analyser til de observerbare handlinger som sociale aktører udfører. Erindring undersøges f.eks. inden for diskurspsykologien ikke som et interpsykologisk (f.eks. kognitivt) fænomen der ejes eller besiddes af den enkelte, men derimod som "*accomplishments*" – noget der gennemføres igennem sociale handlinger, f.eks. tale eller tekst. Erindring *gøres*, og

derfor taler diskurspsykologien ikke om erindring, men om *erindringspraksis* der forstås som situeret, indlejret i større sociale praksisser og fælles:

Recallings, reminders, recognitions and narrations are not treated by participants as evidence for, or indeed accuracy of, some internal residue in individual minds of past professional practice. Remembering is oriented to and located as part of social action that deals with uncertainties in current practice.¹³

Allerede i midtfirserne tog diskurspsykologerne Edwards og Middleton¹⁴ et første spadestik til studiet af en sådan situeret og pragmatisk erindringspraksis. På grundlag af Halbwachs ideer om kollektiv erindring bad de en samtalegruppe om i fællesskab at rekonstruere filmen "E. T" mens de optag samtalen. Gennem analyse viste det sig at rekonstruktionsarbejdet var stærkt normativt, præget af kamp, og at de versioner deltagerne "huskede", kun kom igennem under konstant forhandling. F.eks. var samtaledeltagerne særdeles orienterede mod at rekonstruere en version af filmen som der var nogenlunde enighed om i gruppen. Desuden var de orienteret mod at konstruere en *sammenhængende* version. Og endelig var det tydeligt at hver taler orienterede sig efter at kunne blive stillet til regnskab for hvordan han eller hun rekonstruerede filmen, hvorfor der også blev gjort en del arbejde i forhold til at retfærdiggøre de forskellige udlægninger f.eks. ved at holde dem op imod alternative versioner.

Godt tyve år senere udviklede Middleton og Brown¹⁵ et decideret empirisk program, der i punktform beskrev det kommunikative grundlag for studiet af konversationel erindring: 1. Erindringspraksis gennemføres *sekventielt*. Sekventialitet refererer til at samtaler bygges op af handlinger der følger efter hinanden i tid. Rekonstruktionen af fortiden, når den foregår i en samtale, er ikke en færdig tekst på et stykke papir. Den foregår derimod skridt for skridt, hvor én interaktionel handling har konsekvenser for den næste og så fremdeles. Det som én deltager siger, gør det mere eller mindre oplagt eller muligt for de andre at være med i næste tur osv. Erindringen antages at være sekventielt organiseret og erindringspraksissen skal undersøges som sådan. 2. Erindringspraksissen foregår i *fællesskab* mellem deltagerne som forhandler, inkluderer og ekskluderer hinanden i de projekter der har med erindring at gøre. 3. Erindringsarbejdet er indlejret i det øvrige *identitetsarbejde* der foregår. 4. Erindringspraksissen er *pragmatisk* og tager form efter hvordan deltagerne forpligter hinanden på den personlige eller kollektive relevans deres hævdede erfaring har.

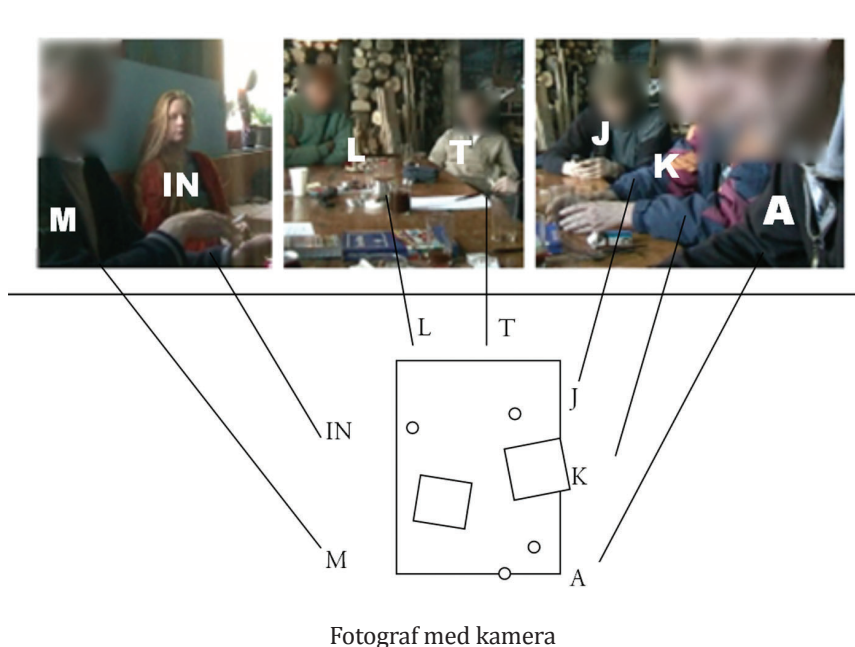
¹³ Middleton & Crook 1996, 392. Se endvidere Georgakopoulou 2006 og Ochs 1994 for narrativer, der bruges som afprøvning af fremtidige handlinger.

¹⁴ Edwards & Middleton 1986.

¹⁵ Middleton & Brown 2005, 87.

INTERVIEWSAMTALEN

Med artiklens teoretiske bagland udrullet kan vi nu se hvordan de skitserede begreber viser sig i praksis. Som sagt består fokusgruppen af seks mænd fra Christianias tidligere tekniske selvforvaltning. Interviewet finder sted i Christianias Energiværksted og foregår som en næsten fire timer lang præsentationsrunde hvor deltagerne veksler mellem personlige udlægninger af deres egen historie og fælles fortælling af mere kollektive passager.

Fotograf med kamera

Jeg har bedt gruppen om at præsentere sig helt kort og en ad gangen, og derefter fortælle om deres liv på Christiania. Mod forventning når vi aldrig længere end til præsentationsrunden og interviewet udvikler sig således til en blanding af et narrativt, livsbiografisk interview og en fokusgruppesamtale. Hver deltager fortæller efter tur sin personlige selvfortælling.¹⁶ Imens fortæller de andre med på de dele af historien som de kender, og korrigerer, supplerer og fortolker fremstillingerne som dermed bliver en blanding af selvfortællinger og fælles fortællinger. Det bringer ikke alene deltagerne uenigheder frem i lyset således at brud og forskelle i forståelsen og fortolkningen af fortiden kommer til syne. Det bliver også muligt – ved at studere medfortælleraktiviteten – at få indblik i de måder hvorpå selvfortællingerne sættes i spil, forhandles, bruges og formes socialt. Interviewmaterialet er så-

¹⁶ Linde 1993. Se også Lucius-Hoene & Deppermann 2002.

ledes velegnet til at undersøge forholdet og forhandlingerne mellem deltagernes individuelle og de kollektive perspektiver.

PERSONLIGE OG KOLLEKTIVE PERSPEKTIVER

Analysens nedslagspunkter fokuserer på Alexes (A) præsentation. Han er nr. to i rækken, og i det lille uddrag på artiklens allerførste side (transkriptionssymbolerne finder du forklaret bagerst i artiklen) ser vi at han fortæller i "jeg"-form om ting fra sit eget personlige livsforløb. Det er på den måde A's historie, de andre i gruppen er ikke med, og det han fortæller om, skete længe før han traf dem. De andre samtaledeeltagere giver tilsvarende A retten til at fortælle ved blot at lytte opmærksomt og afholde sig fra selv at sige noget. Sådan organiserer de i fællesskab fortælleaktiviteten.

Men som præsentationen skrider frem, bliver det vanskeligere at afgøre præcist hvis historie der bliver fortalt, og hvem der fortæller den. Deltagerne begynder at arbejde sammen om at rekonstruere fortiden og fortælle med på hinandens fortællinger – som derved bliver mere kollektive. Det bliver tydeligt i næste eksempel hvor det ikke længere er As "jeg" der bærer handlingen, men et "vi" der omfatter flere af de andre rundt om bordet. De andre var også med i det han fortæller om, og de ved ligeså meget om det der skete som A. Det håndterer de bl.a. ved at tage sig nogle rettigheder til at tale med som de ikke benyttede sig af da præsentationen gik i gang. Se her i udskriften hvordan L og især K kommer på banen:

Eks 2. Det alt sammen beskrevet i den her

- 312 *A: det var helt andagtsfuldt (.)
- 313 .h første gang vi sku grave dernede vi var femten me[??]
- 314 *?: [((host))]
- 315 (0.3)
- 316 *A: vi var femten m:ensker .hh
- 317 der havde købt en gravemaskine og vi havde købt en
- 318 gravemaskine for otte tusind kroner.
- 319 (1.2)
- 320 *L: hva år started det projekt?
- 321 (.)
- 322 *A: [det startede i fem- fem seks og firs ik?]
- 323 *K: [??? femogfirs ?????????????????]???=
- 324 *A: =ja
- 325 (1.4)
- 326 *A: og det varede f:ire år og så kloa[kerede vi]
- 327 *K: [det alts sammen] i øvrigt
- 328 *K: beskrevet i den her=
- 329 *A: =nå den er beskrevet deri?
- 330 (0.3)
- 331 *A: he:le den [hel]

332 *K: [he:]le historien

333 (0.4)

334 *A: ↓ja ↑o↓kay

335 *?: ja

Nu kommer vi ind på begreberne sekventialitet og relevans. I (313 – 318) lægger A an til en andagtsfuld fortælling om en gravemaskine. Han viser tydeligt at der er en fortælling på vej, og at de andre roligt kan læne sig tilbage og lytte, i forventning om at A vil udrede hvad der skete med gravemaskinen og ikke stoppe før han er færdig. *Sekventielt* er der altså fri bane for A og talepause for de andre. Da A alligevel gør et ret langt ophold i fortællingen (317) kommer Lars (L) ind – muligvis for at assistere A – og anmoder om et årstal (linje 318). Fordi "et spørgsmål" sekventielt kalder på en bestemt handling, nemlig "et svar", og fordi L ikke stiler sit spørgsmål direkte til A, åbner L for – eller måske "fisker" han efter – at de andre deltagere nu kan komme ind i samtalen med den viden de har. Samtidig foreslår L med sit spørgsmål også at det præcise årstal er *relevant viden* i situationen, til trods for at A ikke har lagt op til at bruge krudt på det. Man kan måske sige at han dermed forsøger at opretholde en norm om at der skal være kronologisk sammenhæng i fremstillingen, at han orienterer sig mod at samtalen filmes og at gruppen efterfølgende vil kunne blive holdt op både på samtals sandhedsværdi og moralske indhold, eller mod at interviewer muligvis er interesseret i historiens faktuelle detaljer. På samme tid løser han altså en opgave der både kan ses som at assistere A, der muligvis er gået i stå, og at opretholde interviewet som faktuel interview på trods af A's hang til detaljer og personlige ekskurser.

Kaj (K) griber muligheden (321) for at besvare L's spørgsmål: Selvom vi ikke kan læse i udskriften præcis hvad han siger, kan vi se at han bliver ved med at tale indtil A holder op, og at A i næste tur må anerkende K's svar med et "ja" (322). Da A derefter forsøger at fortælle videre – nu ved at springe handlingsforløbet om gravemaskinen over og gå direkte til oplysninger om hvor længe projektet tog, og hvad der kom efter – afbryder K ham (325), henvender sig direkte til interviewer og forklarer at "det er alt sammen i øvrigt beskrevet i den her", mens han vifter med Christianias Statusrapport fra 2004 (som han selv har medbragt til interviewet). Hvad er det K gør her? Han inkluderer sig selv i A's erindringsprojekt – ikke ved at hjælpe ham med rekonstruktionen, men ved at udpege for interviewer hvor historien alternativt kan findes. Det er en meget udbredt metode i interviewet, deltagerne bruger for at tale sig ind i hinandens fortælleprojekter: At ændre samtals deltagermønster således at interviewer gøres til direkte modtager for en forklaring af den ene eller den anden slags, og "løfte samtalen op i perspektiv" ved at relatere den til en bredere historisk eller politisk kontekst.¹⁷

¹⁷ Christensen (under udarbejdelse).

Her supplerer K altså med at det A taler om, også findes i den officielle statusrapport. Med det informerer K selvfølgelig interviewerens om at statusrapporten kunne være en relevant kilde til viden, og dermed positionerer han sig selv højt på den videnskæssige arena som samtalen udgør: Han har overblik, han ved hvad A taler om, og han kender endda alternative og mere officielle versioner. Samtidig kan det K siger, høres som en slags "undskyldning" for at gruppen – måske særligt A – ikke kunne huske de eksakte detaljer, og som en demonstration af at Christiania godt kan levere mere præcise versioner af historien end den der lige stykkes sammen her. Den kan også høres som et "garantistempel" af As fremstilling, en slags "det er rigtigt nok, det han fortæller – læs selv her".

Derudover er der noget potentielt underkendende over det K siger: A's fortælling er ikke enestående, og A har ikke eksklusive rettigheder i forhold til at fortælle den – den er derimod allerede beskrevet af andre (tilfældigvis K selv) som en del af Christianias mere officielle historie. Han gør noget ved den igangværende snak og herunder A's fremstilling: Han formulerer at talen allerede er beskrevet, og dermed opsummerer han "essensen" af den som det der er med i den officielle rapport – dvs. altså ikke f.eks. A's subjektive eller følelsesmæssige oplevelser, som f.eks. den andagtsfuldhed A oprindeligt lagde op til at fortælle om.

Uden at sige at der foregår en egentlig "kamp" om hvor personlig en udlægning af fortiden der er passende og relevant i samtalen, synes det rimeligt at sige at L's og K's deltagelse har en funktion i forhold til at trække de faktuelle aspekter af fortiden mere frem i interviewsituationen end A lægger op til – og at der viser sig en tydelig orientering blandt deltagerne mod at historien kan og skal fortælles faktuel korrekt.

Det hele sker på få sekunder, og kort efter er Ks afbrydelse lukket ned, og A er på banen igen som hovedfortæller. Men historien om gravemaskinen som A lagde an til at fortælle i starten af uddraget, bliver aldrig fortalt – den ryger ud af samtalen. Det som deltagerne har fået vist hinanden om hvem der ved hvad, hvad de regner for relevant fortællestof, hvordan de personlige og mere officielle historier er knyttet sammen, og hvordan de i øvrigt agter at blande sig, sætter en dagsorden for hvad der bliver fortalt, og hvad der ikke bliver fortalt.

DRAMATISERING AF FORTIDEN

Som vi lige har set, er deltagerne fælles om at tale begivenheder ind og ud af samtalen her. Nu skal vi se lidt nærmere på hvilke begivenheder der træder frem her i grænselandet mellem gruppens personlige og kollektive fortællinger.

I et biografisk enmandsinterview¹⁸ fortæller A om sit liv, både før og efter han kom til Christiania. Han havde en barsk opvækst og en hård ungdom, og i 1975, da

¹⁸ Som del af den samlede undersøgelse blev A, K, J, L og M interviewet i narrative, biografiske interviews efter at fokusgruppeinterviewene var gennemført. Se Christensen, under udarbejdelse.

han var i starten af tyverne, fik han et nervesammenbrud. Hans venner samlede ham op, kørte ham til Christiania og afleverede ham til den kristne sekt "Guds Børn" der på det tidspunkt holdt til i Psyak Building. Her fik han en seng og blev han pas-set og plejet i et halvt år, mens han lidt efter lidt kom til kræfter igen. En morgen vågnede han og følte sig frisk og vandrede derefter ud på Dyssen hvor han slog sig ned i et tilfældigt hus. Siden har han levet sit arbejds-, privat- og kærlighedsliv på Christiania, og han har aldrig haft lyst til at forlade det for at vende tilbage til nor-maldanmark. Hans Christianialiv foregår på Energiværkstedet hvor han laver små opfindelser og udviklingsprojekter. Han håber at kunne blive på Christiania til han dør, og at kunne opretholde livet ved at hjælpe yngre, innovative christianitter i gang med at gøre deres tekniske ideer til virkelighed.

I gruppeinterviewet bliver disse personlige detaljer ikke udfoldet – og det foregående eksempel gav os en idé om at det bl.a. skyldes at der arbejdes sammen om at holde præsentationerne på sporet og inden for rammerne af hvad deltagerne forstår ved målet med det fælles interview.

I A's præsentation er det A's rolle som leder af selvforvaltningen og byggekonto-ret der får fokus. Der er særligt to begivenheder i A's præsentation, der "tiltrækker" de andres medfortælling: Den ene er A's ledelsesmæssige overtagelse af Christia-nias byggekonto i 1989. Den anden er hans retræte fra byggekontoet nogle få år senere. Perioden mellem de to begivenheder udgør gruppens storhed og fald i selv-forvaltningen – en tid hvor gruppen under A's ledelse vandt en række ideologiske sværds-lag, formåede at løse en del store tekniske problemer, men til sidst gav op og forlod byggekontoet med mere eller mindre grad af smækken med døren.

Hvor der i det eksempel vi netop har set, er tale om en mindre (om end nok så signifikant) afbrydelse af hovedfortællerens præsentation, overtages præsentation-en i andre tilfælde i længere tid, når de andre deltagere midlertidigt låner den til selv at komme på banen og supplere med deres respektive udlægninger af fortiden. Det skal vi se i næste eksempel.

Her har fotografen netop korrigeret A for at fortabe sig i detaljer og bedt ham om at holde sig til præsentationsrunden.¹⁹ Det medfører at A sætter fortælletempoet op og skøjter hen over de næste begivenheder som er hans egen overtagelse af bygge-kontoet i 1989 (573-583):

Eks 3: Og vi ku selv

- 565 *A: .h og {så s:k(he)er det(h)} a: så sker der det .hh a det blir fra: å være ø::h
 566 *A: kloakarbejde og den slags ting der .hh så blir det til
 567 et byggekonto fordi vi siger nej til statens millioner?
 568 (0.4)

¹⁹ Fotografens anmodning om at sætte tempoet op kommer på eget initiativ og til interviewerens overraskelse. Der er i det hele taget forskellige opfattelser af formålet med optagelsen.

- 569 *A: og så går jeg på:å ø::h talerstolen sammen med h:am o:g (.) jeg
 570 ved ikke hvor mange andre der vil ha DET (.) .h vi vil ha vores
 egen
 571 selv^oforvaltning^o.
 572 (0.3)
 573 *A: og vi ku s:elv
 574 (0.9)
 575 og så sagde fællesskabet J:A.
 576 (1.7)
 577 *A: og s:e- (.) gik vi [??]
 578 *T: [niog]firs.

A redegør her for hvordan selvforvaltningen udviklede sig fra små projekter til en egentlig organisering som byggekantor. Men hans fremstilling er svær at følge og præget af at A skynder sig: Nok giver den sceniske beskrivelse af A der går på talerstolen, og den lange pause efter "og så sagde fællesskabet ja", en fornemmelse af at der er tale om en central begivenhed. Men det er uklart hvorfor den skal forstås som vigtig, og hvorfor det at sige nej til "statens millioner" medfører at "det bliver fra at være kloakarbejde og den slags ting" til et byggekantor (567). Det interessante er imidlertid ikke vores forståelse, men derimod den forståelse de andre samtaleledetagere viser. Og de behandler, som vi skal se, A's udlægning som noget der skal "repareres": Da A (efter en række problemer med at finde de rette ord og årstal) helt opgiver med ordene "det ik en introduktion det her, det går galt", kommer T (sekundært J) ham til undsætning og får dermed lejlighed til at sætte sit personlige fingeraftryk på A's præsentation. Se her:

Eks 4: Niogfirs hvor byen tager vendingen

- 600 *T: jeg ved ik du fortæller din [historie det] syns jeg er fi:nt?
 601 *M: [din historie]
 602 *A: j::ae[h]
 603 *T: [du:] kommet til niogf[irs du er kommet ti:l]
 604 *J: [<der er nu:l: s:tress::>]
 605 (0.2)
 606 *T: ja de:r nul stress. (.) du ko:mmet ti::eh
 607 *T: niog[firs hvor byen tar] vendingen
 608 *A: [ja:- det- rigtig nok]
 609 *T: hvor vi har prøvet .hh [s:]tatens millioner? (.)
 610 *A: [ja]
 611 *T: [vi ha]::r været igennem de der enogtyve millioner? (.) det å[:r]
 612 *A: [ja] [°]a]
 613 *J: og vi har sagt nej? til dem,

- 614 *A: ja
 615 (.)
 616 *T: by:en siger hvad skal vi så gøre? det det s:amme spørgsmål
 617 *T: blir der der blir stillet igen som [blev] stillet .hh f:em år
 618 *A: [jah]
 619 *T: t:idligere [af lis] gi:mle[: .h]
 620 *A: [ja] [jaer-]
 621 *T: hvordan skal vi kla:re det? [hvor] skal pengene komm: [fra?]
 622 *A: [jaer] [jo]
 623 (0.3)
 624 *T: den eneste forskel var at nu var der kommet et helt nyt hold
 625 *T: til af folk som havde [s:et] en masse pe:n[ge]?
 626 *A: [j::a] [J:A]
 627 *T: .hh og dem var de villige til at gå efter,
 628 (0.5)
 629 *T: det valgte byen: at det sku vi ikke.
 630 (.)
 631 *T: der tog byen et valg og valgte dig?
 632 *A: de:t rigtigt
 633 (0.3)
 634 *T: t:il
 635 (0.3)
 636 *A: °°de:t rigtigt°°
 637 (0.3)
 638 *T: å:: (.) etablere en selvforvaltning.
 639 (.)
 640 *T: og du v::idereførte det arbejd- derfra. og det er vel
 641 *T: der vi: ko:mmet [°til et sted°]
 642 *A: [J:Aeh okay] s:å ka jeg så så sker der så s- de:t

Hvad er det der sker her? T assisterer A, først ved at formulere og forsvare hans ret til at fortælle sin historie færdig, "du fortæller din historie det syns jeg er fint" (600), og dernæst ved at udpege 1989 som det tidspunkt han mener, A's præsentation er nået til (603 og 607). Selvom T kunne være stoppet her – A's [ja:- det- rigtig nok] (608) kan høres som om han i hvert fald er nogenlunde med igen – fortsætter han og "opsummerer" As historie ved at beskrive en lang række handlinger der fandt sted op til og i året 1989 (607-638). Først da han er færdig og A har vist at han er med på hvor T vil hen (626), giver T turen tilbage til A så han kan fortælle videre (641).

T guider for så vidt blot A tilbage på banen ved at opsummere hvorfra i fortællelandskabet han mener det er relevant at han tager fat, og han overgiver også ta-

leturen efter at den opgave så at sige er løst. Men alligevel er hans assistance langt fra neutral. Undervejs supplerer og skærpes A's fremstilling af begivenhederne omkring 1989.

Lad os sammenligne de to udlægninger som hhv. A og T leverer. As beskrivelse (linje 565-577 ovenfor) er problemfyldt og antyder kun de sammenhænge der gør at den ene handling leder til den næste. Beskrivelsen af at A vinder fællesskabets tilslutning til at etablere en selvforvaltning er også stort set blottet for vinkling eller drama, og i stedet er handlingerne blot opremset efter hinanden uden nogen syn-derlig evaluering af begivenhederne eller positionering af de aktører der indgår.

T's beskrivelse (linje 600 – 641) er helt anderledes. Først og fremmest kommer der en hel del flere handlinger ind i billedet i forhold til A's beskrivelse. Handlingsforløbet rekonstrueres i tre trin, hvis udvikling følger en klassisk narrativ forløbskurve og organiseres rundt om en konflikt: T formulerer det sted A er nået til i sin historie, som 1989, det år "hvor byen tager vendingen". Denne navngivning lover i sig selv med et vist dramatisk potentiale, og fungerer dermed som en slags abstract for det handlingsforløb der vil følge. Derefter kommer en beskrivelse af den scene handlingsforløbet udspiller sig på: 1. "vi har prøvet statens millioner, vi har været igennem de der enogtyve millioner, og vi har sagt nej til dem"(609-613). Dernæst kommer udfordringen eller problemet 2. hvor "byen siger 'hvad skal vi så gøre?'" (616), efterfulgt af en sammenligning tilbage i tiden, hvorigennem nye, grådige christiaaktører præsenteres. Og endelig kommer løsningen 3. hvor "byen valgte at vi ikke skulle gå efter en masse penge. Der tog byen et valg og valgte dig til at etablere en selvforvaltning"(629-638).

Det afgørende nye er måden T strukturerer handlingsforløbet på, giver det en plotstruktur og en værdimæssig vinkling. En helt central konsekvens er at A tildeles en heltelignende position og pludselig optræder som den der bliver valgt af Christiania – der i øvrigt i T's fremstilling optræder som "byen" – til at løse problemerne. Tilsvarende antydes en modposition – det helt nye hold af "folk som havde set en masse penge", og som var villige til at gå efter dem – hvis holdninger afvises af byen. Den begivenhed A skøjtede hen over i eksempel 3 (617-648), genfortæller T væsentligt anderledes; stærkt dramatiseret og som et magtfuldt og ideologisk betinget gennembrud på den christianiapolitiske scene. Med sin genfortælling formår T ikke blot at minde A om hvad der skete det år hvor hans præsentation midlertidigt er strandet – han får også leveret en klar moralsk toning af de ting der skete og fremhævet konfliktpotentialen i det. T udnytter sin mulighed som assisterende medfortæller til at skærpe den værdimæssige udlægning af fortiden og genfrem-sætte året 1989 som højde- eller vendepunkt²⁰.

²⁰ Den værdimæssige positionering som man får en fornemmelse af at der er på spil i samtalen bliver mere tydelig, jo mere T deltager i samtalen. Senere viser det sig at T har et projekt der handler om at fremstille fortiden meget negativt, bl.a. for at legitimere at han selv har forladt Christiania. Se Christensen 2009.

KONKLUSION OG PERSPEKTIVERING

Artiklen slutter nu med en opsamling og nogle overvejelser der tager os tilbage til udgangspunktet: Interessen for det historiebrugende menneske der sætter livsbio-grafisk materiale på spil i en situation, der både er normativ, praktisk og social. Og spørgsmålet om på hvilke måder en handlingsanalytisk tilgang til historiebrug kan ændre eller supplere vores forståelse af os selv som historiebrugere og øge vores chancer for at få indsigt i andre historiebrugere eller historiekulturer. Med andre ord: Har analysen implikationer for vores forståelse af historiebrug?

Fordelene træder forhåbentligt nogenlunde klart frem: En handlingsanalyse som denne kan give nuanceret og præcis indsigt i lokale communities' brug, forhandling og bevidsthed om historien. Her er det Christianiafællesskabet, men principielt kunne det være en hvilken som helst type fællesskab eller erindringsfællesskab. Analysen kan demonstrere historiernes status i samtalefællesskabet – her i gruppen vidner de interne forhandlinger f.eks. om at historien (om det forsmåede byggekontor) nok er blevet fortalt mange gange, og udgør en genkendelig og fælles viden i gruppen, men betydningen er ikke "fossiliseret" som man f.eks. ser det i andre studier af erindringsfællesskaber²¹. Det nuancerede blik tydeliggør de større identitetsmæssige projekter, historien bliver til under – og som altid, i et eller andet omfang, vil være en del af sociale aktørers historiebrug og – kultur, og som derfor dårligt kan udgrænses fra analysen. Analysen giver os en mere præcis beskrivelse af de handlinger hvormed det handlende historiekulturelle individ får den personlige og den kollektive historie til at hænge sammen og overlappe. Vi kommer dermed tættere på det handlende menneskes "rygmarvsviden og – praksis" end f.eks. det mere kontrollerede interview. Og endelig: De bevægelser analysen sporer, er grundigt sandsynliggjort og forankret empirisk.

Også de identitetsmæssige projekter og positioneringsforsøg som væves sammen, giver analysen indsigt i: Hovedfortælleren skal i mål med en troværdig selv-fremstilling. Gruppen skal positionere sig i forhold til de mindre idealistiske (grådige) christiania grupper der i sin tid forsmåede dem. Christiania skal legitimeres via gruppens idealisme. Og endelig skal deltagerne hver især positionere sig socialt og vidensmæssigt i forhold til hinanden og sikre fremstillingernes troværdighed. Alt sammen identitets- og positioneringsprojekter der er en del af Christiania som kultur og giver et indblik i de bevægelser der konstituerer den. Tydeligst står det måske frem hvor tynd væggen er mellem den personlige fremstilling – A's selv-fremstilling – og den kollektive historie, og selv på mikroplan synes det evident at det er umuligt at forstå det ene uden det andet. Det personlige og det kollektive lever af hinanden, tilpasses hinanden, og kæmper samtidig om pladsen: A trækker på og er underlagt den kollektive histories krav i sin selv-fremstilling, de andre, som kender den kollektive historie, udpeger begivenheder for A og organiserer hans selvfor-

²¹ F.eks. Capalletto 1998.

tælling for ham, og den kollektive historie indarbejder og smyger sig rundt om A's historie. Gruppen bruger A's selvpræsentation som en lejlighed til at komme med kollektive versioner – og det i en grad der gør det næsten umuligt at skelne hvor A's historie ender, og hvor den fælles historie begynder. De individuelle og kollektive erindringer udveksles og sammenflettes også ved at deltagerne inkluderer og ekskluderer hinanden fra projekterne og i øvrigt forhandler hvilke projekter der skal arbejdes på: Mens A primært arbejder på at nå i mål med en selvfortælling der legitimerer ham (som mand, christianit, problemløser, uretfærdigt forsmået leder osv.), synes de andre at arbejde på begrundelsesprojekter der snarere retter sig mod at opnå oprejsning for gruppen (i forhold til dem der har vendt dem ryggen) og legitimitet for Christiania. Omvendt supplerer T A's selvfremsættelse, og hans position som leder skærpes drastisk af T's medfortælling. A's projekt er at fortælle sin personlige historie, men vilkårene er at den er til forhandling og kun bliver til med de andre som garanter og gatekeepere, både hvad angår dens faktualitet og dens moralske toning.

Tilbage står åbne spørgsmål som hvor langt ned i detaljen man skal gå for at fange historien i et handlingsperspektiv – på bekostning (måske) af mere overordnede eller strukturelle indsigter? Anden sprogligt informeret historieforskning lægger mindre vægt på handlinger og mere på f.eks. tekster²² eller på litteraturens former i historien.²³ I forhold til sådanne analyser kan man måske klandre handlingsanalysen for ikke at tegne det overordnede mønster af *hvilke* historier der bliver de vigtigste og mest betydningsfulde, *hvilke* der ender som masternarrativer. Men den samme kritik kan vendes om: Fordelen ved handlingsanalysen er netop at den fanger det træk ved historien at den *ikke* slutter, men altid er undervejs. Den slibes til, forhandles og slipper midlertidigt igennem til alles tilfredshed, ja. Men stadig plastisk og under forandring. Hvad fortæller os da mest om historie: Det færdige mønster eller mønsteret mens det bliver til?

LITTERATUR

- Alheit, Peter 2005, "Historier og strukturer – metodologiske overvejelser over narrativitet", i: Andersen Siig Andersen, Bettina Dausien & Kirsten Larsen (red.) *Livshistorisk fortælling og fortolkende socialvidenskab*. Roskilde Universitetsforlag.
- Bruner, Jerome 1990, *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cappelletto, Francesca 1998, *Long term memory of extreme events: from autobiography to history*. Sociologie Revalis 38; 69- 85.
- Christensen, Eva 2009, *Når fortælling bliver til argumentation*. NyS 37.
- Christensen, Eva under udarbejdelse, "Narrativer fra Christiania". Roskilde Universitetsforlag.
- Christianias Baggrundsgruppe 2005, *Christiania. En hvidbog i farver*. Christiania: Forlaget Ararat.
- Czarniawska, Barbara 2002, *A tale of three cities: or the glocalization of city management*. Oxford: Oxford University Press.

²² F.eks. Schiffrin 2003.

²³ F.eks. Alheit 2005; Bruner 1990.

- Edwards, D., & Middleton, D.J. 1986, Joint remembering: Constructing an account of shared experience through conversational discourse. *Discourse Processes*, 9 (4), 423-459.
- Georgakopoulou, A. 2006, "Thinking big with small stories in narrative and identity analysis", *Narrative Inquiry* 16. 129-137.
- Jensen, Bernard Eric 2003, *Livsverden og fag*. København: Gyldendal.
- Lucius-Hoene, Gabriele & Arnulf Deppermann 2002, *Rekonstruktion narrativer Identität. Ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews*.
- Linde, Charlotte 1993, *Life Stories. The Creation of coherence*. Oxford University Press.
- Lynch, Michael & David Bogen 1996, *The spectacle of history: speech, text, and memory at the Iran-Contra hearings*. Durham: Duke University Press.
- Middleton, David & Steven D. Brown 2005, *The Social psychology of experience*. Studies in remembering and forgetting. SAGE Publications.
- Middleton, David & Charles Crook 1996, "Bartlett and Socially Ordered Consciousness: A Discursive Perspective. Comments on Rosa (1996)" in *Culture and Psychology nr 4*, 1996.
- Ochs, E. 1994, "Stories that step into the future". D. Biber & E. Finegan (red.) *Perspectives on register: Situating language variation in sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press. 106-135.
- Schffrin, Deborah 2003, "Linguistics and oral history: The discourse connection" In D. Tannen (Ed.), *Discourse and Beyond*, Washington D.C: Georgetown University Press.

Websteder:

- www.christiania.org/modules.php?name=NukeWrap&page=/inc/pdf/polilogn/polilogn.html
(1.9.2004).
- www.prikprikprik.dk (10.3.2005).

EVA CHRISTENSEN,
PH.D.-STUDERENDE,
INSTITUT FOR KULTUR OG IDENTITET,
ROSKILDE UNIVERSITET.

ABSTRACT

Artiklen inviterer læseren med gennem en sprogvidenskabelig historiebrugsanalyse og demonstrerer nogle af de mindste og de mest almindelige diskursive byggeklodser mennesker bruger til at skabe historie til ved hjælp af: Sproglige mikro-handlinger som spørgsmål, svar, afbrydelser, forklaringer og fortællinger. Det er den historiebrugende aktør og dennes diskursive arbejde der er i fokus, og artiklen viser hvordan historien bliver skabt, brugt og forhandlet i en samtale hvor livsbio-grafisk materiale og kollektive perspektiver fletter sig sammen. Artiklen diskuterer hvordan et radikalt processuelt perspektiv på historiebrug kan have noget at tilføje en historiebrugsanalyse.

FREMTIDENS SPØGELSE ELLER FORTIDENS GENFÆRD?

BRUG AF HISTORIE I ELSA GRESS' SYN PÅ AMERIKA

■ IBEN VYFF

"Feltraabet for Europa idag kan givetvis ikke længere være Duhamels 'Red dig, Europa (fra USA)'. Men det bør være: 'Hjælp Amerika at redde sig fra fortiden'. Lad os ikke se fremtidens spøgelse i fortidens genfærd."¹ Med disse ord afsluttede Elsa Gress kronikken "Det middelalderlige Amerika", som kunne læses i *Information* d. 12. februar 1952. Alene titlens påstand om at USA skulle kunne ses som middelalderligt antyder, at Elsa Gress havde et særegent blik på USA, hvilket yderligere ekspliciteres med kronikkens afsluttende formuleringer.² Selvom USA i 1950'erne blev opfattet som både fascinerende og fremmedgørende og som fremtiden på godt og ondt, eksisterede der i samtiden en bred konsensus i opfattelsen af USA som fremtiden.³ Med en præcisering af at USA skulle reddes fra fortiden og den afsluttende formulering om ikke at se fremtidens spøgelse i fortidens genfærd, eller med andre ord ikke at se varsler for fremtiden i det, der afspejlede fortiden, bliver det dog tydeligt, at Elsa Gress insisterede på at vende op og ned på denne opfattelse og dermed besad et noget atypisk tolkningsrationale. Denne position ønskede hun tilsyneladende også selv at påberåbe sig ved eksplicit at skrive sig i opposition til franskmændene George Duhamel. Med bogen *Scènes de la vie future* fra 1930, der, som titlen vidner om, også skildrede USA som fremtiden, var han blevet kendt som en rabiat kritiker af den amerikanske masseproduktion og teknologiudvikling, en position han ligeledes oppebar i Danmark, hvor bogen udkom i 1931 med titlen *Red dig Europa!, – Scener af Fremtidens Liv*.⁴ Ud over at skrive sig op imod den fremherskende opfattelse af USA som fremtidigt, gik Elsa Gress yderligere i rette med Duhamel. I hendes udlægning stod hans opfattelse af forholdet mellem USA og Euro-

¹ Elsa Gress, *Information* d. 12. februar 1952.

² USA blev oftest omtalt som Amerika i 1950'erne. Elsa Gress benyttede således den betegnelse, der var skik og brug i samtiden, og hendes begrebsvalg skal altså ikke tages til udtryk for en etnocentrisk opfattelse af, at Amerika er ensbetydende med Nordamerika.

³ At USA i 1950'erne primært blev opfattet som et bud på en moderne fremtidsvision er en af pointerne i min ph.d.-afhandling, se Vyff 2007.

⁴ Bødker 1999; Knudsen 2003.

pa stod ikke længere til troende, for det var USA og ikke Europa, der skulle reddes. Hvor Europa i Duhamel'sk forstand anno 1930 skulle reddes fra USA, er det dog påfaldende, at USA med Elsa Gress' formulering ikke skulle reddes fra et land eller en nation, men fra fortiden. Spørgsmålet er imidlertid, hvilken fortid Elsa Gress mente, amerikanerne skulle reddes fra. Skulle de reddes fra deres egen fortid, eller skulle de reddes fra europæernes fortid? Og frem for alt, hvordan skulle amerikanerne kunne reddes eller redde sig fra en tid, der allerede var passeret?

Elsa Gress' noget beske formuleringer peger på en tone i samtidens debat, som de færreste vil forvente, tid og kontekst taget i betragtning. En kritisk optik på USA er i sig selv ikke bemærkelsesværdig. 1950'erne fremstilles ofte som et årti, hvor koldkrigs konflikten spidsede til, og hvor der hverken politisk eller kulturelt var plads til nuancer eller ambivalenser, når det gjaldt stillingtagen til USA eller Sovjetunionen for den sags skyld. Amerikanisering og de proamerikanske holdninger betragtes generelt som udbredte blandt den danske befolkning, med den yderste venstrefløj som en undtagelse. Selv om der ikke eksisterer en entydig konsensus i opfattelsen af anti-amerikanismens udbredelse i en dansk kontekst, findes der dog en enighed i synet på, at fænomenet frem for at være en politisk protest var forbundet med kulturlivet og ikke fik den store betydning.⁵ Kritiske røster overfor USA bliver med andre ord set som et fænomen, der hørte en snæver gruppe af intellektuelle eller den yderste politiske venstrefløj til, og under disse etiketter kunne man med rimelighed placere Elsa Gress. Det interessante med Elsa Gress er dog imidlertid, at hun ikke lader sig rubriceres som entydig kritisk. Elsa Gress forsvarede også USA, videreformidlede sin viden om USA og bragte amerikanske kunstnere til Danmark, hvorfor man i andre sammenhænge vil kunne karakterisere hende som en form for americanizer, hvilket vil sige én, der aktivt arbejdede for at overføre amerikanske produkter eller ideer. Med Elsa Gress er der således noget, der tyder på, at der faktisk eksisterede et rum, hvor der var plads til at være både begejstret og kritisk, når det gjaldt opfattelsen af USA, hvilket både er tankevækkende og animerer til at komme en forståelse af hendes indre logik i synet på USA et skridt nærmere.

Elsa Gress skrev "Det middelalderlige Amerika", mens hun var bosiddende i New York med et et-årigt universitetslegat, i færd med at forlænge sit forskerlivsum. Det var således af lyst, at hun befandt sig i USA, hvilket er værd at notere sig. Men det bemærkelsesværdige stopper ikke her, for også i forhold til ophavssted synes Elsa Gress' kronik at udfordre de gængse synsvinkler, da *Information* ikke var et USA-kritisk forum. Avisen var på dette tidspunkt en antikommunistisk avis med liberale synspunkter, som officielt støttede vestmagtalliancen.⁶ Hvorfor en anti-kommunistisk avis valgte at være talerør for Elsa Gress' kritik af USA, og hvordan Elsa Gress på en gang valgte at ytre sig i så kritiske vendinger om USA, alt imens hun

⁵ Se bl.a. Hertel 2002 og Thing 2001. For en gennemgang af forskning i amerikanisering og anti-amerikanisme i dansk forskning, se Vyff 2007.

⁶ Mod slutningen af 1960'erne svinger avisen dog politisk mod venstre. Se Mads Lange 1996.

aktivt gjorde en indsats for at blive i landet, fremstår som lidt af et mysterium, der ikke bliver mindre interessant af, at hun senere samme år, i 1952, udvistes af USA. Elsa Gress var i første omgang kommet til USA i 1951 med et 1-årigt universitetslegat. I USA indledte Elsa Gress en affære med litteraturforsker R.W.B. Lewis, en tidligere bekendt, og i løbet af året søgte og fik hun tildelt et 3-årigt stipendium fra Rockefeller-Fonden. Imidlertid afviste de amerikanske immigrationsmyndigheder i slutningen af 1952 at forny hendes forskervisum. Kort efter udvistes hun af USA af State Department og vendte tilbage til Danmark, på dette tidspunkt gravid med Lewis, som dog var gift og valgte at forblive i sit ægteskab.⁷ Hvorfor Elsa Gress blev sendt ud af USA er uvist. Det er både blevet forklaret med kommunistiske kontakter i den tidlige efterkrigstid og med de kritiske artikler, som hun skrev til danske aviser under sit ophold i USA, og som kronikken "Det middelalderlige Amerika" er et eksempel på.⁸

Elsa Gress havde øjensynlig ikke problemer med at få visum til USA i første omgang, men det er ikke usandsynligt, at politiske kontakter, politisk overbevisning, daværende eller tidligere, eller en for kritisk pen har været udslagsgivende for afvisningen af hendes visumansøgning. Det interessante ved hendes udvisning er imidlertid, at hun så sig selv som mere begejstret end kritisk, som en proamerikansk anti-amerikaner. Desuden kan man argumentere for, at hun i virkeligheden tog USA mere alvorligt end så mange andre i tiden, bl.a. fordi hun gjorde sig til talsmand for, at kritik af landet burde ske på baggrund af egne erfaringer i stedet for den mere letkøbte og generaliserende kritik, der ofte kom fra 3. og 4. hånds beskrivelser.⁹ Hvordan hendes udvisning end skal forklares, er det tydeligt, at hendes møde med USA og amerikansk kultur i begyndelsen af 1950'erne vakte hendes interesse, også efter hendes udvisning, og var et tilbagevendende tema i hendes skrivelser fra 1950'erne.

Ved første øjekast fremstår det som om Elsa Gress i sin insisteren på at vende op og ned på opfattelsen af USA og i sine formuleringer både var kritisk, temmelig ukonventionel og ind i mellem på grænsen til det uforståelige. Hvordan man end vender og drejer Elsa Gress' udsagn, er det tydeligt, at fortiden og fremtiden fremstår som centrale kategorier i hendes fremstilling og som væsentlige for måden, hun argumenterede for sin sag. Hun brugte tydeligvis historien, både ved eksPLICIT at referere til historiske epoker, som kronikkens titel er et eksempel på, og ved at etablere en sammenhæng mellem forståelser af fortiden og det, hun ventede sig af fremtiden. Elsa Gress brugte historien, men det interessante er naturligvis, hvad hun brugte den til, og om et historiebrugsperspektiv kan fungere som en nøgle til at

⁷ For yderligere oplysninger om Elsa Gress og hendes ophold i USA, se Bech-Petersen 2000 og Cotta-Schønberg & Vang Lauridsen (red.) 1990 (især i afsnittet "Elsa og Amerika" som er skrevet af hendes søn David Gress).

⁸ Se henholdsvis Cotta-Schønberg og Vang Lauridsen 1990 og Bech-Petersen 2000.

⁹ Se Elsa Gress, *Politiken* d. 22. september 1954.

forstå hendes politisk-kulturelle tænkning. Mit formål med artiklen vil i første omgang være at undersøge, på hvilke måder Elsa Gress brugte historie i sine skrivelser om USA, og hvilken effekt disse forskellige brug af historie fik i teksterne. Hvordan så hun eksempelvis sammenhængen mellem fortiden og fremtiden i synet på USA, og hvad brugte hun denne forbindelse til at illustrere? Ved at fokusere på Elsa Gress' brug af historie håber jeg overordnet at kunne belyse rationalet i hendes opfattelse – eller opfattelser – af USA og på denne måde komme nærmere et svar på, hvorfor hun havde disse særegne opfattelser af USA, og om de var så særegne endda. Nuancerne i hendes blik på USA ønsker jeg afslutningsvist at perspektivere ved at betragte Elsa Gress og hendes forståelse af USA i relation til hendes samtid.

I Elsa Gress' forskellige brug af historie indgik blandt andet, at hun inddrog fortiden og fremtiden i sine ræsonnementer om samtidens USA. Det synes oplagt, at hendes brug af og interesse for historie ikke var forbundet med en antikvarisk fascination af det forgangne. I langt højere grad synes hun at have haft en tilgang til historie, hvor elementer fra fortiden kunne sættes i forbindelse med hendes oplevelser og kæpheste i samtiden. Elsa Gress brugte således historien pragmatisk, men spørgsmålet er, om og i hvilke sammenhænge, det var fortidsfortolkning, samtidforståelse eller fremtidsforventning, der var fremherskende i hendes historiebrug. Var det med andre ord historiebrugens erindrende, diagnosticerende eller anticiperende funktion, der var fremherskende i måden, hun brugte historie i sine beskrivelser af USA? Begrebet historiebevidsthed refererer samlet til samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidforståelse og fremtidsforventning, og det bliver således i samspillet og afvejningen af Elsa Gress' historiebevidsthed, at jeg finder afsæt til at begribe Elsa Gress' brug af historie.¹⁰ Elsa Gress' historiebevidsthed bliver således min nøgle til at analysere hendes brug af historie, men som jeg vil demonstrere i artiklen, kan hendes historiebevidsthed ikke alene forklare hendes forskellige brug af historie.

Elsa Gress (1919-1988) havde en magistergrad i litteraturvidenskab fra Københavns Universitet og fungerede livet igennem som både romanforfatter, kritiker, kronikør, dramatiker, oversætter, forlagskonsulent og essayist. Hun var berømt og berygtet som debattør i sin tid og blev meget sigende karakteriseret med følgende ord i *Nordisk kvindelitteraturhistorie* midt i 1990'erne: "Kritikeren, forfatteren, akademikeren, oversætteren Elsa Gress blev også kendt som polymediet, samfundsrevseren, amazonen, feministen – og som Danmarks eneste 'vrede unge mand'".¹¹

Det er ikke ambitionen for denne artikel at lave en biografisk skildring af Elsa Gress. Vigtigt er det imidlertid at få præciseret, at Elsa Gress i vid udstrækning levede af sine ord og af at have en mening, der gav genlyd. At skulle tage højde for alle de steder og alt det materiale, hvori hun livet igennem gjorde sig betragtninger om

¹⁰ Jensen 2003, 67-70 og Jensen 1991.

¹¹ Møller Jensen 1996, 562. For biografiske informationer om Elsa Gress, se desuden Cotta-Schønberg og Vang Lauridsen (red.) 1990; Larsen 2000 og Brøgger 1988.

USA, er i denne sammenhæng for omstændigt. I stedet har jeg valgt at fokusere på hendes skrivelser om USA i en afgrænset periode, 1950'erne. Dette årti indeholdt både skelsættende begivenheder i Elsa Gress' personlige erfaringer med USA og fremstilles ofte i historiske sammenhænge som et årti, hvor koldkrigskonflikten spidsede til, hvilket jeg vender tilbage til senere. Af Elsa Gress' skrivelser om USA i 1950'erne har jeg primært valgt at beskæftige mig med udvalgte aviskronikker og hendes selvbiografiske roman *Jorden er ingen stjerne* fra 1956. Da listen over hendes skrivelser om USA i årtiet er omfattende, har jeg valgt at beskæftige mig mere indgående med et par af de kronikker, i hvilke hendes historiebrug tydeligst eksciteres, men jeg har naturligvis også skelet til hendes øvrige litterære produktion.

AMERIKA – FORTIDSLEVN ELLER FREMTIDSLAND?

En af de primære pointer i Elsa Gress' forskellige skrivelser om USA, der også findes i kronikken "Det middelalderlige Amerika" var, at europæere – og dermed også danskere – havde en forfjelt opfattelse af USA. Denne opfattelse var betinget af manglende kendskab, misforståelser og misinformation, og Elsa Gress betonedes derfor vigtigheden af, at folk udenfor USA fik et ordentligt kendskab til og derved en bedre forståelse for amerikanerne. Helt grundlæggende handlede fejltolkningerne om, at mange europæere, som allerede nævnte indledningsvist, opfattede USA som et fremtidsland i modsætning til Elsa Gress selv. Som Elsa Gress forklarede det i kronikken:

Vi er saa vant til at betragte USA som fremtidslandet paa godt og ondt, at den tunge fortidsarv, Amerika slæber rundt med, ikke almindeligvis anerkendes som saadan. Selv naar vi i Europa hører eksempler paa barbarisk intolerance og bigot snæversyn fra Amerika, er vi tilbøjelig til at betragte dem som udslag af moderne dehumanisering snarere end som levn fra en sejglivet fortid. Det kunde være ikke blot berettiget men ogsaa bidragende til et nyt perspektiv, hvad visse amerikanske foreteelser angaar, om europæerne vilde opgive at klynge sig til monopolet paa en fortid og i stedet vænne sig til at opfatte en hel del amerikanske fænomener som tilhørende fortiden, snarere end nutiden eller fremtiden.¹²

Europæeres forestillinger om amerikanerne som intolerante og snæversynede var således netop et udtryk for denne misforståelse. Det var ikke forestillingerne om disse amerikanske karaktertræk som sådan, Elsa Gress opponerede imod. Karaktertrækkene stod til troende, men Elsa Gress' pointe var, at de ikke skulle opfattes som en følgevirkning af det moderne liv, men som en arv, amerikanerne endnu ikke havde kunnet frigøre sig fra. På disse områder hang amerikanerne så at sige fast i

¹² Elsa Gress, *Information* d. 12. februar 1952.

fortiden, og det var derfor ved at betragte og fortolke fortiden, at forklaringerne på og forståelsen for samtidens amerikanere skulle findes.

I kronikken uddybede Elsa Gress yderligere, hvordan konventionalisme og autoritetstro var to andre typiske amerikanske karaktertræk:

Det er nemlig sandheden – en af de bitre sandheder, som selv vaagne og intelligente amerikanere gerne skjuler for sig selv og andre – at amerikanere, der mere end noget andet folk taler om, og endog tror paa deres egen 'individualisme' idag er det mest konventionaliserede og autoritetstroende folk, i al fald i den vestlige verden.¹³

Konventionalisme og autoritetstro blandt amerikanerne havde i Elsa Gress' udlægning ført til en befolkning af ensomme mennesker, der var styret af en trang til ikke at skille sig ud fra mængden, hverken i ytringer eller handlinger.¹⁴ Kombinationen af amerikanernes store tilpasningstrang og et samfund præget af blind autoritetstro havde, som Elsa Gress forklarede, gjort amerikanerne til et let bytte for de autoriteter, som europæerne var ved at være og ville have været vokset fra, hvis ikke de to verdenskrige havde langsommeliggjort udviklingen. For at illustrere problemstillingen fremdrog Elsa Gress amerikanernes forhold til kirken, eller kirkerne, og deres forhold til forretningsverdenen, som et eksempel på to autoriteter amerikanerne ikke havde frigjort sig fra. De amerikanske kirker, forklarede hun, havde så meget indflydelse, fordi de, som den katolske kirke i middelalderen, havde en funktion, der rakte ud over det kirkelige. De amerikanske kirker fungerede som et samlingssted, hvor religiøse formål kombineredes med sociale funktioner, hvilket betød, at kirken på en gang skabte et afhængighedsforhold for dens medlemmer og dikterede deres meninger og opførsel. På samme måde som kirken levede også forretningsverdenen stort på amerikanernes konventionalisme, og visse firmaer udstak således retningslinier, ikke bare for de ansattes holdninger og handlinger, men også for deres familiers holdninger og handlinger.

Elsa Gress mente med andre ord, at amerikanerne, som en konsekvens af deres karaktertræk, var fastholdt i rollen som ofre for nogle af de mere samfundsovergribende institutioner og myndigheder, som europæerne var ved at have gjort sig fri af. Sporet ind på denne tankegang giver udsagnene fra det indledende citat således mening: I Elsa Gress' fortolkning skulle amerikanerne have hjælp til at redde sig fra de autoriteter, som europæerne var vokset fra. Amerikaneren skulle reddes fra autoriteter, som europæerne kunne genkende fra deres egen fortid, autoriteter, som Elsa Gress mente var forældede og dermed fortidige i deres måde at fastholde og definere menneskes liv på. Amerikanerne skulle på denne måde reddes fra det, der også engang havde været europæisk, en europæisk fortid som nu var en amerikansk samtid. At amerikanerne ikke kunne redde sig selv men behøvede hjælp fra

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

Europa, som Elsa Gress formulerede det, refererede til, at flertallet af amerikanere ikke havde den fornødne selvindsigt til at indse problemet. Selvom de vågne eller intellektuelle amerikanere, som hun valgte at formulere det, nok havde en viden om den amerikanske autoritetstro og mangel på individualisme, valgte de at fortrænge denne viden frem for at videreformidle den eller tage konsekvenserne af den.

I europæernes tilvænning til ikke at opfatte alt amerikansk som udtryk for en moderne, fremtidig udvikling lå dog yderligere, som Elsa Gress også påpegede i det ovenstående citat, en ændring af europæernes selvopfattelse. På samme måde som ikke alt amerikansk skulle ses som udtryk for en fremtidig udvikling i entydig positiv forstand, var heller ikke alt europæisk udtryk for noget fortidigt, forstået som forældet eller negativt. I Elsa Gress' logik krævede en europæisk nytænkning af amerikanske karaktertræk altså også, at europæerne begyndte at se sig selv i et nyt lys.

FORTID ELLER FREMTID, HVAD ER PROBLEMET?

Der synes ikke at være meget tvivl om, at en revurdering af opfattelsen af USA som "fremtiden" lå Elsa Gress meget på sinde. Imidlertid er det oplagt at fundere over, hvorfor hun mente, at det var så problematisk at opfatte USA som et bud på fremtiden. Elsa Gress havde flere dagsordener i sin insisteren på, at USA skulle forstås som fortidigt og ikke fremtidigt. Som allerede nævnt mente Elsa Gress, at en opfattelse af USA som fremtidigt blandt andet skyldtes europæernes manglende viden om USA. Konsekvensen af denne uvidenhed eller misforståelse var dog, at USA, ophøjet som fremtiden, blev set som enten forbillede eller skræmmebillede på et forfejlet grundlag, og begge fremtidstolkninger var problematiske. Elsa Gress var således fortalende for at få udbredt en bedre kendskab til USA blandt europæerne, så de, der kritiserede uden belæg, kunne indstille deres kritik og fremvise lidt overbærenhed, og de, der mente USA var forbilledligt, kunne nuancere deres opfattelse.

Elsa Gress' insisteren på at udbrede et bedre kendskab til USA handlede dog om mere end at forhindre ris eller ros på basis af misforståelser. Problemet var ikke bare misforståelserne i sig selv. Elsa Gress' pointe var nemlig yderligere, at især den misforståede opfattelse af USA som fremtidsideal kunne få fatale konsekvenser, hvis den ikke blev revideret. Kronikken var således også en løftet pegefinger til dem, der havde USA som forbillede. Ved at tydeliggøre, at USA skulle forstås som fortid og ikke fremtid, fik Elsa Gress påpeget, at de mere begejstrede skulle indstille deres imitation af USA, hvilket kronikkens afsluttende bemærkning om ikke at se fremtidens spøgelse i fortidens genfærd, kan ses som et udtryk for. Hvis ikke denne efterligning stoppede, ville træk fra fortidens Europa, der fandtes i bedste velgående i samtidens USA, blive til fremtid for europæerne. Hvis USA derimod sås i et lys, der indebar, at europæerne inddrog deres egne erfaringer fra fortiden, kunne fremtiden rettes til, både for europæere og amerikanere. Europæernes fremtidsforventninger skulle med andre ord justeres med afsæt i deres fortidsfortolkninger. Amerikanerne skulle med egen hjælp eller med europæisk hjælp frigøre sig fra deres

tunge arv fra fortiden. Selv om processen ikke var fuldstændig tilendebragt, havde europæerne i Elsa Gress' tolkning haft held til at frigøre sig fra fortidige autoriteter. De eksisterede dog i bedste velgående i USA, hvilket betød, at europæerne skulle være på vagt og indstille imitationen af USA, ellers ville resultatet blive, at europæerne fik deres egen fortid tilbage indpakket som fremtid, og årtiers eller århundredes udvikling ville være forgæves. Hvor europæernes forventninger til deres egen fremtid var defineret af deres opfattelse af samtidens USA, skulle det hele vendes på hovedet, så europæerne i deres egen fortidsfortolkning kunne finde en forståelse af samtidens USA.

EUROPÆERNE KAN IKKE "REDDE SIG" FRA USA...

I 1954 tog Elsa Gress i kronikken "Det 'tilpassede' USA-menneske" fat, hvor hun slap i kronikken fra 1952. Talerøret var denne gang *Politiken*, men hendes pointer var på flere områder identiske, eksempelvis insisterede hun også i dette tilfælde på en bedre forståelse af amerikanere. I "Det 'tilpassede' USA-menneske" fremførte hun således vigtigheden af, at europæere fik en bedre forståelse for amerikaneren eller måske rettere blev korrigeret i deres opfattelse af USA. Imidlertid handlede en bedre forståelse nu ikke længere om en større overbærenhed:

Det er ikke mere nok at paastaa, at lidt indbyrdes 'taalmødighed' vil klare alle skær og løse alle gaader [...] Det er heller ikke nok at nøjes med turistindtryk fra overfladekontakt med USA og med næsegrus beundring for 'produktiviteten'. At fortie reelle problemer bringer os ikke nærmere, men fjernere en løsning og er en bjørnetjeneste mod begge parter. Og mens 'kulturgesandter' af Guds og egen naade paa begge sider [af] Atlanten 'udglatter' af alle kræfter, kan den katastrofementaltet, de søger at bortforklare, meget let komme til at gøre alle videre diskussioner overflødige.¹⁵

Det fremstår tydeligvis som om, Elsa Gress havde skærpet tonen i årene fra 1952 til 1954. Viden om amerikanerne var af største vigtighed, præciserede hun, men den viden, hun efterlyste, var dog viden om, hvordan amerikanerne i virkeligheden var, og hvor galt det i virkeligheden stod til i USA. Ifølge Elsa Gress kom der alt for mange fejlagtige beretninger fra USA enten qua turister eller fra dem, hun karakteriserede som selvophøjede kulturambassadører.¹⁶ Flere ting var bekymrende i denne forbindelse, men primært fremhævede Elsa Gress det problematiske i, at amerikanernes såkaldte katastrofementaltet blev negligeret af det officielle Danmark og

¹⁵ Elsa Gress, *Politiken* d. 22. september 1954.

¹⁶ Det er i kronikken ikke tydeligt, hvem Elsa Gress mere specifikt henviser til med begrebet 'kulturgesandter', men i kronikken nævner hun forfatter, højskolemand og politiker Arne Sørensen ved navn som et eksempel på en af dem, der appellerer til tålmodighed i relationen til amerikanerne. Dette fik efterfølgende Arne Sørensen til i kronikken "Konduktøren og magisteren" i *Politiken* d. 4. oktober samme år at kritisere Elsa Gress syn på amerikanerne og omtale hende som en nedladende magister.

USA, hvilket kunne få fatale konsekvenser i et fremtidsperspektiv. I kronikken forklarede Elsa Gress efterfølgende katastrofementaliteten med udgangspunkt i tre fænomener, som hun mente var specifikt amerikanske: en særlig form for intolerance og moralske overlegenhedskomplekser i det politiske liv, der tilsammen med angst-og-skyld-neurose gav sig udslag i krigshysteri og russerskræk; frygt i dagligdagen, der ifølge Elsa Gress handlede om, at amerikanerne var konforme og derved skrækslagne for at skille sig ud fra de forskellige fællesskaber, et karaktertræk, der i høj grad skal ses i forlængelse af konventionalismen og autoritetstroen, som hun kredsede om i den forrige kronik, og endelig besad amerikanerne ifølge Elsa Gress en hyklerisk kønsmoral. Tilsammen udgjorde disse tre fænomener grundsubstanten i den særlige amerikanske mentalitet, uden at Elsa Gress dog forklarede om og hvordan de tre fænomener eventuelt var indbyrdes relaterede.

Med sine forklaringer af katastrofementaliteten, et begreb der i sig selv er tankevækkende, rejste Elsa Gress flere problemstillinger. Især er det interessant at bemærke, at koldkrigskonflikten ekspliciteredes af Elsa Gress i kronikken og oven i købet på en måde, hvor konflikten blev kædet sammen med mindre flatterende sider af den amerikanske mentalitet. Prædikaterne krigshysteri og russerskræk blev således hæftet på amerikanerne som en diagnose, hvis symptomer forklarede med blandt andet befolkningens intolerance og moralsk overlegenhed i forhold til politik. Elsa Gress lagde således ikke fingre imellem i skildringen af amerikansk mentalitet og dens konsekvenser, hvilket, tiden taget i betragtning, er værd at bemærke.

I "Det 'tilpassede' USA-menneske" fremførte Elsa Gress ikke længere sin pointe fra "Det middelalderlige Amerika" om, at amerikanerne skulle reddes, og man kan derfor undre sig over, hvorfor Elsa Gress var så optaget af disse særlige amerikanske karaktertræk. Hvorfor var det så vigtigt, at europæerne fik viden om den særlige amerikanske mentalitet? En del af forklaringen handler om de konsekvenser, som Elsa Gress frygtede, at europæernes manglende viden eller misinformationer kunne få. Hendes frygt var på mange måder sammenhængende med en af de problemstillinger, hun også udtrykte i "Det middelalderlige Amerika" og omhandlede bekymringen for, at europæerne skulle imitere træk hos amerikanerne, der hørte fortiden til, og derved ville komme til at gøre fortiden til fremtid for dem selv.

Det er dog en kendsgerning, at det i Europa stadig er muligt at slippe af sted med en smule individualitet uden ligefrem at blive straffet og at have egne etiske, sociale, politiske og religiøse overbevisninger uden omgaaende at blive sendt til lægebehandling, mens det i USA i stigende grad er tendensen at straffe, fjerne og behandle enhver afvigelse fra den af samfundet knæsatte norm. Denne norm indarbejdes i befolkningen med stor energi og saa megen fremgang, at udlændinge ofte faar det indtryk, at dette virkelig *er* livet og naturen, og at de selv maa være fortidslevn, lig der ikke vil lægge sig ned.¹⁷

¹⁷ Elsa Gress, *Politiken* d. 22. september 1954.

Hvis europæerne ikke var informerede om og ikke forstod forskellen på sig selv og amerikanerne, kunne de i mødet med amerikansk mentalitet og eksempelvis den amerikanske konformisme fejlagtigt tro, at det var deres og ikke amerikanernes mentalitet og livsstil, der var et levn fra fortiden. Europæerne kunne således misforstå situationen og antage, at de var fortidslevn, som Elsa Gress formulerede det, frem for den anden vej rundt. Elsa Gress' udgangspunkt var stadig en temmelig generaliserende og normativ opfattelse af, at der var store forskelle på amerikanerne og europæerne, og at USA og amerikanernes mentalitet skulle forstås som et levn fra fortiden. Imidlertid var der også i forhold til dette område sket en skærpelse i Elsa Gress' tone, og alvoren er ikke til at tage fejl af. Ifølge Elsa Gress blev den amerikanske ensretning og konformisme stadig mere udbredt. Side om side med en amerikansk konformisme og ensretning, der blev beskrevet som værende stigende og i stor fremgang, beskrev Elsa Gress et Europa, hvor individualitet, eller som hun præciserede det, en smule individualitet endnu var en mulighed, men hvor det underforstået kun var et spørgsmål om tid, før den smule ikke længere ville være en mulighed. Elsa Gress fik således i kronikken fremskrevet et meget tydeligt fremtidsperspektiv, og antydet udsigten til en fremtid, hvor det kunne gå helt galt, hvilket begrebet katastrofementalitet yderligere understregede. Det er i øvrigt værd at bemærke, at den rivende udvikling, der blev beskrevet, fremstår som en kontrast til det mere statiske billede af USA, som Elsa Gress frembragte i "Det middelalderlige Amerika".

Hvor det "Det middelalderlige Amerika" handlede om, at europæerne skulle vise større overbærenhed og forståelse, alt imens de skulle være påpasselige med ikke at imitere deres egen fortid, er fokus flyttet i "Det 'tilpassede' USA-menneske". Elsa Gress mente tydeligvis stadig, at amerikanerne med deres autoritetstro og konformisme var på et stadium, som europæerne havde passeret og mentalitetsmæssigt derved var fortidige. Imidlertid rettede hun i kronikken også fokus på den magt, USA besad, hvilket kan forklare den skærpede tone. Nok var USA mentalitetsmæssigt et fortidsland, men politisk var de kommet i en position, hvor de havde rollen som fremtidsland:

I dag, hvor Amerika er fremtidens land ikke blot i den gamle hyggelige betydning mulighedsland, men i den nye uhyggelige betydning: landet der bestemmer, om menneskeheden overhovedet skal have en fremtid, er det imidlertid ikke ligegyldigt for europæerne, om denne amerikanske levenorm og det amerikanske livssyn er mere eller mindre neurotisk.¹⁸

Hvor Elsa Gress fremstillede amerikanerne som ofre i "Det middelalderlige Amerika", var blikket nu ændret og tonen præget af en bekymring for fremtiden, der

¹⁸ Ibid.

havde apokalyptiske træk. Det interessante er, hvordan Elsa Gress' opfattelse af sammenhængen mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventninger i forholdet mellem USA og Europa tilsyneladende har forrykket sig. I modsætning til "Det middelalderlige Amerika", hvor Elsa Gress betonedede fortidsfortolkningens vigtighed for samtidsforståelsen, var fortiden og fortidsfortolkningerne ikke længere centrale i "Det 'tilpassede' USA-menneske". I fokus var nu derimod samspillet mellem samtidsforståelse og fremtidsforventninger. Elsa Gress' holdning til samtidens USA og amerikanere og hendes forventninger til fremtiden var præget af bekymring og angst. Hendes fremtidsforventninger og skrækscenarier for fremtiden betød dog, at hun med kronikken appellerede til en ændring i måden, amerikanerne blev opfattet i samtiden. Som for at sikre sig imod fremtiden eller for at være bedre rustet mod fremtiden – og fremtidens amerikanere – eller i et forsøg på at korrigere fremtiden, måtte europæernes forståelse af samtidens amerikanere med andre ord rettes til. Der var tydeligvis sket en skærpelse i Elsa Gress' syn på amerikanerne og amerikansk mentalitet og ikke mindst i hendes tanker om fremtiden, og det er værd at bemærke, at Elsa Gress' ændrede fremtidsforventninger var sammenfaldende med, at koldkrigs konflikten eksplicit formuleredes i kronikken. At bekymring prægede Elsa Gress' fremtidsforventninger blev yderligere understreget i kronikkens afsluttende sætninger:

Europa kan ikke "redde sig" fra USA, som tidligere generationers europæere har anbefalet og det er heller ikke i nogen form for isolationisme verdens frelse er at søge. Men endnu har den europæiske "unatur" en chance for at hævde sig, om vi bliver os den bevidst og indser, hvad der truer den. Indser vi det ikke, bliver vi slugt. Med eller uden brintbombeanvendelse. Og det vil i sidste instans hverken vi eller amerikanerne have større glæde af.¹⁹

Fra i "Det middelalderlige Amerika" at have forkastet Duhamels 'Red dig, Europa' til fordel for en tolkning, hvor det var USA, der skulle reddes, var perspektivet atter vendt mod Europa. Imidlertid var der den store forskel, at Europa ikke længere kunne redde sig fra eller slippe for USA, den mulighed var som en konsekvens af udviklingen i koldkrigs konflikten for længst passé. Som i "Det middelalderlige Europa" var moralen imidlertid også i "Det 'tilpassede' USA-menneske", at europæerne skulle ruste sig og stå fast på egne værdier i mødet med USA.

HISTORIEBRUG OG HISTORIESYN

"Fortidslevn", "middelalderlig" og omvendt "fremtidens land" og "fremtidslandet" er blot nogle af de begreber, som Elsa Gress flittigt benyttede i fremstillingerne af USA, især når hun argumenterede for sin opfattelse af forholdet mellem Europa og

¹⁹ Ibid.

USA og ikke mindst forskellene mellem Europa og USA. I store træk henviste begreberne til noget fortidigt eller fremtidigt, men begrebernes diffuse karakter er værd at bemærke. Bortset fra henvisninger til middelalderen, var det en ikke nærmere specificeret fortid og fremtid, hun henviste til. Groft sagt reducerede Elsa Gress fortiden og fremtiden til noget forgangent og noget kommende, og det er oplagt at spekulere på, om Elsa Gress alene havde retoriske bagtanker, når hun aktivt brugte begreber i relation til både fortiden og fremtiden i sin argumentation. At bruge historien var givetvis også et retorisk kneb, men Elsa Gress brugte ikke kun fortiden og fremtiden som betydningsløse eller indholdstomme rammer omkring sine argumenter. Derimod brugte hun historien på forskellige måder med forskellige virkninger til følge.

I "Det middelalderlige Amerika" karakteriserede Elsa Gress flere gange forskellige fænomener som middelalderlige, f.eks. både amerikanernes autoritetstro og den amerikanske kirke. Den amerikanske forretningsverden valgte hun ligeledes at karakterisere ved at henvise til fortidige magtstrukturer, således at forretningsverdenen blev betegnet som "lensvæsenets moderne arvtagere" og firmafunktionæren som "den asketiske munk".²⁰ Elsa Gress' pointe var, at amerikanernes autoritetstro og deres trang til at tilpasse sig hørte en svunden tid til, hvilket hun cementerede med paralleller til middelalderkirken og lensvæsenet. Det er dog vigtigt at understrege, at Elsa Gress flere steder brugte begreberne middelalder og fortid synonymt i "Det middelalderlige Amerika" og ikke definerede middelalderen mere præcist i tid og sted. Middelalderen brugtes tydeligvis til at signalere noget fortidigt, men den brugtes også til at aktivere forestillinger om en periode af fortiden, der var "tæt" og "mørk", begreber Elsa Gress selv anvendte om perioden. Middelalderen skulle således mest af alt signalere en fjern og på ingen måde efterstræbelsværdig fortid. At middelalderen således brugtes med en særlig signalværdi for øje understeges yderligere af, at de magtstrukturer, Elsa Gress fremhævede, nok fandtes i middelalderen men ikke ophørte med middelalderen.

I bogen *Historie – livsverden og fag* skildrer Bernard Eric Jensen forskellige former for brug af historie og historiebevidsthed. Han påpeger rubriceringens idealtypiske karakterer og understreger, at der ofte vil være tale om blandinger eller glidende overgange, hvilket også viser sig at være tilfældet med Elsa Gress' skrivelser.²¹ Som jeg allerede har slået fast, havde Elsa Gress en pragmatisk historieinteresse, da det er oplagt, at hun ikke ønskede at fordybe sig i fortiden som sådan, men brugte den i forhold til samtidige erfaringer og interesser. Umiddelbart vil man kunne argumentere for, at Elsa Gress' brug af historie havde en diagnosticerende funktion, da hun med udgangspunkt i samtidsforståelsen primært brugte samspillet mellem hendes fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventninger til at tydeliggøre og forklare europæernes misforståede opfattelse af USA og ame-

²⁰ Elsa Gress, *Information* d. 12. februar 1952.

²¹ Jensen 2003, 67.

rikanerne. Omvendt vil man også kunne argumentere for, at hendes brug af historie havde en anticiperende funktion, idet forholdet mellem fortolkninger af fortiden, forståelse af samtiden og forventninger til fremtiden af Elsa Gress brugtes til at opstille fremtidsforventninger, som derved ikke gerne skulle gå i opfyldelse.²² I samspillet mellem fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning fik Elsa Gress opstillet en form for skræmmebillede eller skrækscenarium, der skulle få europæerne til at se amerikanerne og det amerikanske samfund i et nyt lys og dernæst sig selv i et andet lys. Hendes historiebevidsthed fik derved også en mobiliserende og advarende funktion, for europæerne skulle ikke alene bibringes ny viden om amerikanerne, de skulle også mande sig op og tage ansvar, ellers ville det gå gruelig galt. Europæerne skulle, som Elsa Gress formulerede det, holde op med at klynge sig til monopolet på fortiden og insistere på også at være en del af fremtiden. At Europa kunne få eller burde have denne position, synliggjorde Elsa Gress også selv i romanen *Jorden er ingen stjerne*, hvor hovedpersonen i bogens afslutning forlader USA og, som det beskrives, rejser hjem til Europa, hjem til den nye gamle verden, en verden, der skal gøres nyere end den nyeste verden.²³

I hendes kronikker fra USA udtrykte Elsa Gress tydeligt, at hun opfattede amerikanske samfunds- og karaktertræk som middelalderlige eller som træk fra en sejlivet fortid, eksempelvis amerikanernes konventionalisme, deres autoritetstro, konformisme osv. Det, der især bekymrede Elsa Gress, var ikke disse træk som sådan, hvis de blot blev set i den rette sammenhæng. Det problematiske bestod i, at USA blev set og gjort til et fremtidsikon, således at europæerne fik deres egen fortid tilbage camoufleret som fremtid. Ud over, at Elsa Gress havde, hvad der ligner en kulturkonservativ opfattelse af USA om tilbagestående i forhold til Europa, var hendes historiebrug og opfattelse af forholdet mellem USA og Europa tydeligvis også præget af hendes historiesyn. Det fremstår som om Elsa Gress' historiesyn var defineret af en unilineær opfattelse af historien og en forestilling om, at den historiske udvikling skete i form af stadier, der skulle gennemleves i en fast defineret og fortløbende rækkefølge. I denne unilineære rækkefølge var USA udviklingsmæssigt ganske enkelt ikke på højde med Europa, hvorfor der så at sige ville gå koks i fremadskridende udvikling, hvis USA enten sprang udviklingstrin over, eller hvis Europa pludselig, qua en misforstået imitation af USA, ville bevæge sig baglæns i udviklingen. Denne problemstilling var gennemgående i det, Elsa Gress skriver om USA, men det er oplagt, at problemstillingen blev ydermere kompliceret af den kolde krig og USA's magtposition, hvilket Elsa Gress også tydeliggjorde i "Det 'tilpassede' USA-menneske".

²² Ibid., 68f.

²³ Gress 1966, s. 187. Bogen udkom første gang 1956, efter at have ligget hos forskellige forlag i ca. 3 år (forordet).

SÆREGEN ELLER TIDSTYPISK?

Som det allerede er blevet nævnt, var det betegnende for Elsa Gress, at hun i rollen som kritiker og debattør generelt havde en hvas pen, eller kætterisk efter eget ud-sagn, hvad enten det var USA eller noget helt andet, der var i centrum for hendes skrivelser. Hun trivedes tilsyneladende med at være i opposition og bragte sig selv i situationer, hvor hun var den marginaliserede, hvilket også var tilfældet med hendes skildring af amerikanerne og hendes kritiske distance til opfattelsen af USA om et fremtidsikon. Elsa Gress var uden tvivl særlig og fremstår som særlig, men imidlertid var hun også tydeligt inspireret af tanker, der allerede eksisterede i samtiden, og som hun videreformidlede, omformede og bragte med sig i debatten. I det følgende vil jeg derfor introducere to nært relaterede sociologiske problemstillinger fra 1950'erne, som Elsa Gress tydeligvis var meget optaget af, og som på en gang kan bidrage til en øget forståelse af Elsa Gress' syn på USA og til spørgsmålet om, hvorvidt hendes blik på USA var så særegent endda. De to problemstillinger berører henholdsvis spørgsmålet om socialkarakterer, som det blev diskuteret af den amerikanske sociolog David Riesman med bogen *The Lonely Crowd* fra 1950 og debatten om konformisme, der var igangværende i både USA og Danmark i perioden.²⁴

At Elsa Gress var bekendt med David Riesmans tanker står slet ikke til diskussion, da hun både direkte og indirekte henviste til ham i teksterne. David Riesman havde med *The Lonely Crowd* udviklet en teori om den karakterologiske udviklings sammenhæng med befolkningsudviklingen. I bogen beskrev han kort fortalt det vesterlandske menneskes socialkarakter siden middelalderen med nedslag i tre idealtyper: det traditionsstyrede, det indrestyrede og det gruppestyrede menneske, der levede i tilsvarende traditionsstyrede, indrestyrede og gruppestyrede samfund. I middelalderen kunne mennesker, ifølge Riesman, karakteriseres som traditionsstyrede. De tænkte ikke på sig selv som individ, men fulgte nærsamfundets eller kirkens veldefinerede værdier og regler. Med bl.a. Den industrielle Revolution fik mennesket en mere individualiseret karakter, der dog især var præget af familien. Det indrestyrede menneske blev bevidst om konkurrerende traditioner, fleksibel i forhold til at tilpasse sig skiftende krav, men også mere krævende i forhold til omgivelserne. Det blev holdt på rette kurs af det, Riesman benævnte et psykologisk gyroskop, der blev installeret af forældre og andre autoriteter. I det moderne forbrugersamfund var mennesket blevet til et gruppestyret massemenneske, der psykologisk havde et umætteligt behov for anerkendelse, omhyggeligt registrerede andres adfærd og konstant navigerede i forhold til de sammenhænge, det var i, begge dele ved hjælp af, hvad Riesman omtalte som et radarsæt.²⁵ Da David Riesman skrev bogen, fandtes den gruppestyrede socialkarakter endnu kun i USA, men i "Det 'tilpassede' USA-menneske" tog Elsa Gress ham til indtægt for, at det snart ville være anderledes:

²⁴ Bogen udkom første gang på dansk i 1961 med titlen *Det ensomme massemenneske*.

²⁵ Riesman 1950, 58-70.

Sociologen David Riesman har i 'The Lonely Crowd' givet et tankevækkende billede af 'det nye menneske' der allerede dominerer i USA og i morgen vil dominere verden. Det er det fuldkomment 'tilpassede' menneske, ledet af omgivelsernes reaktioner, som det er overfølsomt overfor...²⁶

David Riesman argumenterede i *The Lonely Crowd* for, at der også var tale om mellempositioner, hvor mennesker havde en blanding af de forskellige socialtyper i sig og argumenterede i øvrigt for, at der stadig fandtes både traditions- og indrestyrede mennesker i USA. Elsa Gress læste ham imidlertid som et forvarsel om en stigende amerikansk tilpasningstrang og konformisme, og brugte ham som et argument for, at amerikanerne og amerikanske karaktertræk ville komme til at dominere resten af verden. I *Jorden er ingen stjerne* henviste Elsa Gress ligeledes til Riesman i en beskrivelse af "...de følsomme radar-udstyrede amerikanske mennesker, der er dødsensangste for at stå overfor sig selv", men dommedagsperspektivet findes ikke på samme måde udtrykt i bogen.²⁷

Diskussionerne om det gruppestyrede masse-menneske med dets ensrettede, uselvstændige og konforme tendenser, også kaldet konformismedebatten, var central i 1950'erne, og blev i USA især tematiseret af netop David Riesman og sociologen C. Wright Mills.²⁸ Konformisme var allerede blevet diskuteret i årene efter Anden Verdenskrig for at forstå den brede tilslutning bag bl.a. det nazistiske Tyskland, men med den kolde krig fik konformismedebatten et bredere sigte. Antikommunistiske stemmer talte om den åndelige ensretning og indoktrinering, som befolkningerne bag jerntæppet blev udsat for, men som det allerede er blevet tydeligt i denne sammenhæng, var der imidlertid også stemmer i samfundsdebatten, der argumenterede for, at konformismen var et tiltagende problem, der blev forbundet med den vestlige verden i almindelighed og USA i særdeleshed.²⁹ I en dansk kontekst var det primært forfatteren Hans Jørgen Lembourn og Elsa Gress, der var optaget af problemstillingen, begge på baggrund af rejser i USA, hvilket gav anledning til en diskussion af, om det var velstand eller voksende statsligt bureaukrati, der førte til konformismen, og om mekaniseringen var fremmede for konformismen eller en redning fra den.³⁰ Elsa Gress var nok markant, men hun udtrykte og satte også en dagsorden for tanker i tiden.

²⁶ Elsa Gress, *Politiken* d. 22. september 1954. Ibid.

²⁷ Gress 1966, 44.

²⁸ Med bogen *White Collar* fra 1951 beskrev Charles Wright Mills den nye middelklasse, de amerikanske funktionærer, og fandt i deres liv og vilkår tendens til ensretning, uselvstændighed og apati.

²⁹ Se Schou 2001.

³⁰ Hans Jørgen Lembourn beskrev problemstillingen i *Enerens oprør* fra 1958. Foruden de allerede nævnte skrivelser, beskrev Elsa Gress yderligere problemstillingen i kronikken "Den menneske-ret: At være u-tilpasset", *Politiken* d. 27. juli 1955 og i "Konformidabelt", et essay trykt i *Nye Strejftog* fra 1957. For yderligere diskussion af konformismedebatten i perioden, se Mortensen og Schack (red.) 2006, 578ff. og Schou 2001, 156ff.

OPSAMLING

Elsa Gress havde en skarp pen og var på mange måder en samfundsrevser, og selv om hun tydeligvis så det som sin mission at sætte tingene på spidsen, er der ingen tvivl om, at der bag provokationen var en mening med galskaben, hvilket et fokus på hendes brug af historie har givet en øget forståelse af. Hendes syn på forholdet mellem USA og Europa og hendes opfattelse af, hvordan fortidsfortolkninger, samtidsforståelser og fremtidsforventninger hang sammen, var tydeligvis betinget af hendes historiesyn, der byggede på en unilineær opfattelse af forskellige udviklingsstadiers indbyrdes rækkefølge. Det var således udsigten til, at der ville blive vendt op og ned på denne rækkefølge, og udsigten til, at det, der i hendes forståelse var fortid, frivilligt eller ufrivilligt, ville blive til fremtid for europæerne, der bekymrede hende. Generelt plæderede Elsa Gress for nødvendigheden af, at europæere fik en bedre forståelse for amerikanerne. En bedre forståelse handlede blandt andet om, at europæerne ikke skulle kritisere amerikanerne på et forfejlet grundlag, men mest af alt handlede et bedre kendskab om en øget mobilisering af europæerne. Europæerne skulle lære at tænke anderledes, både om amerikanerne, men ikke mindst om sig selv, hvis de ikke skulle blive fuldstændig overrumplede af amerikanernes karaktertræk.

Imidlertid kan man aflæse en interessant udvikling i Elsa Gress' beskrivelser. Fra i "Det middelalderlige Amerika" at opfordre til, at amerikanerne skulle have hjælp til at hjælpe sig selv, blev fokus vendt 180 grader, således at det i "Det 'tilpassede' USA-menneske" er europæerne, der skal hjælpes, selv om det er ved at være for sent. For at være bedre rustet til fremtiden og derved kunne korrigere deres egen fremtid, må europæerne ændre syn på amerikanere, for amerikanerne ændrer sig ikke. Imellem de to kronikker har der således sneget sig en mismodighed ind i Elsa Gress' historiebrug; europæerne kan ikke længere redde sig grundet den kolde krig, og derfor er vigtigheden af, at de forstår den amerikanske fare eller den amerikanske katastrofementalitet fundamentalt. Fortidsfortolkningerne, der kunne bibringe en bedre forståelse af amerikanerne, er ikke længere centrale, men derimod er fremtidsforventningerne essentielle for samtidsforståelsen.

En entydig forklaring på denne skærpelse i Elsa Gress' tone kan være svær at komme med. Begge kronikker blev skrevet i 1950'erne, og det er svært at pege på, at koldkrigs konflikten skulle være blevet forværret i de mellemliggende år. Elsa Gress udvisning af USA, som skete på et sårbart tidspunkt i hendes liv, kan dog være en del af forklaringen på hendes skærpede tone, men det forklarer hverken hendes generelle opfattelse af USA eller hendes egen oplevelse af at være en proamerikansk anti-amerikaner, der oven i købet var mere begejstret end kritisk. Elsa Gress bliver derfor et godt eksempel på, at der selv under den kolde krig fandtes langt flere nuancer mellem at være proamerikansk og USA-kritisk, end der i forskningen hidtil er blevet antaget.

"Skønt ærkedansker finder Elsa Gress et særligt blik på det danske gennem det fremmede." Sådan skriver litteraten Karin Sanders i "Nordisk Kvindelitteraturhi-

storie" og forklarer videre, hvordan dette blik blev skærpet i kraft af den afstand, som rejserne skabte.³¹ Karin Sanders har ret i, at Elsa Gress fandt et særligt blik gennem det fremmede og via sine rejser, men jeg vil nu mene, at Elsa Gress mere end ærkedansker var ærke-sig-selv!

LITTERATUR

- Brøgger, Suzanne 1988, "Er der nogen der hører efter: Om Elsa Gress og kætteriets problem", *KRITIK* 86.
- Bødker, Henrik 1999, *Distance and immersion: America across the Atlantic. Three twentieth-century practices*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet.
- Cotta-Schönberg, Michael og Helga Vang Lauridsen (red.) 1990, *Nærværende. En bog om Elsa Gress*. København: Gyldendal.
- Gress, Elsa 1951, "Tradition kontra 'liv'", *Information* d. 30. juni 1951.
- Gress, Elsa 1952, "Friheden i Amerika", *Information* d. 14. januar 1952.
- Gress, Elsa 1952, "Det Middelalderlige Europa" *Information* d. 12. februar 1952.
- Gress, Elsa 1952, "Den frie kritiks vilkaar i USA", *Politiken* d. 20. marts 1952.
- Gress, Elsa 1954, "Det 'tilpassede' USA-menneske", *Politiken* d. 22. september 1954.
- Gress, Elsa 1955, "Den menneske-ret: At være u-tilpasset", *Politiken* d. 27. juli 1955.
- Gress, Elsa 1955, "Konformidabelt" *Politiken* d. 27. juli 1955.
- Gress, Elsa 1957, "Konformidabelt" i: *Nye strejftog. Essays og epistler*. Fredensborg.
- Gress, Elsa 1966, *Jorden er ingen stjerne*. København: Forlaget Spectator.
- Hertel, Hans 2002, "Kulturens kolde krig. Polarisering, antikommunisme og antiamerikanisering i det danske kulturliv 1946-60", *KRITIK* nr. 158.
- Jensen, Bernard Eric 2003, *Historie – livsverden og fag*. København: Gyldendal.
- Jensen, Bernard Eric 1991, "Historie i og uden for skolen", *Noter* 108, 24-46.
- Knudsen, Lise 2003, "Red dig, Europa – Amerikanisme og anti-amerikanisme", *Reception, tidsskrift for nordisk litteratur* 51.
- Lange, Mads 1996, *Dagbladet Information. En historie om uafhængighed, pengemangel og økonomisk letsind*. Upubliceret speciale, Roskilde Universitetscenter.
- Larsen, Jytte et al. (red) 2000, *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. København: Rosinante.
- Lembourn, Hans Jørgen 1958, *Enerens oprør. En debat om konformismen på grundlag af erfaringer fra en rejse gennem Amerika*. København: Det Schønbergske Forlag.
- Mortensen, Klaus P. og May Schack (red.) 2006, *Dansk litteraturs historie 1920-1960*, bd. 4. København: Gyldendal.
- Møller Jensen, Elisabeth et al. (red.) 1996, *Nordisk kvindelitteraturhistorie* bd. 3. København: Rosinante.
- Riesman, David 1950, *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press.
- Schou, Søren 2001, *Og andre forfattere. Dansk fiktionsprosa 1945-60*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Sørensen, Arne 1954, "Konduktøren og magisteren", *Politiken* d. 4. oktober 1954
- Thing, Morten 2001, "Kulturradikalismen. Radikalismens anden fase" I: *Den kulturradikale udfordring. Kulturradikalismen gennem 130 år*. Klaus Rifbjerg et al. (red.).
- Vyff, Iben 2007, *Øst, Vest – hvilken fremtid er bedst? Danskere på rejse i USA og Sovjetunionen i 1950'erne*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet.
- Vyff, Iben 2009, "Hverdag og menneskeliv i Vest, langt fra Danmark men hvor er det bedst?" *Arbejderhistorie* 1.

³¹ Se Møller Jensen et al (red) 1996, 563.

IBEN VYFF,
PH.D., POST.DOC,
INSTITUT FOR PÆDAGOGIK,
DANMARKS PÆDAGOGISKE UNIVERSITETSSKOLE,
ÅRHUS UNIVERSITET.

ABSTRACT

Den danske forfatter og kritiker Elsa Gress var kendt i sin tid for sit kritiske blik og sin skarpe pen. Begge dele fremtræder også tydeligt i hendes beskrivelser af det amerikanske samfund og den amerikanske befolkning i 1950'erne, beskrivelser, som blandt andet fandtes i samtidige danske aviskronikker. I Elsa Gress' beskrivelser af USA inddrog hun fortiden og fremtiden, blandt andet i en argumentation, der skulle vise, hvordan visse amerikanske karaktertræk skulle forstås som levn fra fortiden frem for som et bud på fremtiden. Artiklens formål er derfor at analysere Elsa Gress forskellige brug af historien, hvilket et fokus på hendes fortidsfortolkning, samtidsforståelse og fremtidsforventning og et fokus på hendes historiesyn fungerer som et redskab til. I artiklen vises, hvordan Elsa Gress på en gang skærpede sit blik på USA men alligevel fandt et rum, hvor der var plads til både kritik og begejstring.

debater
journaler

ANMELDELSER

SANGE FRA SØNDERBORG

ET ESSAY OM POPULÆRKULTUR
OG HISTORIEFORMIDLING

Madsen, Claus, *Sange fra Sønderborg – lær lokalhistorie med sang*,
Sønderborg: Ricma Music 2010

De tider er forbi, hvor historie stort set kun blev formidlet i bogform. I dag gøres der også brug af filmmediet, tegneserier, internet, dokumentarserier og computerspil, for blot at nævne nogle fora. Samtidig med disse nyskabelser findes der dog også en anden ikke-boglig udgave af den historiske formidling, nemlig den der forekommer i folkesang og -musik, og i den folkelige sang som vi kender den fra bl.a. Højskole-sangbogen. Denne formidlingstype er i sig selv ikke ny, men der foregår til stadighed nyskabelser på området. Det er denne tradition som cd'en med Claus Madsens *Sange fra Sønderborg – lær lokalhistorie med sang* synger sig ind i.¹ Det må hilses med tilfredshed. Der er tale om et højst interessant og nyskabende eksperiment, som fortjener nærmere omtale.

Genremæssigt befinder man sig i her en zone med tre poler. Umiddelbart er cd'en placeret mellem på den ene side lancering af et traditionelt historiesyn, som hviler på en besyngelse af den store, politiske og nationale Danmarkshistorie med de vedtagne grundfortællinger om historiens op- og nedgang og på den anden side en anskuelse af historiefortælling og -sang som del af populærkulturen, som vi kender den fra fx dilettant og sommerrevyer. Dette kunne ligne en modsætning, men det er det ikke. Historien fortalt i sang og musik skal nemlig forstås på linje med tidligere tiders episke fortælletradition, hvor det ikke så meget drejer sig om at give udtryk for eller afspejle historie, dvs. stå *i stedet for* historien, men om at (med)skabe historie ved selv at være historie, i betydningen *udføre* den – igen og igen. I dette tilfælde sker det mere specifikt – og her er så den tredje pol kommer ind i billedet – i en identitetsskabende bestræbelse på gennem historien og den fortløbende skabelse af denne at etablere en fortidsforankret stedsidentitet, der i dette tilfælde centrerer sig om Sønderjylland, nærmere bestemt Als og Sundeved. Den opfattelse af historien, som her er på spil, består altså i, at historien nok er for-

¹ Madsen, Claus, *Sange fra Sønderborg – lær lokalhistorie med sang*, Sønderborg: Ricma Music 2010.

skellig fra os i nutiden, men at den ikke er overstået og død – og at historien kun eksisterer allokeret og aldrig i et abstrakt (tom)rum.

Cd'en rummer 16 forskellige numre. De fleste af sangene er skrevet, sat i musik og arrangeret af Claus Madsen selv med hjælp af en række "guest stars", som det hedder. Indholdsmæssigt fortolker den i kronologisk orden en række episoder og emner fra Sønderjyllands righoldige historie fra middelalderen til i dag: Christian 2. på Sønderborg Slot, 1864, genforeningen, besættelsen, Bonn-aftalen 1955 etc. Det oplyses, at man har fået konsulentbistand fra en række kyndige historikere i lokalområdet. Det fornemmes tydeligt. Indholdet er ikke kun velkendt mytegegngivelse, men har kant. Lige så nemt det kan være at besyngende den kulturelle nationalismes temaer, lige så vanskeligt er det at synge om politisk nationalisme og medborger-skab, hvor man selv vælger sit nationale tilhørsforhold, men det sker her – i sangen om "Den slesvigske model". Det er flot og såre vellykket. Musikalsk spænder man vidt. Her er både countryrock, rap og reggae og marchmusik.

Helt ny er genren ganske vist ikke. I operaens verden vrimer det med historiske tildragelser, og i russisk opera er man endog vidne til diverse fortolkninger – og diskussioner heraf – af bestemte tildragelser i russisk historie. I en tekststump til en gammel "beväringsmarch" fra Leksand i Dalarna hedder det: "Så gingo vi åt Pumaren och vadade i blod"² med referencer til, vistnok, Trediveårskrigen. En af de hyppigst sungne færøiske langdansen³ handler om Sinclair-slaget i Gudbrandsdalen 26. august 1612, som Martin A. Hansen har beskrevet så livfuldt.⁴ Nævnes kan også Skousen og Ingemanns kendte beatnummer om mordet på Knud Lavard på lp'en *Herfra hvor vi står*.⁵ Og så er der selvfølgelig søslaget i Køge Bugt 1677, som har fået både et Niels Juel-monument og en kongesang af Johannes Ewald. Ingen af disse musikalske iscenesættelser har dog et direkte formidlingsaspekt, og desuden er det distinkt nye ved Sønderborg-udgivelsen, at den beskæftiger sig med lokale forhold og regionalhistorie. Den slags er der ikke meget af på markedet.

Claus Madsens cd har det som de allerfleste historiefænomener og kulturmanifestationer: De lever af kontekstualiseringer, relationer og forbindelser. Det er uhyre sjældent, man støder på enestående og selvberørende enheder. Således også i dette tilfælde. Der er masser af grænseflader og direkte og indirekte netværksforbindelser. Lad os pege på nogle af dem.

Sønderborg-cd'en har for det første forbindelser bagud til både fællesdanske, "nationale sange" og til regionens sangskat. Der bliver både eksplicit og implicit henvist til den del af folkelig sang, der har opnået status af at være kulturarv. Henrik Pontoppidan og Thomas Laubs "Det lyder som et Eventyr" udgør spor nr. 9. Hvor

² "Pumaren" er den lokale dialekts ord for Pommern; Leksand Spelmanslag: *Leksand Spelmanslag 50 år*, 1998.

³ Dansifélagið i Havn: *Føroyskur Dansur*, 1997.

⁴ Hansen, Martin A.: *Kringen – billeder fra øvre Gudbrandsdal*. København: Gyldendal 1953.

⁵ Skousen og Ingeman: "Kund Lavard", *Herfra hvor vi står*, 1971

dette kulturarvspræg rummer risiko for en musealisering og dermed hengemt montretilværelse, hvor man gør sig færdig med historien ved at ophøje den, er det kulturarvens processualitet, der her er i centrum. Den nationale og regionale sangskat bliver her taget alvorligt ved at blive genbrugt, transformeret og geninvesteret. Om nogen respektfuld – og dermed distanceret – attitude er der ikke tale. Her er hverken ærbødighed, distance eller attitude; men masser af clinch. Claus Madsen og co. udviser deres respekt for denne del af kulturarven ved at foretage en solidarisk kombination af nedbrydning, transformation og genopbygning. På den måde tager de kulturarvsbegrebet nok så alvorligt som dem, der installerer kanon'er og opstiller hellige kultur-køer. Som Aage Henriksen engang skrev om Karen Blixen og hendes forhold til vesterlandske værdier, drejer det sig om ødelæggelse og genopbygning.⁶ Helt så drastisk går det ikke for sig i Sønderborg, men mindre kan også gøre det. Ærindet er ikke til at tage fejl af, og holdet bag cd'en er veloplagte historiebrugere med lyst til at gå nye veje.

Hjælp på vejen i dette forehavende får de for det andet via den indirekte reference til nyere dele af den sønderjyske populærmusik. Her tænkes ikke mindst på deres bysbarn L Ron Harald, der for en halv snes år siden udgav cd'en *Pornogangster*.⁷ De af TEMPs læsere, som er fine kendere af dansk populærmusikhistorie – og dem er der sikkert flere af mellem himmel og jord, end man umiddelbart skulle tro – mindes nok de farverige erindringsglimt fra et natligt forlystelseskomprikeret Als, der her kom til udtryk i form af de på én gang surrealistiske og socialrealistiske sange, der bar titler som "Gips o æ lømmel", "Sække de fee smæk", "E Puch Maxi Sang" og "Langs mæ e spritte". CD'en rummede rim som "mæ og mi' Kadett de æ ol-tins numme jet" og strofer som denne:

*Freda efte arbe – itt så møj pjat
Hot dogs hos Atne indte' æ æ sat
Nei o e gai o mæ æ møts
Ind i e Kadett å så nei te mutte Pötz*

Sunget på rap'sk. L Ron Harald var en stor rapper, og Claus Madsen lægger sig stil-mæssigt sikkert i disse fodspor. Indholdsmæssigt er der ikke de samme hyldeste-til "tysk mekanik" og ferme "blow jobs" som på *Pornogangster*, men musikalsk er de to cd'er åndsbeslægtede, ligesom de er beslægtede med den del af populærmusikken, som giver det globale (læs: angloamerikanske) en gang lokal hattelak. I Aarhus hedder bandet *Bli Glad* og rapperkongen *Johnson* "ude fra Åbyhøj", som oprindeligt er fra Svendborg og Esbjerg, for slet ikke at tale om Asian Sensation og andre glade piger fra 8210.

⁶ Henriksen, Aage: *Det guddommelige barn og andre essays om Karen Blixen*. København: Gyldendal 1986.

⁷ L. Ron Harald: *Pornogangster*, EMI-Medley 1986.

Men Claus Madsen og L Ron Harald er ikke fra hverken Aarhus eller København. De er fra "Synneborr" og er ikke mindst kongeniale ved at give mæle til en landsdel og en del af dansk populærmusikliv, som ellers sjældent kommer til orde. Begge disse cd'er har på den måde affinitet til den herhjemme næsten totalt oversete debat om kulturelt demokrati, som stod så stærkt især i Storbritannien i 1990'erne repræsenteret af navne som Jan Pakulski og Nick Stevenson og i Canada af en kommunitaristisk filosof som Charles Taylor.⁸ Hos dem kommer en tredje kontekst ind i billedet:

Spørgsmålet om kulturelt demokrati blev aktualiseret som følge af tilstedeværelsen af nye samfundsmedlemmer såsom flygtninge og indvandrere, hvor de vesterlandske samfund pludseligt stod overfor en ny udfordring med krav om uhindret kulturel repræsentation, anerkendelse uden marginalisering og integration uden normalisering.

Kulturelt demokrati blev ofte knyttet sammen med en identitetsdiskussion. I det førmoderne samfund var identitet og anerkendelse knyttet til den sociale position og til social ulighed. Man var født ind i en nogenlunde stabil social orden og fik sin identitet i kraft af sin position heri. Med romantikkens dyrkelse af det oppositionelle selv udfordredes denne identitetsmæssige sociale spændetrøje. Med fremkomsten af en voksende social lighed som følge af væksten i og tildelingen af universalistiske sociale rettigheder blev denne identitetsdannelse yderligere vanskeliggjort. Med udvidelsen af adgang til politisk indflydelse i form af tildeling af stemmeret i et tilsvarende næsten universalistisk omfang forskærtes også mulighederne for at bruge denne identitetsmarkør distributivt som et middel til at gøre forskel på folk. I stedet blev der i tiden efter 2. verdenskrig i stigende grad lagt vægt på kulturelle forholds betydning for identitetsdannelsen. For så vidt som identiteten skulle rodfæstes på samme måde som tidligere, hvor den var hjemlet i kollektive sociale og politiske mønstre, blev det nærliggende også at rodfæste den kulturelle identitet i andet og mere end en individuel identitet. Der bredte sig da også i årene efter 2. verdenskrig en opfattelse af, at identiteten også omfatter et kollektivt element. I løbet af 1990'erne blev identitetsspørgsmålet og dets affinitet til kulturelt demokrati tilført en etnisk dimension. Det berettigede krav om enten uforbeholden eller tolerant anerkendelse af andre kulturformer end dem, der deles af midaldrende, hvide, heteroseksuelle mellemlag, rejste imidlertid også spørgsmålet om, hvorvidt der herskede et fuldt udbygget kulturelt demokrati for de såkaldte "gammeldanskere".

Ovenfor er der peget på Sønderjylland som demokratisk underrepræsenteret på den musikkulturelle arena. Man kunne som en fjerde kontekstualisering også pege på Vestkysten. Johnny Madsen fra Thyborøn og Fanø kender man nok til. Måske også Tørfisk, men hvem kender til West for Vrist Band, som også er hjemmehørende i Thyborøn, Baskuld med tilknytning til Mandø, Drones and Bellows fra

⁸ Taylor, Charles: *Det mångkulturella samhället och erkännandets politik*. Göteborg: Daidalos 1995.

Vadehavsegnen, Krukker og Korsfisk fra Hvide Sande og Iversen Band fra Agger? Dem hører man sjældent i radio og tv. De er ikke anerkendte kunstnere, og de temaer, de synger om – fysisk arbejde, religion, hjemstavnssfølelse, personlige erindringer, politik – er heller ikke udpræget anerkendte som legitimt repertoire i P3 og P4:

*Det kan da godt vær' æ lowter lidt af fisk i daw
Men det er fordi æ kommer lig' fra arbe' aw.
Ta' mæ' som æ er; æ har charme å forstand
Og under æ kjedeldrawt der oser æ af mand⁹*

Og endnu værre:

*Han bløw føj' henne i Vrist
De leved' af kål og flæsk
Sked han i hans bowser
Så fik han tæsk¹⁰*

Det er sådanne universer, *Sange fra Sønderborg* har relationer til. Det regionale og lokale, det kulturdemokratiske tilsidesatte og det anakronistiske deler man med andre musiktyper fra periferi-Danmark og fra lokalkvarterer i København såsom dette Turell'ske Vangede. Men der føjes yderligere en dimension til: historieformidlingen. Cd'ens formål er nemlig intet mindre end historieformidling omsat til moderne musikformer som rap, rock og pop. Som sådan er cd'en en regulær nyskabelse – og et godt eksempel på, at historieformidling og historiebrug i dag går helt nye veje. I ledsageteksten hedder det, at sangene skal bruges til at understøtte "hukommelse og læring". Og det er så den femte og sidste kontekst.

Om dette forehavende lykkes eller ej, skal der ikke tages stilling til jer. Ej heller forekommer det at være umagen værd at gå indholdet i sangene efter i sømmene med en find-fem-fejl-optik. Det afgørende er ærindet: at man har så megen tillid til historien og dens anvendelsesmuligheder, at man ikke anser den for fredhellig og urørlig. Meningen er, at den lever midt iblandt os. Derfor skal der synges om den. Og så får vi de velkendte travere om Christian 2. på Sønderborg Slot – men med myteafsløring og i kritisk belysning – hertug Hans den Yngres bryllup, Dommedag Als – 29. juni 1864, som for det unge publikum, som cd'en musikalsk henvender sig til, måske ikke er så velkendt endda. Buk-Swientys "afsløringer", der som Claus Møller Jørgensen så raffineret påviste det i sidste nr. af TEMP, er gentagelse for faghistorikere og "sensationer" for historie-uvideende journalister, vidner både om en stor historieinteresse og om behovet for at fortælle igen og igen. Derfor får vi endnu en

⁹ Tørfisk, "Det ka' da godt vær' jeg lugter lidt af fisk i dag", *Lugter lidt af fisk...*, Jackmusic 2006

¹⁰ West for Wrist Band, *Morgensol*, Varde: Unilyd 1999.

gang sangen "Det lyder som et eventyr" og andre om genforeningen – i reggaerytmer – besættelsen og Bonn-aftalen 1955 i sangen om "Den slesvigske model".

I det sidste tilfælde og endnu stærkere i "Ringrider Blues" forenes både historieformidlingen og den lokale identitetsvedligeholdelse. Her trænger det heftigt særegne sig på og fordrer at få kulturdemokratisk mæle. Ringriderpølsen er ikke kun en fødevare. Med Roland Barthes vil man snarere sige, at her indoptager man i bogstaveligste forstand sin landsdel og sin historie. Og som merværdi får man i denne sang ringridningens historie fra, som det hedder, "den mørke middelalder", over den første ringridningsbane ved Sønderborg Slot i 1500-årene og videre op gennem historien til i dag med den berømte herrefrokost som højdepunktet – med undtagelse af pausen i 1938 som følge af mund- og klovsygen.

Og hvad handler dette så om i et lidt videre perspektiv? I første række drejer det sig om ønsket om historieformidling i et moderne formsprog, men også om anerkendelse som værende en ligeværdig del af den samlede danske musikscene; i anden række om et forsvar for ytringsfriheden ikke kun som en formel ret for alle, hvor alles lige ret til at ytre sig er overholdt, men også som en ret til forskellighed – og til at vinde gehør i sin forskellighed. Cd'en handler ikke om dansk national historie, men om grænselandshistorie. Den formelle sikring af ytringsfriheden siger ikke noget om, hvorledes den bliver benyttet. Ytringsfrihed drejer sig ikke kun om retten til at afsende budskaber, men også om hvorvidt der er modtagere eller ej. Dette sidste angår også spørgsmålet om identitet, for så vidt som identitet ikke kun drejer sig om ens egen fornemmelse af identitet, men også om andres anerkendelse heraf i ikke kun formel lighedsudgave, men også om retten til at være forskellig. Det er derfor denne cd, der insisterer på at formidle grænselandshistorie, er så vellykket og relevant.

Sange fra Sønderborg kan anskues som et forsøg på at lave historieformidling ved hjælp af nutidens formsprog, men cd'en kan også anskues som en bestræbelse på at give mæle til en bestemt landsdel, som har en ganske særegen og fremtrædende position i dansk historie, men en underrepræsenteret position i dansk populærmusik. Også af den grund er den et højst interessant og vedkommende udspil, der peger på en række relevante spørgsmål om, hvad det er, vi som historikere gør brug af – og hvordan.

Afslutningsvis skal der peges på yderligere en problemstilling, som blot blev antydnet indledningsvis. Ved at tilsidesætte den traditionelle historiebogsformidling og bevæge sig ind i populærkulturfeltet med dets mange forskellige udtryksflader og grænseflader kaster en udgivelse som denne sig også ud på det dybe vand. Historiebogsgenren ved man, hvor man har. Den er ledsaget af en klar forventningshorisont. Anderledes her: man afstår fra genremæssig "renhed" og får snavs på sine fingre, når man lader formidlingen blive tonet af slægtskabet med andre genrer og udtryksformer. Det er der både fordele og ulemper forbundet med. Ulempen kan være fagfællelivlen vedrørende seriøsitet. Fordelen kan være på den ene side af dramatiseringen og hverdagsagtiggørelsen af historien og på den anden side en

insisteren på historiens funktion som et naturligt indslag i hele kulturpaletten i almindelighed og populærmusikken i særdeleshed, som ikke nødvendigvis behøver at være historieløst pladder. Paradoksalt nok er det måske netop ved at kaste sig ud på det formidlingsmæssigt set dybe vand, at man tager historien alvorligt og fastholder, at den nok er anderledes, men ikke desto mindre værd at have så meget respekt, at man vil lege med den.

Også af den grund er *Sange fra Sønderborg* et vægtigt indlæg i den løbende debat om, hvad historie er, og om hvordan den skal formidles.

NIELS KAYSER NIELSEN

PH.D., LEKTOR,

INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,

AARHUS UNIVERSITET

KONKURRERENDE (AMERIKANSKE) VISIONER OM MELLEMOØSTEN

Lockman, Zachary: *Contending Visions of the Middle East – the History and Politics of Orientalism*, (2. udg.), Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Gennem det seneste årti har der med Robert Irwins ord eksisteret et sandt 'begær efter viden' om Mellemøsten.¹¹ Én af de måder, det har givet sig til udtryk på, er den enorme interesse for nyoversættelsen af *Koranen*, som nærmest blev en bestseller. Da 'ugens kulturskikkelse' i dagbladet *Politikens* bogsektion efter at have nævnt sin første og største læseoplevelse blev bedt om at nævne en bog vedkommende endnu ikke havde, men gerne ville læse, pegede vedkommende netop på dette ellers svært tilgængelige værk. Det blev meget sigende blev begrundet med et ønske om at blive bedre til forstå, hvad der foregår i dagens Mellemøsten. Herved indskrev vedkommende sig, uden nødvendigvis at være sig det bevidst, i en helt bestemt intellektuel tradition, der knytter sig til en distinkt 'vision' om Mellemøsten som en særlig islamisk civilisation, hvis egentlige karakter lader sig afdække gennem studier af islamiske primærkilder såsom *Koranen*.

Det har imidlertid aldrig været den eneste 'vision', som man i Vesten finder om Mellemøsten. Der er derimod tale om én blandt en række *Contending Visions of the Middle East*, som er titlen på Zachary Lockmans historiske fremstilling af studiet af Mellemøsten, således som det i en vestlig sammenhæng har udfoldet sig inden for delvist overlappende akademiske felter kendt under betegnelser som orientalistik og orientalske, islamiske, arabiske og mellemøst-studier. Allerede i bogens indledning understreger historieprofessoren fra New York University, der som tidligere formand for det amerikanske mellemøstforbund (MESA) hører til blandt de markante skikkelser i debatten om (studiet af) Mellemøsten, hvordan der ikke kun i dag, men også tidligere har hersket en stor mangfoldighed i tolkningerne af, hvad der foregår i Mellemøsten, og om hvordan man bedst studerer denne del af verden.

Mangfoldigheden skal ifølge Lockman ses i lyset af, at når mellemøstforskere forsøger at forstå og forklare en given historisk periode, en social institution eller en begivenhed trækker de mere eller mindre bevidst på et større paradigme for, hvordan verden (burde) fungere. Som Lockman erindrer om: "facts do not simply speak for themselves". Udover at forskere og studerende vil kunne have nytte

¹¹ Irwin, Robert: *For Lust of Knowing – The Orientalists and their Enemies*, London: Allen Lane 2006.

af at kende deres eget forskningsfelts oprindelse, historie og centrale debatter, peger Lockman i bogen på, hvordan en viden herom også vil kunne sætte 'ordinary Americans' (sic) i *bedre* stand til både at forstå, hvad der foregår i Mellemøsten, og til kritisk at vurdere de mellemøstinitiativer, som politikere, bureaukrater, eksperter og 'talking heads' gør sig til talsmænd for. Disse tager nemlig gerne afsæt i og legitimerer sig ud fra 'visioner' om Mellemøsten, der oprindeligt har været udviklet i mellemøstforskningen. I Lockmans udlægning foregår debatten om studiet af Mellemøsten således ikke i noget elfenbenstårn. De er derimod indlejret i en større social og politisk kontekst, der ikke kun er påvirket af, men også selv påvirker den akademiske debat. Lockmans ærinde er dog i lige så høj grad at undersøge, hvad han betegner som 'the *politics* of knowledge'. Det indebærer, at man har blik *både* for den historiske kontekst og de specifikke politiske, sociale, kulturelle og økonomiske kræfter, som har medvirket til fremkomsten og accepten af bestemte fortolkningsparadigmer blandt forskere og øvrige dele af samfundet *og* for de sociale og politiske interesser, der er blevet fremmet gennem valget af én frem for andre mulige måder at konstruere virkeligheden på, herunder Mellemøsten.

Dette dobbelte ærinde afspejler sig i måden, hvorpå Lockman har struktureret hvert af de syv kapitler, som bogen består af sammen med en introduktion og et efterord. Udover at redegøre for udviklingen i studiet af Mellemøsten rummer hvert kapitel således også en kort indføring i den samtidige politiske, økonomiske og sociale udvikling og en diskussion af, hvordan denne står i forhold til, hvad der i reglen har været flere forskellige konkurrerende 'visioner' om Mellemøsten. Bogens første tre kapitler angår tiden før det 20. århundrede og har primært fokus rettet mod, hvordan man i en europæisk sammenhæng har betragtet Mellemøsten. Det første kapitel, '*In the beginning*', starter således med at gå helt tilbage til det antikke Grækenland og Rom. Her introduceres der bl.a. til den græske forestilling om de ikke-græske 'barbarer' og tredelingen af verden i Europa, Asien og Afrika, som senere genfindes hos Augustin. Siden bevæger kapitlet sig frem til den tidlige Middelalder, hvor muslimer ikke blev betragtet i religiøse men etniske termer, nærmere bestemt som beduiner, således som det afspejler sig i betegnelsen 'saracener', der kommer af det græske ord for 'telt'. Dette billede ændrer sig for alvor i 1100-tallet, hvor man finder en voksende europæisk interesse for islam. Selvom dette bl.a. giver sig til udtryk i omfattende polemisk og karikeret litteratur, der har til formål at vise, hvordan islam er kættersk og *Koranen* ikke kan være Guds åbenbaring, viser Lockman, hvordan der også eksisterer strømninger, som er drevet af et ønske om at opnå en mere præcis forståelse af muslimernes tro. Denne anerkendelse af kompleksiteten og tvetydigheden i den vestlige debat genfindes i bogens øvrige kapitler. Det gælder eksempelvis i kapitel 2, '*Islam, the West and the rest*', hvor Lockman viser, hvordan osmannernes status som 'the great bogeyman of the Christian Europe' ikke blot gav sig til udtryk i fortællinger, der med lån fra veletablerede karikaturer af Islam handlede om den onde, voldelige og fanatiske tyrk.

I det 16. århundrede finder man især blandt lærde europæiske observatører som Jean Bodin, Ogier Ghiselin de Busbecq og Niccolo Machiavelli også en langt mere nøgtern og respektfuld og til tider ligefrem beundrende vurdering af det osmaniske riges styrke og dyder. Parallelt med, at de økonomiske og militære styrkeforhold med slutningen af århundredet forandres i europæisk favør, afløses disse gunstige opfattelser af langt mere negative vurderinger. På paradoksalt vis er det nogle af de selvsamme træk ved det osmanniske rige, som tidligere er blevet beundret, som nu knyttes til forestillinger om et særligt 'orientalsk despoti', således som det eksempelvis var tilfældet for Charles Montesquieu. Det er også i denne periode, at man ser de første spæde tiltag til et egentligt akademisk studie af Mellemøsten. Allerede i 1539 oprettes den første lærestol i arabisk på Collège de France i Paris og i midten af det 17. århundrede følger Oxford og Cambridge. Det er dog først i det 19. århundrede, at man med orientalistikken ser fremkomsten af et distinkt akademisk felt, der har Mellemøsten – eller Orienten – som sit genstandsfelt. Dette sker parallelt med det øgede europæiske engagement i Mellemøsten, som følger efter Napoleons berømte, men kortvarige ægyptiske eventyr i 1798. Det er i denne periode, som behandles grundigt i kapitel 3, *Orientalism and empire*, at man ser fremkomsten af forestillingen om en distinkt 'homo islamicus' i en verden opdelt i civilisationer med særlige essenser, der for Mellemøstens vedkommende skulle kunne afdækkes gennem studier af primærkilder fra islams 'klassiske periode'. Igen har Lockman imidlertid blik for, hvordan en enkelt 'vision' om Mellemøsten sjældent har opnået monopol. For eksempel kritiserede Ignaz Goldziher, en af de klassiske orientaler, Ernest Renans forestilling om, hvordan forskellige folkeslags kulturelle bedrifter skulle kunne henføres til en unik 'ånd' eller mentalitet, og han gjorde sig i stedet til fortaler for en tilgang, hvor den islamiske civilisations oprindelse og udvikling studeres gennem en historisk kontekstualiseret læsning af primærkilderne.

Efter at have undersøgt europæiske visioner om Mellemøsten gennem 2500 år er de resterende 2/3 af bogen tilegnet udviklingen fra begyndelsen af det 20. århundrede og frem til i dag og dette med fokus på den amerikanske debat. Kapitel 4, der ligefrem bærer titlen *the American century*, indfører således læseren i, hvordan det politiske magtskifte i det transatlantiske forhold også afspejler sig i mellemøstforskningen. En række af de store europæiske skikkelser, herunder Hamilton Gibb og Bernard Lewis, migrerer til USA, hvor der, som det med beklagelse bemærkes i en rapport fra 1947, er meget få forskere, der ved noget som helst om Mellemøsten, hvilket i stigende grad opfattes som et problem i tak med, at USA bliver en supermagt med globale interesser. Disse europæere er siden med til at opbygge, hvad der skal blive til den amerikanske Mellemøststudie-model, som er del af de nye områdestudier, der for alvor vokser frem med den såkaldte National Defense Education Act. Denne skulle som en direkte reaktion på Sputnik-krisen i 1957 fremme studiet af fremmede sprog og skabe viden om regioner af strategisk betydning for den nationale sikkerhed. Ligesom områdestudierne i øvrigt er mellemøststudierne præget af en langt mere interdisciplinær tilgang med vægt på teorier og metoder fra

samfundsvidenskaben, således som det kommer til udtryk i moderniseringsteoriens dominans i de følgende årtiers amerikanske mellemøstforskning. Her var den fremherskende antagelse, at "the West is what the Middle East seeks to become", således som Daniel Leners berømte formulering lyder.

Allerede i 1960erne, men for alvor fra 1970erne er der imidlertid *Turmoil in the Field*, som er titlen på kapitel 5. Her diskuterer det, hvordan der især med inspiration fra New Left rettes en voksende kritik mod den måde, som Mellemøsten er blevet betragtet såvel fra moderniseringsteorien som fra den klassiske orientalistik. Som alternativ hentes der inspiration fra den neo-marxistiske *Dependencia*-tradition med dens holistiske tilgang og udsagn om, hvordan 'Nord's udvikling skulle være sket gennem en 'Syd's under-udvikling såvel som fra andre former for politisk økonomi og historisk sociologi, således som det kommer til udtryk hos skikkelser som Hanna Batau, Roger Owen, Ervand Abrahamian, Samir Amin, og Fred Halliday. Fælles for disse tilgange er en betoning af disciplin-baserede tilgange og metoder – det være sig fra politologien, antropologien, sociologien eller historie-faget – der alle ses som overlegne i forhold til orientalistikkens filologi, samtidigt med at Mellemøsten hverken betragtes som en distinkt orientalsk/islamisk civilisation eller som 'moderniserende' samfund, men først og fremmest en del af den 3. verden, der bedst forstås gennem studier af klassestrukturer, udbytningsforhold, statsbygningsprocesser mv. Mange af disse kritikere har imidlertid selv ligeså vanskeligt som moderniseringsteoretikerne ved at forholde sig til fremkomsten af islamistiske bevægelser, hvilket for alvor bliver tydeligt i forbindelse med den iranske revolution, der i modsætning til forventningen ikke blev socialistisk men islamistisk. Mens Lewis så dette som udtryk for orientalistikkens fortsatte relevans, kommer denne tradition imidlertid selv under fornyet kritik, da Edward Said i 1978 udgiver *Orientalism*.

Frem for at gå ind i diskussionen om, 'hvad' Mellemøsten er – en region 'som alle andre' eller 'som ingen anden' – spørger Said til, 'hvordan' et orientalsk Mellemøsten er blevet konstrueret i Vesten, og 'hvordan' dette har haft og fortsat har implikationer for en vestlig identitetskonstruktion og magtudøvelse. Efter Lockmans mening er det "difficult to exaggerate the intellectual impact" fra dette værk, hvilket afspejler sig i, at hele kapitel 6, '*Said's Orientalism: a book and its aftermath*', er tilegnet denne bog i form af en introduktion til dens argument og teoretiske udgangspunkt, en grundig gennemgang af de kritikpunkter, der fra forskellig side har været rejst, hvordan Said har taget genmæle, og endeligt hvordan bogen har sat sig spor inden for eksempelvis postkolonial teori. I sidste kapitel, *After Orientalism*, undersøges udviklingen fra 1990erne frem til i dag. Her indføres læseren først til 1990ernes (amerikanske) debat om, hvorvidt enden på den Kolde Krig og udsagnet om Historiens afslutning også ville være ensbetydende med områdestudiernes endeligt. Sådan lød det blandt nogle af dem, for hvem globalisering var identisk med en global homogenisering, der overflødiggjorde studier med særligt blik for sprog og regionsspecifikke dynamikker. I den resterende del af kapitlet rettes fo-

kus på, hvordan tiden efter 11. september-angrebene har været præget af en endnu mere polariseret og politiseret debat om studiet af Mellemøsten. Skikkelser som Martin Kramer og andre i kredsen omkring det såkaldte 'Campus Watch'-projekt, der siden 2002 bl.a. har opfordret studerende til at hjælpe med at udarbejde 'dossierer' på undervisere med en 'anti-amerikansk/-israelsk' og/eller 'islam-apologisk' tilgang til Mellemøsten, beskyldte mellemøststudierne for at være endt som et 'empire of errors', der som følge af, hvad de ser som en skadelig said'iansk indflydelse, både er ude af stand til at tjene amerikanske interesser og forstå Mellemøstens særegne træk. Denne gruppe er til gengæld selv blevet anklaget både for at ville indføre en form for sindelagskontrol, der giver mindelser tilbage til 1950ernes mccarthyisme og for i øvrigt at repræsentere alt, hvad der ifølge Said var galt med orientalistikken.

Studiet af Mellemøsten er således fortsat præget af mange 'contending visions' og Lockman yder i sin velskrevne og tilgængelige fortælling om 'the history and politics of Orientalism' på ét plan denne kompleksitet langt større retfærdighed end det eksempelvis er tilfældet i de ganske polemiske fremstillinger af samme emne, som man finder hos Said og Kramer.¹² Endvidere formår Lockman at sætte udviklingen inden for denne del af academia ind i en større politisk kontekst, ligesom bogen også giver en fin historisk oversigt. Når det er sagt, er det imidlertid også relevant at betone, at der er tale om en ganske *amerikansk* fortælling, hvor det især i de sidste 2/3 af bogen fortrinsvis er nuancerne og kompleksiteten i den (anglo-)amerikanske debat, som den amerikanske professor har blik for. Det kan i den forbindelse være nærliggende at erindre sig Lockmans eget udsagn om, at alt afhængigt af ens fortolkningsperspektiv vil nogle aspekter ved et fænomen blive tildelt særlig opmærksomhed, mens andre nedtones.

Det gælder også for den herværende fortælling, hvor den relative betydning af forskellige debatter ville have fremstået anderledes, hvis man havde anlagt et mindre snævert amerikansk perspektiv på udviklingen i det 20. århundrede. Det gælder eksempelvis spørgsmålet om områdestudiekontroversen mellem disciplinære generalister og områdespecialister, som på mange måder er en meget amerikansk debat.¹³ Selvom den principielle problematik har generel relevans, har kontrover-

¹² Said, Edward: *Orientalism – Western Conceptions of the Orient*, London: Routledge & Keegan 1978. Kramer, Martin: *Ivory Towers on Sand – The Failure of Middle Eastern Studies in America*, Washington: Washington Institute for Near East Policy 2001. Som supplement til Lockman kan anbefales Mitchell, Timothy: "The Middle East in the Past and Future Social Science", i David L. Szanton (red.), *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*: University of California Press 2003, s. 74-118 og Rodinson, Maxime: *Europe and the Mystique of Islam*, Seattle: University of Washington Press 1987.

¹³ For en introduktion til den mellemøstlige version af denne debat se Tessler, Mark *et al.* (red.): *Area Studies and Social Sciences – Strategies for Understanding Middle East Politics*, Bloomington: Indiana University Press 1999. For en mere generel diskussion af denne debats relevans inden for forskellige områdestudier se Szanton, David L. (red.): *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*, California: University of California Press 2003.

sen således antaget helt andre proportioner i 1990ernes USA, end det er tilfældet i en europæisk sammenhæng.¹⁴ Det er nærliggende at se dette i lyset af de forskellige kultur-institutionelle kontekster, studiet af Mellemøsten har udfoldet sig i. Som sagt sted- og tidsfæstes de moderne mellemøststudier gerne til USA i midten af det 20. århundrede, hvilket er et tidspunkt, hvor arbejdsdelingen mellem disciplinerne inden for academia for længst er blevet etableret. Ligesom de øvrige områdestudier afspejler dette sig for mellemøststudiernes vedkommende i et spændingsforhold til de 'gamle' discipliner, som har sat standarderne for god forskning ligesom de har tilbudt teorier og metoder til områdestudierne, der ikke har haft en distinkt egen metodologi. I Europa har studiet af Mellemøsten derimod en anden og mere kompleks udvikling, hvilket i hvert fald skal ses i lyset af den fortsatte indflydelse fra orientalistikken. I modsætning til de amerikanske områdestudier er denne opstået samtidigt eller ligefrem før de klassiske discipliner og har endvidere sin egen metode, kanoniske tekster og en relativ klar identitet. Selvom den amerikanske mere samfundsvidenskabeligt orienterede model for områdestudier er blevet kopieret i Europa, eksisterer denne form for mellemøststudie, eksempelvis i Tyskland, side om side med en variant, der er langt mere influeret af den klassiske orientalistik, hvilket afspejler sig i andre dynamikker og former for debatter end de amerikanske.

Et andet eksempel angår hele debatten om Said og hans orientalisme-kritik.¹⁵ Til trods for at *Orientalism* for størstedelen af bogens vedkommende handler om europæiske forestillinger om Orienten, fylder bogen således langt mindre i den europæiske debat, hvor Said heller ikke har haft samme polariserende effekt som i USA. Én blandt flere mulige faktorer, der kan medvirke til at forklare denne forskel, er Palæstina-konfliktens langt mere politiserede rolle i den amerikanske offentlige debat. Udover at være litteraturprofessor var Said således også en markant og kontroversiel fortaler for den palæstinensiske sag, og orientalisme-debatten har til tider antaget form af en slags stedfortræderkonflikt mellem pro-israelske og -palæstinensiske sympatisører. Hertil kommer, at der synes at have været en større positivisme/post-positivisme polarisering i den amerikanske human- og socialvidenskab i forhold til den europæiske, hvor en meget hård positivisme har haft mindre udbredelse samtidigt med, at der heller ikke har været lige så ekstreme modreaktioner i form af den radikale post-positivisme, som udtrykkes i *Orientalism*.

¹⁴ For en længere diskussion af områdestudiekontroversen og dennes forskellige varianter i USA og Europa se kap. 6 i Valbjørn, Morten: *A 'Baedeker' to IR's Cultural Journey before, during and after the Cultural Turn – explorations into the (ir)relevance of cultural diversity, the IR/Area Studies Nexus and politics in an (un)exceptional Middle East*, Aarhus: Politica 2008.

¹⁵ For en længere diskussion af spørgsmålet om Said indflydelse på mellemøststudierne og om forskelle i receptionen af Orientalism inden for forskellige akademiske og geografiske kontekster, se Valbjørn, Morten: "Forestillinger om Edward W. Said og Orientalismes (ikke helt så) store indflydelse på studiet af Mellemøsten", *Dansk Sociologi*, 20, 3, 2009, s. 11-32.

Endelig er det værd at notere sig, at man i en europæisk sammenhæng ikke finder den samme "said'ianske" sensitivitet i samspillet mellem kulturelle repræsentationer, akademisk viden og politisk magt, som det har været tilfældet i USA. Inden for amerikanske mellemøststudier har det således været meget kontroversielt, om mellemøstforskere bør bruge deres viden i en rådgivende relation til regering eller andre myndigheder. I skarp kontrast til førnævnte MESA har det britiske mellemøstforbund i kølvandet på 9/11 derimod produceret en lang rapport, der basalt set handler om, hvordan mellemøstforskere bør have tilført flere offentlige midler under henvisning til at de kan tilbyde indsigter af betydning for britiske nationale interesser. Denne forskel skal selvsagt ses i lyset af, at ingen af de europæiske stater eller for den sags skyld EU er nogen politisk supermagt med alt, hvad dette indebærer. Med andre ord 'you are not part of an empire', som Lockman for nogle år tilbage tørt bemærkede ved et seminar i det amerikanske Social Science Research Council, da europæiske kolleger kunne berette om deres relativt ukontroversielle erfaringer med samarbejder med udenrigsministerier.¹⁶

Udover at der på tværs af tid har været vidt forskellige, ofte konkurrerende, 'visioner' om Mellemøsten med implikationer for studiet heraf, er det således også muligt at identificere en geografisk variation, hvilket imidlertid skænkes langt mindre opmærksomhed i denne bog. Til Lockmans forsvar skal det bemærkes, hvordan det i indledningen ikke blot gøres klart, at han i fremstillingen af udviklingen fra det 20. århundrede primært fokuserer på den (anglo)-amerikanske debat, men at det også understreges, at dette ikke skal ses som udtryk for, at mellemøstforskningen andre steder ikke har relevans. Enhver bog må foretage til- og fravalg, og mit ærinde med at pege på, hvordan den europæiske debat har udfoldet sig anderledes end den amerikanske er således ikke så meget at beklage mig over, hvad denne bog udelader. Formålet er snarere at rette opmærksomheden mod, hvordan det kunne være interessant at få *suppleret* Lockmans værk med en fremstilling af 'the history and politics' af den ikke-(anglo)amerikanske mellemøstforskning. Udover at gøre historien om de mange 'contending visions' om Mellemøsten endnu mere kompleks kunne dette også give anledning til nogle mere principielle videnssociologiske debatter ikke blot om, hvorvidt og hvordan, men også om hvorfor der er lighedstræk og forskelle i udviklingen af akademiske felter i forskellige kultur-institutionelle kontekster. Opfordringen er hermed givet videre.

MORTEN VALBJØRN,
PH.D., ADJUNKT,
INSTITUT FOR STATSKUNDSKAB,
AARHUS UNIVERSITET

¹⁶ Bemærkningen faldt under det amerikanske Social Science Research Council 'consultative meeting' "Producing Knowledge on World Regions: Issues of Internationalization and Interdisciplinarity", City University of New York (CUNY) 14. juni 2007.

INTELLIGENSARISTOKRATER OG ARKIVMARTYRER

Simon Larsson: *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer.*

Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900-1945.

Gidlunds förlag 2010. 339 s.

Den historiografiske forskning har i Danmark og Sverige fulgt parallelle spor. En tradition for at se kontinuitet i udviklingen blev for alvor udfordret i 1970'erne under påvirkning af Thomas Kuhns paradigmeteorien. I Sverige skete det ikke mindst med Birgitta Odéns bog om *Lauritz Weibull och forskarsamhället* (1975). Odén fastholdt imidlertid et andet fællesnordisk spor: Den internalistiske tilgang, hvor videnskabseksterne faktorer kun i begrænset omfang fandt plads i fremstillingen. I Danmark gjorde særligt Jens Chr. Manniche i *Den radikale historikertradition* (1981) et alvorligt forsøg på at inddrage videnskabseksterne faktorer under etiketten ideologi. Det erslevske gennembrud i dansk historieforskning i 1870'erne blev her forstået som en kombination af funktionelt forbundne forandringer i videnskabssyn (positivismen afløste historismen) og ideologi (radikalismen afløste nationalliberalismen), som formede den dominerende, men ikke enerådende radikale historikertradition – også en konservativ og historistisk tradition har eksisteret i dansk historievidenskab. Det var i virkeligheden et tilsvarende billede, Odén havde tegnet, blot forskubbet en generation: Lauritz Weibull indførte ikke kun et nyt videnskabssyn, hvilket for Odén var det afgørende, men brød også med Harald Hjärne-skolens statsidealistiske konservatisme. Ligesom Erslev sejrede i Danmark, sejrede Weibull i Sverige.

Den grundlæggende modstilling af konservative, nationalistiske historikere og radikale/liberale positivistiske historikere findes i både den danske og svenske historiografi en generation senere. Inden for det seneste tiår har vi herhjemme fået to disputatser om hver sin danske historiker, to bøger som deres åbenlyse forskelle i sympatier til trods fastholder denne modsætning som afgørende: Jon Gissels bog om Steenstrup, *"Den indtrængende Forstaaelse"* (2003), samt Thyge Svenstrups *Arup* (2006). I Sverige kom i 2002 Håkan Gunneriussons bog om *Det historiska fältet*, der, som antydtes af undertitlen, analyserer *Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957*, dog med hovedvægten på den sidste del af perioden. Her findes kampen mellem Weibull- og Hjärne-eleverne. Gunneriusson lagde imidlertid afstand til den svenske, internalistiske tradition. Den videnskabseksterne faktor, som hos Gunneriusson fik den altafgørende hovedrolle, var netværk: Svensk historiografi blev til fortællingen om to konkurrerende netværk. Projektet var videnskabssociologisk, og hermed lurede også faren for den sociologisme, der reducerer alle videnskabelige kontroverser til magtkampe.

Dette er netop et af ankepunkterne i Simon Larssons nye bog, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer*. Målet er at fastlægge normerne for videnskabelig dygtighed gennem analyse af ti af historiefagets professorale ansættelsessager i det svenske universitetssystem fra 1900 til 1945. Den fundamentale uenighed mellem de sagkyndige i ni af de ti sager er ikke overraskende på baggrund af den eksisterende litteratur. Larssons originale tilgang er *ikke* at se dette som en konflikt mellem forskellige skoler, men som en konflikt i den enkelte historiker og i de enkelte netværk. Det betyder også, at Larsson prioriterer kilderne anderledes end Gunneriusson. Gunneriusson baserede sin undersøgelse på historikernes indbyrdes korrespondancer og inddrog i begrænset omfang de sagkyndiges udtalelser i ansættelsessager. Larssons altoverskyggende kildegrundlag er derimod udtalelserne, mens korrespondancen kommer i anden række. I Gunneriussons analyse forvandles – med Bourdieus termer – netværkets sociale kapital til symbolsk kapital, når aktørerne argumenterer for, hvem der er dygtigst. Larsson tager sagkyndigudtalelserne anderledes alvorligt som kilder til aktørernes videnskabelige normer. Udtalelserne er forankret i en særlig social sammenhæng, hvilket tvinger de sagkyndige til at formulere nogle principielle overvejelser over, hvad der er godt og skidt, samt hvilke normer den dygtige historieprofessor skal leve op til. Det kan godt være, at der ligger andre motiver til grund for afgørelsen end dem, der kommer til udtryk i den sagkyndiges udtalelse, men denne må immervæk formulere et normativt grundlag for sine valg. Således omtrent lyder Larssons overbevisende ræsonnement for at benytte det valgte kildemateriale.

Den sagkyndige havde to principielt forskellige måder at vurdere ansøgernes videnskabelige dygtighed: kvantitativt (først og fremmest produktionens størrelse) eller kvalitativt. Flere sagkyndige skød ansvaret fra sig ved at forsøge den objektive, kvantitative bedømmelse, men det mest interessante materiale efterlades selvsagt ved de kvalitative vurderinger. Her identificerer Larsson de to idealtyper som titlen henviser til: Intelligensaristokraten er herre over kilderne. Han vover at gå ud over disse og skaber sammenhæng i historien. Den velargumenterede, kohærente fremstilling er vigtigere end enkelte oplysningers nøjagtige korrespondens med virkeligheden. Anderledes med arkivmartyren, den passive konstruktør, der lader sig styre af sine kilder, og som tilstræber korrespondens frem for kohærens, men derved også kommer til at beskrive fortiden i stedet for at skrive om historien.

Disse idealtyper er givetvis Larssons egen opfindelse, men de vækker mindelser om historismens grundlæggende paradoks: Hvordan forener man historiens to principielt uforenelige sider; på den ene side den faktiske empiriske historie med historien som anskuelse, de enkelte begivenheders *Einmaligkeit* med på den anden side drømmen om den universelle historie og store synteser. Og hvordan forenes den for evigt forgangne fortid med den store fortidsfortælling, Historien?¹⁷ Hos

¹⁷ Mordhorst, Mads og Fabricius Møller, Jes: *Historikeren Caspar Paludan-Müller*, Museum Tusculanums Forlag 2005, s. 14-15.

Larssons svenske historikere har paradokset i praksis udgjort et dilemma, hvor historikeren bekender kulør som arkivmartyr eller intelligensaristokrat. Imidlertid genopstår paradokset: Arkivmartyren kunne måske godt leve med ikke at kunne indfange Historien, men intelligensaristokraten var nødt til at forholde sig til empirien. Larsson udtrykker det afslutningsvis sådan, at syntesen var empirisk sårbar (s. 311), og at syntesemageren altså let udsatte sig for kritik. Den danske historio-grafs tanker ledes uvilkårligt hen mod debatten om Erik Arups danmarkshistorie. Den rene videnskabelige syntese var en utopi og kom først og fremmest til at spille en rolle som potentialitet: Intelligensaristokrat var den, hvis forskning gav løfter om en syntese, frem for den, der faktisk prøvede at skrive den!

Kampen mellem intelligensaristokrater og arkivmartyrer var til at begynde med lige, men i hvert fald fra 1930'erne dominerede førstnævnte konkurrencerne. Det ses eksempelvis i det afsluttende kapitel om Uppsala i perioden 1941-42. Der var syv ansøgere til professoratet, heriblandt Weibull-eleven Erik Lönnroth og fra Hjärne-skolen Torvald Höjer. Det blev lidt overraskende Lönnroth som endte med at få professoratet, fordi Erland Hjärne – Harald Hjærnes søn – placerede ham på den første plads i rækken af ansøgere. Dette er velkendt også fra Gunneriussons af-handling.

Hvis de to fremstillinger sammenlignes ud fra behandlingen af denne ansættelsessag, vil det i første omgang slå mange læsere, at Gunneriussons er mere underholdende. Larssons fremstilling kan gennemgående virke tung med de mange sager, der behandles på næsten ensartet vis: Først analyseres de sagkyndiges udtalelser, dernæst ansøgernes ankeskrivelser og det humanistiske fakultets forhandlinger. Gunneriussons fokus på akademiske magtkampe og intriger giver derimod *Det historiska fältet* nogle af krimiens fortrin, selv om den gode historie undertrykkes af Gunneriussons i øvrigt prisværdige strukturelle ambitioner.¹⁸ I denne sag kan det imidlertid se ud som om spændingen opretholdes på bekostning af et retvisende billede af historikernes bevæggrunde.

Gunneriusson har nemlig vanskeligt ved at forklare Hjærnes motiver, fordi denne og Höjer institutionelt (Uppsala) og politisk (konservativt) var knyttet sammen, og fordi Niels Ahnlund, der ligeledes var sagkyndig, dels indgik i Hjærnes netværk og dels havde været ude i en større fejde med Lönnroth. Forklaringen på Hjærnes optræden var ifølge Gunneriusson, at han ved en lejlighed i 1920'erne var blevet svigtet af sit netværk og derfor ikke længere var loyal.¹⁹ Jeg tror, at det havde været klogere af Gunneriusson at renoncere og indrømme, at netværksteorien ikke kan forklare alt. I Larssons analyse er Curt Weibull (der var den tredje sagkyndige), Erland Hjärne og Erik Lönnroth alle intelligensaristokrater, der opfattede sig selv som historikere af en højere type end arkivmartyrerne. Larsson giver nogle ret overbevisende psykologiske eksempler på Hjærnes frygt for kritik fra laverestående histo-

¹⁸ Jf. Frank Meyer: "Akademiske intriger", [Svensk] Historisk Tidskrift 124 (1), s. 107.

¹⁹ Gunneriusson, *Det historiska fältet*, s. 89.

rikere, som modsvares af en langt større accept af kritik fra andre intelligensaristokrater såsom Lönnroth. Da Hjärne granskede Lönnroths produktion, fandt han den til sin overraskelse ligefrem genial. Hjärnes valg af Lönnroth skyldtes simpelthen, at han så ham som den videnskabeligt dygtigste, og dermed at intellektuelle kriterier trumfede sociale.

Som dansk historiker kan det ærgre, at hverken Gunneriusson eller Larsson går lige så langt som Odén i Weibull-bogen, når det kommer til at undersøge forbindelser mellem Danmark og Sverige. Gunneriussons netværk stopper ved den svenske grænse. Larsson giver dog et lille bidrag til dansk historiografi ved også at behandle Steenstrups og Arups rolle som sagkyndige eller på anden måde interessenter i de svenske ansættelsessager. Mere interessant bliver imidlertid spørgsmål om, hvorvidt Larssons tilgang kan give impulser til dansk historiografi. Her skal jeg nøjes med at gøre et par bemærkninger om vilkårene for en tilsvarende undersøgelse på dansk materiale og antyde nogle mulige resultater.

Når Larsson tager sit kronologiske udgangspunkt i år 1900, skyldes det, at professionaliseringen da var slået igennem. Videnskabskriteriet var blevet det eneste gyldige i ansættelsessager, symbolsk markeret med ansættelsen af Knut Wicksell i et professorat i nationaløkonomi i Lund 1901.²⁰ Universitetets prokansler forsøgte at bekæmpe de sagkyndiges indstilling, fordi Wicksell gennem sine radikale politiske standpunkter mentes at være uegnet som lærer for ungdommen. Prokanslerens synspunkter blev imidlertid nedkæmpet af andre grupper på universitetet, herunder konservative professorer og ideologiske modstandere som Harald Hjärne. Med ansættelsen af Wicksell kunne der ikke længere sættes spørgsmålstejn ved den akademiske frihed i Sverige – modsat lande som Frankrig, Tyskland og Danmark, hvor denne frihed ifølge Larsson regelmæssigt blev tilsidesat omkring århundredskiftet (s. 38). Dette synspunkt dokumenteres ikke for Danmarks vedkommende, og det ville også have voldt forfatteren vanskeligheder. Der kan findes ganske få eksempler på, at den akademiske frihed undertryktes i 1890'erne, og ingen efter systemskiftet, når det kommer til den type ansættelsessager, som der her er tale om. Pudsigt nok var det indirekte også ansættelsen af Wicksell, som i Danmark knæsatte videnskabskriteriet: Georg Brandes, der af politiske grunde var blevet holdt ude af Københavns Universitet ved flere lejligheder siden 1870'erne, benyttede Wicksells udnævnelse til i *Politiken* (for 11. november 1901) at udtale, at man aldrig ville finde en sådan liberalitet i Danmark. Både fra politisk hold og fra universitetets side blev Brandes' slet skjulte opfordring fulgt. Danske økonomer havde i Sverige støttet Wicksell, og de korresponderede nu om at gøre noget for Brandes. Den indremissionske professor Harald Westergaard, der bestemt ikke tilhørte Brandes' åndsretning, lovede Marcus Rubin at støtte sagen, men ville ikke

²⁰ Blomqvist, Göran: *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh til Schück*, Lund University Press 1992, s. 293-302.

selv tage initiativet.²¹ Det blev i stedet Kr. Erslev, der gennemførte en højst usædvanlig underskriftsindsamling på universitetet med henblik på at gøre Brandes til professor (også dette initiativ havde sin pendant i Lund), og efterfølgende holdt Westergaard sit løfte, da han var med til at aflevere underskrifterne fra 40 af universitetets 54 professorer til systemskiftere regeringens kultusminister, J.C. Christensen. Følgen blev, at Brandes i første omgang blev tildelt statsunderstøttelse, og kort efter blev han også professor ved universitetet – uden forelæsningspligt.²²

For den danske historiograf giver det altså også god mening at tage udgangspunkt i århundredskiftet. Andre forhold vanskeliggør imidlertid en umiddelbar jævnføring mellem de to skandinaviske lande. Det skyldes ikke mindst forskellige ansættelsessystemer, som giver meget forskelligt kildegrundlag. I Sverige gav hver enkelt sagkyndige udførlige vurderinger af hver enkelt ansøger, og disse udtalelser blev udgivet i bøger, der let kunne antage et omfang af flere hundrede sider. Danmark har ikke denne tradition for åbenhed. Indstillingerne blev nok offentliggjort, men først i universitetets årbøger efter den endelige afgørelse. Der var desuden i reglen tale om fællesudtalelser af Det Filosofiske Fakultet, hvilket i praksis først og fremmest ville sige de tre historieprofessorer. De enkelte aktørers meninger er derfor vanskelige at udskille. I Danmark indførtes i 1918 nye ansættelsesregler, som blandt andet gav ansøgerne ret til at se fakultetets indstilling og kommentere den, men det skulle ske inden for en frist på otte dage. Desuden gav reglerne ikke mulighed for at skrive lange ankeskrifter som i den svenske tradition, ligesom de danske indstillinger da også er anderledes kortfattede. For nogle af universitetets kritikere stod det svenske system som et forbillede, der besværliggjorde klikevæsen,²³ mens de svenske tilstande omvendt stod som et skræmmebillede for de fleste danske professorer. Det var hverken tillokkende, at skulle bruge op til flere år på at besætte en lærestol, i besværlige tilfælde tre eller fire år, skriver Larsson (s. 39), eller at gøre en offentlig sag ud af enhver ansættelse. Det danske system var langt bedre egnet til at holde stridigheder inden for egne rækker og dermed undgå at svække universitetet udadtil, skønt det må tilføjes, at det i Danmark blev stadig vanskeligere at etablere konsensus. Under alle omstændigheder er konsekvensen, at det danske kildemateriale gør det langt vanskeligere at analysere normerne både kollektivt og individuelt. En kort skitse over periodens fem besættelser af danske historiske professorater viser problemet.

Aage Friis' udnævnelse i 1913 er ofte behandlet i litteraturen. Afgørelsen blev truffet på et grundlag, man ellers ikke kendte til i København ud over ved professor-

²¹ Marcus Rubins brevveksling 1870-1922 II, 223; IV, 199. Professor Falbe-Hansen var en af de danske økonomer, som støttede Wicksell, men hans rolle er noget speget, da han som sagkyndig i Lund ikke havde anbefalet Wicksell.

²² Larsen, Pelle Oliver: "Professoratet. Videnskabelige magtkampe i Det Filosofiske Fakultet, 1870-1920, upubliceret ph.d.-afhandling", Aarhus Universitet 2010, s. 326-29.

²³ Wieth-Knudsen, K. A.: *Mit videnskabelige Livs Drama eller Universitetets Besættelsesregler og Professor L. V. Birck*, København: Reitzel 1930, s. 91-93.

konkurrencer, nemlig gennem indstilling af et udvalg af sagkyndige, som også talte repræsentanter, der ikke kom fra universitetet. Det var et lille skridt i retning af svenske tilstande. Udvalgets betænkning blev dog ikke trykt, men af fakultetsarkivet kan man se, at der var enighed om, at Friis gennem sin produktions omfang, energien i fremdragelsen af nyt materiale og sin skriftlige fremstillingskunst havde et fortrin. Ligeledes var der enighed om, at konkurrenten Arup på sin side havde et fortrin som "den originaleste Begavelse".²⁴ Det interessante er, at selv om der var enighed om disse vurderinger, var der ikke enighed om, hvad der skulle tælle mest ved besættelsen af professoratet. Tilsvarende situationer findes i flere af Larssons svenske sager (fx s. 143-44). Arup var uden tvivl intelligensaristokrat, mens betoningen af kildearbejdet nærmest gjorde Friis til arkivmartyr, om end betoningen af Friis' fremstillingskunst snarest var et intelligensaristokratisk træk. I sidste ende var dog nok så meget de kvantitative kriterier, som blev afgørende for valget af Friis. Arups trang til paradokser er i udvalgets mundtlige diskussion blevet holdt imod ham;²⁵ hvilket kunne ses som en kritik, der tilgodeser den mindre dristige arkivmartyr.

Den kritiske indstilling over for intelligensaristokraten genfindes ved Arups ansættelse i 1916. Bortset fra en anden intelligensaristokrat, J.P. Jacobsen, blev kun Arup karakteriseret i fakultetets udtalelse – som "en original Forsker og skarp Tænkner", men fortsat kritiseret for sin "Tilbøjelighed til at vove ubeviste Paastande".²⁶ Kritikken er bestemt *ikke* aristokratisk, den går tværtimod på et mere småligt plan: korrespondens og ikke kohærens.

Allerede året efter blev endnu et historieprofessorat besat i København, og det fik Knud Fabricius. Han blev rost som en arkivmartyr og for at behandle et centralt udsnit af den dansk-nordiske historie. Ellen Jørgensen, der også var ansøger, blev ligeledes karakteriseret som arkivmartyr, men det fik her en negativ drejning, fordi hun var for ensidig i sine middelalderstudier.²⁷ Her blev specialiseringen altså vurderet negativt. Albert Olsen blev Aarhus Universitets første historieprofessor i 1934. Indstillingerne fra de københavnske professorer udviste dissens, men indstillingerne ligger gemt i arkiver og er ikke refereret i litteraturen.²⁸

Nok så kendt og berygtet som ansættelsessagen i 1912-13 er professorkonkurrencen i København 1936, hvor Albert Olsen med møje og besvær overtog Friis' professorat for næsen af Vilhelm la Cour. Sagen er grundigt behandlet af Thyge Svenstrup i Arup-biografien og illustrerer en pointe, som Larsson har påpeget for Sveriges vedkommende, men som ellers ikke er tydelig i det danske materiale,

²⁴ RA, Københavns Universitet, Det Filosofiske Fakultet, journalsag 1912 nr. 230.

²⁵ Svenstrup, Thyge: *Arup. En biografi om den radikale historiker Erik Arup, hans tid og miljø*, Museum Tusculanums Forlag 2006, s. 236.

²⁶ *Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, den polytekniske Læreanstalt og Kommunitetet indeholdende Meddelelser for de akademiske Aar 1915-1920 IV*, s. 190-91.

²⁷ *Aarbog ... 1915-1920 IV*, s. 214-15.

²⁸ Svenstrup: *Arup*, s. 589.1

nemlig forholdet mellem specialisering og dannelsen af nye historiske discipliner. Larsson påpeger, at netop specialiseringen rettede fokus mod forskerpersonligheden og dens latente egenskaber, for hvem kunne egentlig bedømme ansøgerne og deres specialiserede kvalifikationer, når alle havde hvert sit speciale? Og hvordan vurderes specialister på forskellige områder? Problemet var ikke mindst, at lærestole i historie var historiske slet og ret og altså ikke defineret som professorater i middelalderhistorie, nyere tids historie og så fremdeles. Alligevel kunne der herske klare meninger om hvilken type professorat, der i det enkelte tilfælde var slået op. I 1936 fremlagde Arup et skema, hvor han for eksempel inddelte ansøgerne efter, om deres produktion faldt inden for eller uden for professoratets område – et skema som få år senere var med til at sende Arup i retten. Arup opnåede med sin opdeling at gøre Albert Olsen til den indlysende kandidat og gøre la Cour uegnet, men det blev hverken accepteret af de øvrige sagkyndige eller af fakultetet. I øvrigt opstillede Arup i sin bedømmelse før konkurrencen intelligensaristokratiske krav om alsidighed og problembevidsthed.²⁹ Svenstrup gør i øvrigt opmærksom på, at alle ansøgere benyttede sig af deres ret til at gøre indsigelse mod Arups vurdering. Da de sagkyndige ikke kunne blive enige, skulle der ifølge ansættelsesreglerne udskrives konkurrence. Her bemærkes det, at Friis lagde vægt på ansøgernes originalitet og forskellige karaktertræk, såsom Albert Olsens påståede mangel på historisk kultur og la Cours og Bøggild-Andersens dannelse og almene kultur. Friis' kriterier blev lige så aristokratiske som Arups, men vurderingen af de enkelte ansøgere faldt helt anderledes ud.

Det er altså næppe så simpelt, at konflikten mellem Arup og Friis kan forklares som sammenstødet mellem en intelligensaristokrat og en arkivmartyr. I Arups øjne var Friis sikkert arkivmartyr, men sådan agerede han ikke som sagkyndig.

Denne overfladiske undersøgelse giver ikke noget tilfredsstillende resultat. Den tegner højst nogle konturer og viser i hvert fald at historiografen vil blive nødt til at inddrage et andet kildemateriale for at undersøge konflikten mellem Arup og Friis med udgangspunkt i Larssons idealtper. Disputatsbedømmelser kunne være en oplagt kildegruppe at undersøge med dette for øje, ikke mindst fordi censorerne i det meste af perioden affattede selvstændige vota, når de var uenige, og fordi disse vota vistnok efterhånden blev mere udførlige.

Professorkonkurrencen 1936 peger imidlertid snarere på, at den videnskabelige dygtighed ikke har været det eneste bedømmelseskriterium. I Svenstrups analyse drejer sagen sig om personlige alliancer samt politiske og andre ideologiske holdninger. Billedet kompliceres imidlertid af, at Friis og Arup som bekendt både havde været en del af det samme netværk i ungdommen og begge politisk set var radikale. Ingen lette løsninger byder sig til; men kombinationen af en systematisk undersøgelse af netværkene kombineret med ligeledes systematiske undersøgel-

²⁹ 13 *Aarbog* ... 1936-37, s. 89.

ser af de videnskabelige normer kunne måske bringe dansk historiografisk forskning videre end de ganske vist bredt anlagte, men dog personorienterede nyere bidrag. Selv om Gunneriusson og Larsson forklarer historiefagets historie helt forskelligt, skal vi jo ikke føle os afskåret fra at få dem til at tale sammen.

PELLE OLIVER LARSEN,
PH.D, EKSTERN LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

TROLDDOM

Louise Nyholm Kallestrup: *I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italia og Danmark etter Reformationen*, København: Forlaget Anis 2009, 251 sider, illustreret.

Louise Nyholm Kallestrups bok *I pagt med Djævelen. Trolddomsforestillinger og trolddomsforfølgelser i Italia og Danmark etter Reformationen* (2009) er et meget solidt arbeid, som gjennom systematiske analyser bringer for dagen ny kunnskap om trolddomsforfølgelsene i Italia og Danmark i tidlig nytid. Kallestrup har store kunnskaper om emnet. Hun avla i 2007 sin doktorgrad ved Universitetet i Aalborg med tittelen *Trolddomsforfølgelser og trolddomstro: En komparasjon af det posttridentine Italien og det lutherske protestantiske Danmark i det 16. og 17. århundrede*. Dette er en nyskapende studie innen trolddomsforskning, og avhandlingens innhold spiller med i den foreliggende boken. Forfatterens store kompetanse viser seg gjennom de kyndige forskningsspørsmål som stilles, den utførte analysen og vurderingen av fagstoff.

I pagt med Djævelen inneholder grundige analyser av trolddomsprosesser i Orbetello i Toscana og Nord-Jylland på 1600-tallet. Boken er banebrytende ved at det er en komparativ studie, der blikket løftes fra de spesifikke land og materialet settes i relieff. Dette er en av meget få komparative studier av europeiske trolddomsprosesser, som er gjort ut fra et kildemateriale skrevet på to ulike språk.

Å gjennomføre en slik komparativ studie er en krevende oppgave. Det fordres oversettelse av primærkilder, der språklig presisjon er av avgjørende betydning, før selve analysen kan påbegynnes. I tillegg arbeider Kallestrup med materiale knyttet til den katolske kirke i Italia og den protestantiske kirke i Danmark. Foruten kjennskap til kirkens organisering og lære i de to land kreves kjennskap til inkvisitorisk så vel som dansk rettspraksis. Forfatteren har kommet meget godt fra denne oppgaven. Hun har god oversikt og viser en fremragende evne til å turnere stor stoffmengde og ulike rammebetingelser rundt trolddomsprosessene i de to sammenlignede områder. Slik sett er det en forbilledlig framstilling leseren møter i boken.

Kallestrup definerer trolddom som menigmanns forsøk på å tilegne seg og kontrollere guddommelige krefter med henblikk på et spesifikt formål. Kildematerialet som ligger til grunn for studien er 50 personer anmeldt for trolddom til den romerske inkvisitor i Orbetello i løpet av perioden 1648–1680 og 50 personer anklaget for trolddom ved Viborg landsting i løpet av perioden 1612–1690. De italienske sakene omfatter 39 kvinner, ni menn samt to personer med kjønn ukjent. Av disse ble 15 dømt, derav 11 kvinner og fire menn. Ingen fikk dødsstraff. Vanlig straff for trolddom under inkvisisjonen var pisking, forvisning, galeislaveri og fengsel. De danske

sakene omfattet kun kvinner, hvorav 45 fikk dødsstraff, fire ble dømt til rømming av boslodd og landsforvisning samt én til landsforvisning. Innen forskningslitteraturen er tortur ofte pekt på som hovedårsak til at trolldomsanklagede bekjente. Også i de to gjeldende områder ble tortur benyttet. Men tidspunktet for tillatt bruk av tortur adskilte seg i de to land. Hos inkvisisjonen ble torturen iverksatt før domsavsigelsen. I Danmark var tortur kun tillatt etter domsavsigelsen.

I pagt med Djævelen er delt i fire hoveddeler: Indledning, Forfølgernes, De forfulgte og Mødet mellom forestillingsverdener. Forfatteren tolker møtet mellom forfølgernes og de forfulgtes forestillingsverdener som avgjørende for at trolldomsprosessene fant sted. Denne fortolkning blir en bærebjelke for bokens innhold for øvrig. Ved å følge en slik tekstlig kompositorisk bevegelse faller mye detaljert stoff på plass, og enkeltfortellinger kan ubesværet plasseres inn i de større strukturer.

Kontrasten mellom teologenes og allmuens forestillingsverden står i fokus i bokens drøfting, og blir en nøkkel til å forstå likheter og ulikheter i prosessenes utvikling. Under inkvisisjonen ble trolldom definert som kjetteri og underlagt kirkelig jurisdiksjon. Inkvisitoren så menigmanns trolldomsritualer som religiøse forbrytelser. Den lovmessige forståelse var identisk med den teologiske. Straffen var alltid ledsaget av et krav om botshandlinger, før den dømte igjen kunne innlemmes i kirken. Inkvisisjonen reiste, førte og dømte i saken. Den folkelige forståelsen av trolldom innbefattet kjærlighetsmagi, helbredelsesmagi og gjenfinning av stjålne penger. Bruk av remedier var vanlig, og den kraft disse hadde, kunne forsterkes ved å tilføre kirkelige handlinger eller symboler. Under forhør underkastet de anklagede seg inkvisitorens ledende spørsmål. Trolldomsprosessene var for inkvisisjonen først og fremst en innsats for å disiplinere befolkningen, og inngikk som et ledd i en større reformering av den katolske kirke.

I Danmark var trolldomsforbrytelsen underlagt verdslig jurisdiksjon. Det var en anklageprosess, der saken ble reist og ført som et sivil søksmål, med formell siktelse og vitneføring. Herredsfogden meglet og vurderte i første instans. De som ble kjent skyldige, fikk saken sendt til landstinget, der dommerne tok stilling til skyldspørsmålet. Inntil 1617 var det den materielle skade trolldommen forårsaket, som ble fokusert. Ved forordning av 1617 fikk ledende danske teologer innflytelse på trolldomslovgivningen. Alle former for trolldom ble kriminalisert, også signeri. Dødsstraff ble anvendt for alvorlige trolldomsforbrytelser. Men allmuen skjønte ikke at signeri skulle være straffbart, og det var menigmann som anmeldte mistenkelige trollfolk. Dette førte til at man i Danmark hovedsakelig rettsforfulgte skadevoldende trolldom: en trollkvinne lovet ondt, og så inntraff en ulykke eller sykdom.

Kallestrup tegner et utfyllende bilde av allmuens og de lærdes forståelse av trolldom. For de danske prosessers vedkommende blir anmeldelse av trolldoms-mistenkt person og innledende avhør sett på som et vindu inn til menigmanns forestillingsverden. Boken går detaljert gjennom vitneutsagn og viser hvordan uli-

ke former for handlinger ble mistenkelige når de ble sett innenfor en trolldomsdiskurs. Beskrivelsen av allmuens magisk-religiøse forestillingsverden er interessant lesning. I motsatt ende av skalaen befinner den lærde forståelsen av trolldom seg, definert ut fra ledende teologisk tenkning. En fortolkningsmåte basert på en slik kontrastering fungerer godt i forhold til det kildemateriale forfatteren benytter. Det må imidlertid nevnes at det å operere med atskilte forestillingsverdener for de lærde og allmuen ikke kan brukes som en generell modell for analyse av europeiske trolldomsprosesser, da det finnes områder av Europa der lærde forestillinger om trolldom var tatt opp i allmuens forestillingsverden på 1600-tallet.

Bokens tittel henspiller på en pakt med Djevelen og den dertil hørende makt til å utøve trolldom. Med henvisning til Thomas Aquinas benytter Kallestrup seg av begrepene eksplisitt og implisitt djevlepakt. Den eksplisitte djevlepakt innebar at paktens var bevisst inngått. Den implisitte djevlepakt innebar at paktens var inngått ubevisst, og at utøveren trodde at han eller hun påkalte guddommelige krefter, mens vedkommende i virkeligheten påkalte demoner. Inkvisisjonen så det slik at alle former for trolldom forutsatte en relasjon til Djevelen via en paktinngåelse. Den eksplisitte djevlepakten ble sett på som den mest alvorlige, mens hovedparten av inkvisisjonsprosessene var basert på den implisitte djevlepakt. Den danske forordning av 1617 sondret mellom 'hemmelige kunster' og 'rette trollfolk', nemlig de som hadde forbundet seg med Djevelen eller hadde omgang med ham. Dette var en sonndring forankret i den europeiske doktrinen demonologi, der eksplisitt djevlepakt stod sentralt. Demonologisk tankegods ble for første gang inkorporert i dansk lovverk i 1617. Innen trolldomsforskning er det vanlig å skille mellom *maleficium*, den tradisjonelle trolldom, og *diabolisme*, skadevoldende trolldom med eksplisitt djevlepakt som kjernepunkt. I kildematerialet som ligger til grunn for *I pagt med Djevelen*, er det *maleficium* som er hovedanliggende. Bokens tittel viser dermed i hovedsak til den implisitte djevlepakt.

Kallestrup har omfattende kunnskaper om teologisk utlegning av trolldom på 1600-tallet. Med faglig tyngde drøfter hun forbindelsen mellom verdslig og lærd forståelse av trolldom, og, i forlengelsen av det, den teologiske forståelses innvirkning på jurisdiksjonen i trolldomssaker. Det komparative aspektet tydeliggjør forskjeller mellom den katolske og protestantiske kirke, og det trer tydelig fram at rettspraksis i de to områder gikk i ulik retning. Drøftingen er solid og velargumentert, og forfatteren får godt fram de ulike forløp i de to land. Den katolske kirkes skille mellom den implisitte og den eksplisitte djevlepakt ble et anvendelig redskap i forfølgelsen av trolldom. Ved å sondre mellom de to grader av djevlepakt ble det mulig for inkvisisjonen å inkorporere alle menigmanns forseelser i sin fortolkningsramme. Ved å anvende den ubevisst inngåtte pakt med Djevelen kunne inkvisisjonen dømme alle som handlet mot katolske forskrifter. Men de kunne også innlemmes i kirken igjen. I Danmark var straffeutmålingen under trolldomsprosessene av en mer alvorlig karakter. All utøvelse av trolldom hørte til det onde. Døds-

straff ble hyppig anvendt. Det personlige gudsforhold stod sentralt, og Gud skulle dømme i det hinsidige.

Skillet mellom implisitt og eksplisitt djevlepakt har betydning for fortolkning av trolldomsprosesser. I flere områder av Europa der alvorlig trolldomsforfølgelse fant sted, spiller diabolisme en betydelig rolle. Det er nøye sammenheng mellom diabolisme, eksplosive prosessbølger og høyt antall dødsdommer. Bekjennelse av eksplisitt djevlepakt var avgjørende for graden av farlighet, vurdert ut fra rettsapparatets side. For områder der trolldomsprosessene hadde en slik karakter, eksempelvis sentrale deler av Tyskland, Skottland og Finnmark i Norge, er diabolisme et viktig analysepunkt.

I pagt med Djævelen bærer preg av god stilistisk framstilling. Språket er lett og ledig, argumentasjonen tydelig og konsekvent. Kallestrup benytter klare narrative grep, særlig gjennom å bygge ut sin sakprosaetekst med eksempelfortellinger. Dette bidrar til å trekke leseren inn i stoffet og gir nærhet til de enkelte personer som ble rettsforfulgt. De nyanser og den detaljrikdom som kommer fram i forfatterens nærlesning av kilder, er et meget verdifullt trekk ved boken. De utfordringer forfatteren har møtt med henblikk på oversikt og tydelighet i framstillingen av et komplekst materiale, er blitt løst på en god og leservennlig måte. Det er fyldige oppsummeringer avslutningsvis i hvert kapittel.

I pagt med Djævelen er blitt en meget tiltalende bok med hensyn til lay-out. Teksten bygges ut med gode og relevante illustrasjoner. Pene kart tegnet av Inger Bjerg Poulsen illustrerer de to geografiske områdene som behandles i boken. Figurer med grafer tjener til å belyse kvantitative forhold ved materialet. Kildeliste, litteraturliste og indeks letter fremfinning av spesifikke emner og gir holdepunkter for videre orientering i feltet.

Alt i alt er Louise Nyholm Kallestrups bok meget vellykket. Boken forener oppdatert kunnskap på det teoretiske område med grundig nærlesning av enkeltkilder. De overordnede refleksjoner og vurderinger er av stor verdi. Men like viktig er det å påpeke at boken er blitt engasjerende gjennom de dybdeboringer som forestas. Til sammen er det blitt et helhetlig arbeid. Boken er et viktig tilskudd til litteraturen om trolldomsprosesser og utøvelse av magi på 1600-tallet. Den kan leses med utbytte av et stort publikum med interesse for det spennende feltet som trolldomsprosesser er. Den anbefales på det varmeste for alle som ønsker å sette seg inn i de forestillinger om trolldom som eksisterte hos høy og lav i tidlig nytid.

DR. LIV HELENE WILLUMSEN,
FØRSTEAMANUENSIS,
INSTITUT FOR HISTORIE OG RELIGIONSVITENSKAP,
UNIVERSITETET I TROMSØ

INDUSTRISAMFUNDETS HAVNE

Harnow, Henrik, Christensen, René S. & Haastrup, Gitte:

Industrisamfundets havne 1840-1970.

Bygninger, miljøer og bevaringsværdier på danske havne.

København: Kulturarvsstyrelsen & Odense Bys Museer 2008. 352 s.

Kulturlandskabsanalyser i bred forstand er måske historiefagets mest centrale forskningsfront. De mange elementer i de fysiske omgivelser, eksisterende såvel som i mange grader af desintegration, bliver i stigende omfang kortlagt og de informative potentialer udnyttet i det historiske erkendelsesarbejde med Thorkild Kjærgaards disputats fra 1991 som et af de foreløbigt mest dramatiske højdepunkter.³⁰

Det er en enorm opgave. Dels fordi det er første gang, man for alvor giver sig i kast med et sådan lager, så der må metodeudvikling til, dels fordi det informative indhold er kolossalt. Desuden fortsætter de hastige forandringer så længe, så der skal skabes plads til flere og produktionen omlægges. Kortlægningen af kulturlandskabet kan med andre ord ikke afsluttes på grund af menneskers aktivitet og på grund af den fortsatte metodeudvikling. At metodeudviklingen gør det muligt at hale stadig større mængder af informationer ud af det undersøgte, er en klar erfaring fra arkæologien, men det, der ligger oven på jorden, er langt fra altid nær så godt beskyttet, at man kan vente. Der må nødforanstaltninger til, når det brænder på.

Bogen om industrisamfundets havne 1840-1970 illustrerer hele problematikken. Disse havne opstod i tilknytning til eksisterende byer, hvor handelen i forvejen fandtes. Havnene gennemløb en ofte karakteristisk udvikling som tekniske anlæg, som oplags- og industriområder, og de fleste afvikles i vor tid på en ofte lige så karakteristisk måde, fordi den lokale og globale samfundsudvikling sætter kursen og efterlader sig kulturmiljøer i deres kølvand.

Anledningen til undersøgelsen er den kraftige afvikling af havnenes oprindelige funktioner, som har stået på siden 1960'erne med ny infrastrukturudvikling og omorganisering af produktionen. Havnene er trådt ind i en situation med grundlæggende transformation, som alvorligt truer deres monumentværdier. Kulturarvsstyrelsen vurderer med rette, at de danske erhvervshavne danner en egen kategori af funktionelle miljøer, som udgør en betydningsfuld del af landets kulturarv, og styrelsen vil gerne oplyse om, hvad det sammensatte kulturmiljø indeholder. Det er en måde at inspirere til, hvordan de overleverede anlæg, bygninger og miljøer kan ud-

³⁰ Kjærgaard, Thorkild: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, København: Gyldendal 1991.

nyttes som en ressource i den moderne omdannelse til nye funktioner – offentlige såvel som private bolig- og erhvervsområder. Det er klart, at den gamle sjæl er farende til himmels, så spørgsmålet drejer sig om, hvad der skal ske med kroppen, nu det, som oprindeligt holdt den i live, er borte.

Temagennemgangen af Danmarks industrihavne 1840-1970 blev sat i værk i 2006. Som udgangspunkt havde styrelsen udpeget 75 havne til forundersøgelse, der skulle laves litteraturfortegnelse, udarbejdes en forskningsoversigt, opstilles typologier, laves inddelinger af tekniske anlæg og bygningstyper og forfattes en generel oversigt over den industrielle havns historie. Der var tale om et registreringsprojekt og en akkumulering af spredt viden om et karakteristisk kulturmiljø. Odense Bys Museum og forfatterne stod over for en bunden opgave, og de har løst den på forbilledlig vis.

Først og fremmest har det været nødvendigt at tilpasse metoderne til kortlægning, registrering og fremstilling af dette særlige fysiske miljø. Dernæst måtte også gøres en række fravalg. Forfatterne nævner selv, at bogen i sig selv ikke udgør et planlægningsredskab, og den berører ikke de politiske processer bag forandringerne eller den moderne funktionsudtømmning af havnene. "Sigtet har været at skabe et systematisk kulturhistorisk overblik og at undersøge og udpege de fysiske træk, der til forskellige tider har karakteriseret den industrielle havn." (s. 336).

Bogen har tilsvarende en stringent opbygning i to dele. Den første behandler emnet generelt, havnenes udvikling i perioden, deres teknik og infrastruktur, bygninger og miljøer. Den anden del gennemgår, efter en forundersøgelse af i alt fyre industrihavne i Danmark, et udvalg af syv repræsentative og velbevarede havne – Københavns frihavn, Århus, Esbjerg, Odense, Svendborg, Næstved, Faxe. Hertil noter, litteraturliste og stikordsregister.

Gennemgangen af de enkelte havne hviler på generelle topografiske kilder, kort, fotos. Det er en væsentlig pointe hos forfatterne, at analyseniveauet går i bredden frem for i dybden. Metoden giver overblik over et stort materiale, men på bekostning af detaljeringsgraden, der i sagens natur ikke når længere ned, end de alment tilgængelige oplysninger. Det er et mindre problem, for de enkelte anlæg, bygninger og virksomheder, kan sagtens undersøges i dybden, når der er behov for det.

Forfatterne har valgt en strukturalistisk tilgang til opgaven og henviser til Fernand Braudels forfatterskab. Valget er taget ud fra den enkle betragtning, at de store tidlige perspektivniveauer, den geografiske og den socialhistoriske tid i Braudels terminologi, er langt bedre egnet til at bibringe det fysiske miljø orden og sammenhæng, end den kortvarige individuelle tid og den traditionelle begivenheds- og individorienterede historieskrivning er det.

Den strukturorienterede tilgang betyder, at de tværgående niveauer i havnenes kulturhistorie fremhæves. De må knyttes til en almindelig teknologisk og samfundshistorisk udvikling i perioden, herunder den konstruktions- og bygningsteknologiske, redskaberne til at flytte gods med, mobilkraner, gaffeltrucks, sugelanlæg, drejeskiver med mere og også deres overflødigsgørelse med overførelsen af store dele af godstransporten til lastbiler og veje.

Forfatterne bruger og udvikler med andre ord faglige redskaber, som er udviklet til at udpege, beskrive og analysere fysiske rester af menneskers aktivitet, og tilpasser dem til deres arbejdsfelt. I dette tilfælde er der både tale om strukturelle rester, dvs. rester, der samlet set har indgået i en funktionel sammenhæng, og individuelle rester, som er de enkelte virksomheder, bygninger, tekniske anlæg mv. Et sådan redskabsbrug må tages i anvendelse overalt i analyser af kulturlandskaber i den hensigt at afdække og kortlægge deres indhold for at skabe et resultat, som enten kan danne baggrund for en bevaringsindsats eller for en diskursiv fortolkning. Der er et klassisk skel i historiefaget mellem en antikvarisk forvaltningstradition og en universitetsbunden forskningstradition. Man må have den for øje gennem læsningen.

Det er klart, at brede tidslige strukturer er meget mere anvendelige til at skaffe orden og overblik, men de bibringer ikke i sig selv med forklaring. Den ene af værkets forfattere, museumsinspektør ved Odense Bys Museer René Schrøder Christensen, har andetsteds beskrevet værket.³¹ Heri anføres, at der fra projektudbydere side (Kulturarvsstyrelsen) ikke var tale om et forskningsprojekt, hvis formål var at bibringe ny viden, men om et temaregistreringsprojekt og en sammenfatning.

Forskellen er ikke klar. Ethvert projekt, der tager udgangspunkt i registrering af informationer om menneskers aktivitet i de fysiske omgivelser, begynder med afgrænsning, udpegning, metodebeskrivelse, arbejdsystematik, kategorisering og datering, og det overblik, som er resultatet, vil i sig selv bibringe ny viden, både om emnet og om forskningssituationen. Der findes i selve principperne for og styringen af registreringsprocessen et potentiale for viden.

Derimod kan der være tale om forskellige retninger i henvendelsen og tilsvarende forskellige niveauer i sammenfatningen af det, som efterfølgende kan udledes. Kulturlandskaber er et kaos af informationer. Når de ordnes, åbner der sig et landskab af meningsgivende sammenhænge, som det er op til forskeren at forfølge. I dette tilfælde har målet været at give en struktureret, faktuel fremstilling af industrisamfundets havne og, hvad der kendetegner deres udvikling, snarere end i at forklare og fortolke. Det politiske sigte er den statslige bevaringsinteresse, ikke den frie forsknings.

Begrebet kulturmiljø har sin oprindelse som et forvaltningsværktøj. Det udgør et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling. I fokus for *Industrisamfundets havne 1840-1970* er havnenes fysiske forandringshistorie, deres opkomst, brug, fremtræden med særlig fokus på bevaringsværdier, der må forstås i den ovennævnte betydning. Begrebet har affødt en del drøftelse hos blandt andet Bernhard Eric Jensen.³² Spørgsmålet er, hvordan dette administrative begreb skal implementeres på histo-

³¹ Schrøder Christensen, René, "Industrimiljøer", i *Den jyske Historiker*, 121-122, 2009, s. 43-62.

³² Jensen, Bernhard Eric: *Kulturarv – et identitetspolitisk konfliktfelt*, København: Gads Forlag 2008.

rie som universitetsfag. Hvor sympatisk og vigtigt bevaring og genbrug af kulturmiljøer på alle måder er, så er det værkets værdi i en historiefaglig sammenhæng, der er det centrale for denne anmeldelse.

Det overordnede spørgsmål er, hvad det er, man ønsker at formidle viden om og til hvem. Kulturarvsstyrelsen er pinligt opmærksom på, at bevaringsopgaven ligger hos ejerne og brugerne, og at de må opdrages til den med viden, inspiration og formidling. Det er et klassisk dilemma i den antikvariske forvaltningssituation. De destruerende kræfter træder frem i skikkelse af simple økonomiske interesser. Investorer og udviklere er der som fluer om en kokasse, og det politiske system er dem velvilligt indstillet af hensyn til beskæftigelse, indtjening. To modstridende politiske interesser strides. Uhæmmet af andre bånd æder kapitalen fortidens sjæl op, og industrisamfundets havne har tilbudt sig som gyldne investeringsområder centralt i de gamle byer. For at modvirke den værste omdannelse måtte styrelsen slå til med nødforanstaltninger. Museumsloven af 2002 lagde udredningsbyrden over på den ejer, som vil i jorden. Noget tilsvarende gælder ikke for det, der står oven på den. I havnenes tilfælde er fredninger ikke en farbar vej, det eneste reelle redskab, man har til rådighed, er kultivering. Mennesker må domesticeres til fortiden gennem viden og veneration.

I den sammenhæng er *Industrisamfundets havne 1840-1970* i dobbelt forstand en stor bog. Den har et stort format og er forsynet med mange smukke fotos og megen tekst. Men det er også en storartet bog, fordi den behandler sit emne stringent, systematisk, sobert og sympatisk inden for opgavens rammer. Som forholdene er, fremstår den som et klassisk forsvar for et særlige kulturmiljø, og den gør brug af et oplagt moderne struktureringsværktøj.

Fra en rent historiefaglig synsvinkel er det opmuntrende, at den statslige bevaringsindsats ikke blot udmønter sig i registrering, men også i kulturhistorisk overblik. Det var man begyndt med i de kulturhistoriske atlas, som afløste de tidligere kommuneatlas, der orienterede sig mere mod bygninger og arkitektur, men den tematiske gennemgang forekommer i visse sammenhænge mere påkrævet, end den geografiske. Det gælder for industrisamfundets havne og for en række andre store temaer i kulturlandskabet.

Fra kulturhistorisk overblik er der ikke langt til forklaring med en større intensionsdybde. Det har ligget uden for opdraget, og det er helt forståeligt, at forfatterne afholder sig fra at placere deres resultater i en historievidenskabelig sammenhæng. Industrisamfundets havne er en bunden opgave, og Kulturarvsstyrelsen er ikke en forskningsinstitution. Men det at fortolke og give mening til det, der indsamles og ordnes af informationer om menneskers aktivitet i fortiden, er og bliver kronen på værket.

I forbindelse med den omfattende debat om Thorkild Kjærgaards, *Den danske revolution* udtalte Karl-Erik Frandsen, at "Det mest værdifulde ved Thorkild Kjærgaards bog er hans metodiske indfaldsvinkel til emnet, idet han som en af de første i Danmark søger at belyse de fundamentale ændringer i kulturlandskabet som en

forudsætning for at forstå de sociale, økonomiske og politiske ændringer i samfundet”.³³ I det sammensatte begreb kulturlandskabet refererer kultur først og fremmest til menneskers økonomiske og sociale aktivitet, og landskab til det medie, som kulturpåvirkningen giver sig til kende igennem. En ting er at redegøre for den fysiske forandringshistorie, noget andet er at bruge det skabte overblik til at forstå aktiviteten. I den sag drejer de sidste 10.000 års historie sig i høj grad om, hvordan mennesker må øge strømmene af stof og energi igennem sig, når de er blevet flere, og samtidig domesticere sig selv.

Det var med andre ord en gammel erfaring men tilhørende infrastrukturer og institutioner, der stod til rådighed, da befolkningstilvækst igen i 1700-årene presede sig på med dets to evige følgesvende: Hvordan leve sammen, og hvordan skaffe sig mad. Det, man valgte, var at tage nye eksterne lagre af (fossil) energi ind i produktionen, at løsne bondesamfundets socialpolitiske bånd og at bygge videre på for længst indvundne erfaringer.

Det er i det større historiske landskab, at kortlægningen af industrisamfundets havne hører hjemme. Det moderne dynamiske kulturlandskab er utænkeligt uden det forøgede forbrug af energi og menneskers aktivitet med at kanalisere strømme af stof igennem sig for at overleve og for at berige sig.

Det er som sagt meget enkelt, at forfatterne afholder sig fra at historisere. Det lå ikke i opdraget, og det er på mange måder også sympatisk, at det overledes til andre at udnytte noget af frugten af det antikvariske arbejde i deres egne forædlingsbestræbelser. Registrering og kortlægning er forudsætningen for enhver generaliserende historie. Når det drejer sig om at anvende kulturlandskabet til at forstå samfundene og deres ændringer, så er det informative indhold så kolossalt, at der skal rigtig mange til at løfte opgaven.

Billedsiden er smuk og mangesidet, men alligevel fremstår den på nogle områder løsrevet fra brødteksten. Det gælder især bogens første, almene del, mens billedsiden er bedre knyttet til gennemgangen og registreringen af de syv udvalgte havne. Det var måske en ide at bruge billedsiden og de tilhørende billedtekster som en fortløbende introduktion til emnet, og samtidig sørge for, at de understøtter læsningen.

JØRGEN ELSØE JENSEN,
DR. SCIENT., PROFESSOR M.S.O.,
INSTITUT FOR PLANLÆGNING,
AALBORG UNIVERSITET

³³ Frandsen, Karl-Erik: Økologisk krise og grøn revolution”, i *Fortid og Nutid*, 1992, s. 16.

KORTERE ANMELDELSER

Bo Fritzboøger: *Vandets veje. Skjern Ås miljøhistorie gennem 350 år*.
København: Gyldendal 2009. 384 s.

Bo Fritzboøger er en flittig og velskrivende historiker. Hans bøger *Danske skove 1500-1800* og *Det åbne lands kulturhistorie* er vi mange, som har haft stor glæde af i såvel forskning som undervisning. Nu har han sendt et nyt værk på markedet, som er ganske læseværdigt, men som ikke helt holder samme høje standard som de ovenfor nævnte.

Årsagen hertil er at finde i to omstændigheder. For det første, at ærindet er en anelse usikkert: er det en bog om vandets, vandløbenes og vandanvendelsens kulturhistorie generelt – eller er det om bog om Skjern å? Svaret er ikke éntydigt, for forfatteren har i en vis udstrækning sat sig mellem to stole. For det andet er der en tendens til, at han vil for meget på én gang. Kontekstualiseringer plejer at være nyttige, men når vi som her kommer helt ud til selvdøde hummere i Gilleleje havn, forstadsproblemer i Odenseområdet og moderne renlighedsdiskurser, er det undertiden svært at følge forfatteren. Et mere snævert og éntydigt fokus ville have været nyttigt. Fritzboøger er nemlig så meget hjemme i Skjern Ås historie, kan man se, at dette sagtens kunne have båret et, bevares mindre, men også mere afgrænset værk. Ærgerligt, når nu der ellers er så meget godt i bogen.

Mest vellykket er den grundige behandling af debatten om åens linjeføring. Hvis man troede, at den lige å-linje er en produkt af Hedeselskabets og Frederik Heicks anstrengelser i årene efter 2. verdenskrig og i 1960'erne i særdeleshed, bliver man her langt klogere. Fritzboøger opregner prisværdigt debatten herom fra dens første begyndelse. Størst interesse knytter der sig her til lovgrundlaget, nærmere bestemt til den forordning angående skadeligt vands afledning, som Kronprins Frederik på sin fars vegne underskrev i 1790. Det store spørgsmål her er: skal åen være krum eller lige? Det lige løb anbefales, fordi det sikrer en hurtig gennemstrømning og dermed mindsker en forsurening og en forsumpning af de omliggende arealer. Forordningen skal med andre ord, viser forfatteren, ses i sammenhæng med hele den landvindingstanke, som sætter fart på dette tidspunkt for så at komme til fuld udfoldelse i tidsrummet ca. 1830-1890.

Med denne påvisning giver det god mening, at forfatteren først langt henne i bogen går i dybden med en gennemgang af det engvandingssystem, der er så karakteristisk for Midt- og Vestjylland, sådan som man stadig kan se det ved den kanal mellem Skarrild og Sdr. Felding, som løber parallelt med Skjern Å, medens den modsatrettede bestræbelse, landvinding af vådområder, især er et østdansk fænomen. Det er i den forbindelse fortjenstfuldt, at Fritzboøger har et vågent blik for de interessekonflikter, som her er i spil: opstemning af vandet med henblik på frugtbringende forgrening ud i yderste ende kunne nok komme i karambolage med ønsket om høj vandhastighed.

Rammerne for håndtering af de vandløbsrelaterede konflikter har visse decentraliserede træk, fremgår det, men ellers er det én af bogens fine pointer, at vandbehandlingen med god ret kan anses som et udslag af centralisme. Det er her, hævdes det, at vi finder baggrunden for, at den jyske engvanding længe stod i skyggen af afvandingen, fordi afvanding var et "langt mere presserende behov på østdanske lerjorde, hvorfra fremtrædende meningsdannere kom" (s. 168). Her bliver bogen om Skjern Å pludselig til et højst interessant stykke danske forvaltningshistorie.

Bogen er letlæst og skrevet i et behageligt ukrukket og klichéfrit sprog. Den er desuden smukt illustreret med et væld af minutiøst udarbejdede kort, tegninger og tabeller, som fortjener megen ros. Desuden en lang række fotografier, som med megen flid er opsøgt rundt om i lokale arkiver. Det er fotografier, som man kun sjældent ser i gængse landbrugshistoriske fremstillinger. De fleste er af ældre dato, men der er også enkelte nye som fx et fotografi af et stort skilt på Lønborgvejen ind over Skjern Å's delta: "Auken – miljøets Milosevic". Det er også en fornøjelse at se gengivelser af fx Lauritz Tuxens ellers noget oversete Nymindegab-billeder, som i høj grad har med Skjern Å og Ringkøbing Fjords udløb at skaffe.

Prisværdigt er det ligeledes, at bogen er forsynet med ikke kun litteraturliste og noter, men også et fortræffeligt sted- og personnavneregister. Dog kan der ankes over værkets praksis omkring henvisninger, som er noget ujævn. Sine steder er henvisningerne mange og gode; andre steder halter det. Som fx i forbindelse med forstæder og parcelhusbyggeri, hvor det havde været bedre med en henvisning til Peter Dragsbo, som er den fineste kender herhjemme af denne historie, end til mindre grundige skribenter, som kun har behandlet emnet overfladisk.

Sammenfattende kan bogen, trods visse forbehold, anbefales; især hvad angår tiden 1790-1940. Derefter bliver den mere snakkende. Bogen er forsynet med et motto: "Alt modnes sent her i Jylland, også gode planer" (Steen Steensen Blicher, 1839). Denne anmelder kvitterer med historien om københavneren, der blev spurgt, om han bedste kunne lide seriøst teater eller morskabsteater. "Jeg er mest til grin", lød det kække svar.

NIELS KAYSER NIELSEN, PH.D., LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

Ivan T. Berend: *Europe Since 1980*, Cambridge: Cambridge University Press 2010. 346 s.

Cambridge University Press introducerede i 2006 publikationsserien *The World Since 1980*, hvis anliggende er de globale politiske, sociale og økonomiske forandringer siden 1980. Der er tale om en række oversigtsværker, der hver for sig behandler udviklingen i en række udvalgte stater – de allerede publicerede værker i serien bærer titler som *The United States Since 1980*, *Russia Since 1980* og *Brazil Since 1980*. Seneste skud på stammen er *South Korea Since 1980*. Til trods for, at perioden siden 1980 har stået i globaliseringens tegn, har forlaget altså valgt at fastholde et klassisk nationalstats-perspektiv på historien. Som følge heraf fokuserer værkerne på stormagter og mellemmagter, heriblandt ikke mindst potentielle stormagter. Også en række europæiske magter ville nok foretrække at blive klassificeret som mellemmagter, men må i Ivan T. Berends bidrag til serien *Europe Since 1980* tage til takke med at blive behandlet som del af regionen "Europa".

Med dette valg af struktur undgår forlag og forfatter for det første en vesteuropæisk domineret analyse af Europas historie, sådan som historievidenskaben ellers traditionelt har fokuseret på. Ivan T. Berend er professor på Center for European and Eurasian Studies ved University of California, og selv født og opvokset i Ungarn, og har dermed indblik i og forståelse for slavisk sprog og kultur. Valget af forfatter bidrager således uden tvivl til at tegne et fælleseuropæisk frem for et vesteuropæisk billede af Europas nyeste historie. Sydøsteuropas og Østeuropas historie i perioden belyses med samme intensitet og vægt som Vesteuropas historie. For det andet bliver Berends værk til en historie om Europa som region i en global kontekst, og støtter dermed forsøget på at omdanne de enkelte europæiske magter i Den Europæiske Union til én global aktør. I sin afsluttende perspektivering advarer Berend da også imod et Europa, der taber terræn på grund af manglende samarbejde udadtil.

Uafhængigt af, at bogens tidsramme – tiden efter 1980 – har været en bunden opgave, begrundes Berend den valgte kronologi med de gryende politiske forandringer i Sovjetunionen i 1980'erne. Årstallet 1980 skal derfor forstås symbolsk for denne udvikling. På bogens omslag ses et fotografi af Berlinmurens åbning i 1989, hvilket understreger, at forandringerne omkring 1989-1990 er de afgørende i perioden. Berend indskyder for læservenlighedens skyld et baggrundskapitel om perioden 1968-1980, hvorved forandringerne fremstår i en tidsmæssigt bredere kontekst. Værkets fire følgende kapitler gennemgår den politiske og økonomiske udvikling siden 1980 med fokus på globalisering, integration, demografi og velfærdsstat. Netop set i lyset af, at bogen er et ambitiøst oversigtsværk, der på godt 300 sider vil give et indblik i Europas historie siden 1980, savnes der en detaljeret indholdsfortegnelse med angivelse af de underoverskrifter, der faktisk optræder undervejs i kapitlerne. Dette ville have gjort det muligt for læseren at orientere sig i værket og dermed kunne drage større nytte af de mange detaljerede oplysninger undervejs i fremstillingen.

Indledningsvist fremhæver Berend tre årsager til forandringerne siden 1980: For det første Sovjetunionens sammenbrud, for det andet revolutionen inden for informationsteknologien og for det tredje globaliseringen. De tre faktorer muliggjorde ifølge Berend en ny europæisk integrationsproces, hvis mål var og er integration både i bredden og i dybden med henblik på at styrke europæisk indflydelse. Spørgsmålet om, hvorvidt Europas rolle er udspillet eller om Den Europæiske Union vil udvikle sig til en ny økonomisk supermagt, indrammer dermed Berends fremstilling. Selvom forfatteren afholder sig fra at spå om fremtiden og give et bud på Europas fremtid i den globale verdensorden, er læseren ikke i tvivl om konklusionen: Europas eneste chance er at overvinde nationalstatsperspektivet og tænke i fælleseuropæiske baner. – Mange af de økonomiske og velfærdsmæssige problemer, som Berend diskuterer i en europæisk kontekst, indgår ikke overraskende også i den aktuelle danske debat. Set i denne kontekst bidrager *Europe Since 1980* til at se den danske debat i et større europæisk perspektiv, og dermed også til i højere grad at diskutere transnationale løsningsmodeller.

Den kulturhistorisk eller sikkerhedspolitisk interesserede læser vil sandsynligvis savne en bredere funderet analyse af Europas historie efter 1980 end den, som Berend tilbyder. Til gengæld lægger *Europe Since 1980* ikke skjul på, at der er tale om økonomisk historieskrivning, og Berend fremlægger et omfattende talmateriale, der underbygger bogens konklusioner. I en kommende, redigeret udgave af værket kunne en del af talmaterialet af formidlingsmæssige hensyn med fordel præsenteres i tabeller og figurer, hvilket ville give læseren et mere systematisk overblik og dermed grundlag for, at sammenligne den økonomiske udvikling på tværs af europæiske stater. I mellemtiden kan *Europe Since 1980* med fordel bruges som indføring i en række af de problemstillinger, som Europa aktuelt må forholde sig til.

LONE JEPPESEN, PH.D.,
HERLUFSHOLM SKOLE, NÆSTVED

William S. Maltby: *The Rise and Fall of the Spanish Empire*,
Palgrave Macmillan 2009, 225 s.

Denne bog har som hovedsigte at introducere emnet og problematikken om Spanien som kolonimagt. Forfatteren præciserer i introduktionen, at hans bog er et "historical essay", hvis læsere kan være historiestuderende eller ganske almindelige historieinteresserede (s. 5).

Bogen er delt op i 8 stofmættede kapitler, som tidsmæssigt dækker fra det spanske imperiums historiedannelse ca. 1492 til ca. 1898, hvor Spanien tabte sin sidste kolonibesiddelse i Latinamerika: Cuba. I de to første kapitler redegør forfatteren grundigt for de historiske forudsætninger for den spanske kolonialismes opståen og dannelsen af Spaniens europæiske imperium under Karl den 3. og Filip den 2. I kapitlerne 3, 4, og 5 behandles erobringen og koloniseringen af den nye verden og hvordan det lykkedes for erobrerne at besejre indianernes hårdnakkede modstandskamp.

Disse kapitler giver også et godt overblik over den centralistiske organisatoriske koloniale styreform. Til sidst redegør forfatteren kritisk for den spanske koloniale politik og de strategiske forandringer i de forskellige kongefamiliers regi. I de tre sidste kapitler berettes bl.a. om det spanske koloniale imperiums nedgangssperiode, som strækker sig fra ca. 1600 til ca. 1800. Konteksten for imperiets krise bliver nøje analyseret i kapitel 6. Spanien mistede for altid sin magt i Europa efter Filip den 2.'s mislykkede invasionsforsøg i England med den såkaldte *Uovervindelige Armada* i 1558. Det bourbonske monarki under Karl den 2. satte en omfattende reformproces i gang både i Spanien og i den nye verden med henblik på at modernisere administration, skattesystem, uddannelse og landbrug. Reformprocessen, som var inspireret af den franske oplyste despotisme, blev stoppet af kirken og adelen. Imperiet kollapsede efter den latinamerikanske befrielseskrig fra 1810-1824.

Udgangspunktet i Maltbys bog er, at Spanien var det første kolonialistiske europæiske land, som øvede suverænitet over store områder i den nye verden. Spanien formåede at erobre højt udviklede civilisationer (bl.a. Azteker- og Inkariget). Samtidig lykkedes det for Spanien at gennemføre en civilisatorisk proces, med både voldelige og fredelige midler, med henblik på at tvinge indianerne til at lære spansk, til at blive kristne og til syvende og sidst at gøre den spanske kultur til den dominerende.

Bogen er meget velskrevet og rummer de faglige og pædagogiske kvaliteter, som kræves af en god lærebog. Den er en meget kompakt syntese af en lang historisk periode, og den har meget spændende komplicerede problemstillinger, som gennem tiden har været drøftet af historiespecialister fra Spanien, Latinamerika og Europa. Bogen har ingen fod- og slutnoter. Der er 3 sider med stamtavler, 7 sider med landkort, 5 siders glosar, 11 siders kommenterede bibliografi og 15 siders in-

deks. Denne lille bog kan stærkt anbefales som læsning for alle historieinteresserede.

HUGO CANCINO,
PH.D., DR.PHIL, PROFESSOR,
INSTITUT FOR KULTUR OG GLOBALE STUDIER,
AALBORG UNIVERSITET

Niels Bo Poulsen: *Den Store Fædrelandskrig: Statsmagt og mennesker i Sovjetunionen, 1939-55*, København: Høst & Søn 2007. 440 s.

I de seneste år er der i Rusland, England, USA og Tyskland udkommet mange bøger om den Store Fædrelandskrig, som Anden Verdenskrig blev kaldt i Sovjetunionen, så en dansk version af historien om den sovjetiske side i krigen er meget velkommen. Niels Bo Poulsen er ph.d. i historie og ansat i Udenrigsministeriet. Han har sat sig grundigt ind i den nyeste historiografi fra forskellige lande, han bruger trykte kildesamlinger og dagbøger fra Rusland, og sidst, men ikke mindst, har han foretaget originalforskning i russiske, litauiske, tyske og danske arkiver, hvilket giver værket stor autoritet.

Bogens undertitel varsler dækning af både statsmagt og mennesker, og det gør i hvert fald denne anmelder glad, når almindelige mennesker får plads i historieskrivningen. Især sovjetisk historie har været meget fokuseret på statsmagten, og ikke mindst historieskrivningen om Den store Fædrelandskrig har gennem årene været så præget af et militært og politisk fokus, at vi indtil for nylig ikke fik meget at vide om livet i Sovjetunionen under krigen. Selvom statsmagten også fylder meget i Poulsens historie, vil jeg her fokusere mest på hans behandling af krigens indflydelse på de sovjetiske borgere. Det er nemlig her, en dansk læser kan finde ud af, hvordan de blandede grupper af ofte uerfarne soldater havde det på fronten. Hvordan gik livet videre i storbyerne og ude på landet? Hvordan var hverdagen under besættelsen i Leningrad? Og sidst, men ikke mindst, hvordan kom det sovjetiske samfund overhovedet videre efter en krig, hvor op til seksogtyve millioner sovjetiske borgere mistede livet?

Det er godt, at Poulsens bog går helt op til 1955, da det netop var det år, at magtkampen efter Stalins død blev løst, og Sovjetunionen under Krustjovs ledelse igen begyndte at arbejde sammen med stormagterne USA, England og Frankrig på en måde, de ikke havde gjort siden under Anden Verdenskrig. Det er derfor dejligt, at kapitlerne fem, seks og syv, som handler om begyndelsen af Den kolde Krig og om hverdagslivet efter sejren, tager sig af alt fra de menneskelige til de materielle tab i det sovjetiske samfund. Her fortælles der om, hvordan genopbygningen var præget af hungersnød i især Rusland og Ukraine i årene 1946-47, den øgede urbanisering, idet mange demobiliserede soldater ikke vendte tilbage til landsbyerne, og den demografiske ubalance som har haft konsekvenser i Rusland indtil i dag, hvor det stadig er et politisk tema.

De første fire kapitler handler om vejen til krigen og krigen selv og fylder mest i bogen. Her får vi viden om alt fra strategi og ledelse til hverdagen i de besatte områder foruden de primitive forhold, Den røde Hærs soldater levede under. Poulsens brug af breve og dagbøger, som han væver sammen med den nyeste historiografi, er særdeles vellykket, og den eneste milde kritik af hans brug af kilder er mod hans lidt ukritiske brug af en informativ, men problematisk kildegruppe fra Stalin-

tiden, nemlig indberetninger fra møder, som partiafdelingerne rundt om i landet havde med befolkningen. Indberetningerne blev sendt til Moskva med henblik på at rapportere om humøret i landet (se f.eks. s. 238-39). Det er en af de store (uløste) debatter omkring kildematerialet fra Stalins tid, hvorvidt man kan bruge administrative kilder til at bevidne både humørtilstanden og oprigtige meninger hos befolkningen, men hvis man er bevidst om den problematik, og gør læseren opmærksom på den, kan disse rapporter i sammenhæng med andre materialer give et indblik ind i, hvad almindelige mennesker mente om Stalins styre, om krigen og om hverdagslivet i Sovjetunionen.

Den store Fædrelandskrig er stadig meget til stede i nutidens Rusland, og selv om der er få veteraner tilbage, har kulten omkring den Store Fædrelandskrig, som fik en særdeles stor udbredelse i Sovjetunionen under Brezhnev, vedligeholdt krigens status i Rusland. Det nuværende statsapparat gør desuden deres til at sikre, at krigen forbliver i hukommelsen på den opvoksende postsovjetske generation, hvilket er et godt eksempel på politisk styret historiebrug i nutidens Rusland.

Selv om Poulsens bog ikke dækker myten om krigen helt op til i dag, er hans bog meget nyttig og kan udmærket bruges som introduktion til de store begivenheder, der fandt sted i Sovjetunionen. Jeg vil anbefale mine danske studerende at læse bogen, fordi den er omfattende og giver god indsigt i de forskellige historiske fortolkninger af Den store Fædrelandskrig. Det er navnlig prisværdigt, at Poulsen skriver en kildekritisk epilog, hvor han giver læserne et indblik i udviklingen i historiografien i både Sovjetunionen og senere Rusland samt i Den vestlige Verden og gør opmærksom på problemer med adgang til russiske arkiver, som er hovedårsagen at det stadig er meget vi ikke ved om både statsmagten og menneskelivet i Sovjetunionen under den anden verdenskrig. Poulsens bog giver således danske læsere en arkivbaseret, kritisk, afbalanceret og informativ oversigt over den nyeste viden om den Store Fædrelandskrig.

ROSA MAGNUSDOTTIR, PH.D, ADJUNKT,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.

Thomas Lyngby, Søren Mentz, Søren Nørby og Jakob Seerup:

Danmarks største søhelte. Gad 2010, 280 s.

Der er gennem tiderne skrevet flere bøger, der har skildret bestemte danskes vej til ros og magt – og død – på det sortladne hav. Denne nyeste har det dobbelte mål både mere klassisk at berette om heltens liv og gerning og samtidig at fortælle om dyrkelsen af dem gennem tiderne. Ikke mindst det sidste mål hænger fint sammen med billedsiden, der i høj grad viser historiemaleri, monumenter og skibe opkaldt efter søheltene, og som er overdådig som vanligt for bøger skrevet af folk med tilknytning til Frederiksborg som (mindst) to af forfatterne her.

Bogen rummer en indledning og seks kronologiske kapitler, som hver omfatter et skiftende antal delkapitler om i alt 17 udvalgte helte. Det er vel flere, end de fleste lige har på tungen (heraf én som var ret ukendt for anmelderen), men udvalget følger i høj grad dem, søværnet selv har holdt mindet i hævd om, især ved at opkalde skibe efter dem, men også i form af ophængte våbner på søværnets officersskole. 9 af 17 mindes på begge måder, 5 mere på én af dem, så forfatterne kun har føjet tre til: Christian 4., Just Juel og Michael Tønder. I forhold til flådens eget helteprogram har man udeladt sagn- og middelalderhelte som Rolf Krake, Absalon og Esbern Snare, utvivlsomt fordi bogen knytter an til søværnets 500-årsjubilæum, men også en række personer fra Englandskrigene er udeladt.

Hovedafsnittet om 1500-tallet er bogens svageste. Det er sprogligt løst, og det har kun i ringe grad den senere dyrkelse med. Det er måske grunden til, at vi efter (for) mange sider om Søren Norby og Peder Skram får en kort og tam skildring af Herluf Trolle, hvor én af Danmarkshistoriens vigtigste helteiscenesættelser, Niels Hemmingsens ligprædiken, helt er glemt. Dertil er afsnittet skæmmet af småfejl. Forfatteren overtager den norske uskik at bruge ordet lensherre, hvor vi på dansk taler om lensmand (lensherren er kongen), der står, at Peder Skram ved sin brors død blev ældste søn og derfor arving til godserne, hvad der ikke vidner om megen forståelse for dansk arveret, og Christian 3. gøres før sin kongehyldning til hertug "af Gottorp" og ikke "af Slesvig og Holsten".

Det bliver meget bedre, når vi kommer op i 1600-tallet. Straks fra de første sætninger er både dramaturgisk iscenesættelse og sprog spændstigere, og forholdet mellem liv og gerning og dyrkelse bliver meget klarere. Elegant og effektivt lægges ud med Christian 4., som der udmærket argumenteres for at give plads blandt de andre søhelte. Et spændende afsnit handler om Cort Adelers bedrifter i venetiansk tjeneste, om end man jo kan diskutere, om han derved bliver én af *Danmarks* søhelte. Det gør forfatteren sådan set også, men svarer ved at give ham så stor plads. Niels Juel får den plads, han fortjener, men som de fleste andre skildringer af ham, mangler den lidt i glød – ufortjent efter min mening. Det har vi til gengæld i omtalen af Peder Bredal.

Tredje afsnit handler om Store Nordiske Krig. Naturligvis vies hovedpladsen til Tordenskjold, som vi får en god skildring af. Personligt ville jeg dog nok have

trukket lidt mere på nogle af Dan Andersens kontroversielle resultater vedrørende Tordenskjolds ret problematiske lederegenskaber i forhold til andre skibschefer og hans hårde behandling af menige søfolk. Afsnittet om Iver Huitfeldt er glimrende, bortset fra slutningen, der søger at problematisere hans heltestatus, fordi den "bare" kom af, at han måtte ofre sig og sine efter en taktisk brøler fra admiralens side. Her savner forfatteren sans for, *hvor* central opofrelsen i virkeligheden er i myten om de danske søhelte – tænk bare på, at Slaget på Reden har en langt mere "hellig" plads end Køge Bugt. Et fint afsnit handler om den ellers ikke meget kendte Just Juel. Endelig er Gabel berettiget med, men ikke særlig godt behandlet.

Det fjerde hovedafsnit handler om Englandskrigene. Her ligger hovedvægten på den menige soldats krigsoplevelse og iscenesættelsen og dyrkelsen af heltene, og det gøres glimrende. Hvad heltene angår, er det mest markante alt andet end heroisk, nemlig skildringen af, at Olfert Fischer som ung sammen med officerskammerater havde begået overgreb mod en prostitueret – så groft at de blev dømt for det. Det er måske grunden til, at forfatteren ikke rigtig kan svinge sig op til at skrive meget om hans senere heltegerning. Jeg savner også et portræt af én eller to af de helte fra kanonbådskrigen, hvis minde flåden har holdt i hævd – mest oplagt nok J.C. Krieger.

Femte afsnit om de slesvigske krige bliver historien om én helt – Eduard Suen-son. Det er faktisk et af de mest vellykkede på bogens præmisser, hvor personkarakteristik og levned, den egentlige heltegerning (Slaget ved Helgoland) og den efterfølgende dyrkelse hver for sig beskrives godt og kyndigt.

Endelig slutter bogen med en skildring af sænkningen af flåden 29. august 1943. Her er den ved at lægge an til at promovere endnu en helt – admiral Vedel – men ender i stedet i en mere generel skildring af begivenhederne landet og havet rundt og en mandjævning af de enkelte chefer, så det bliver historien om 29. august mere end en historie om helte. Det er synd. Bogen burde have været tro mod sit koncept og fokuseret stærkere på den kort antydede diskussion af, om vi her har helt nr. 18 – og en mulig navngiver til et kommende søsterskib til en "Olfert Fischer", hvis heltegerning jo også bestod i at lede sin flådes undergang.

CARSTEN PORSKROG RASMUSSEN, PH.D., LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET

William Mulligan: *The Origins of the First World War*.
Cambridge: Cambridge University Press 2010. 256 s.

Var første verdenskrig "inevitable, avoidable, improbable, or desirable"? Sådan spurgte den tyske historiker Annika Mombauer for et par år siden i overskriften på en review-artikel.³⁴ Hendes valgmuligheder illustrerer fint rækkevidden i de diskussioner, som historikere har ført om dette klassiske problemfelt siden slutningen af 1990'erne. Over for den etablerede konsensustolkning, der har set krigen som en om ikke uundgåelig, så dog sandsynlig konsekvens af en sammenhængende kæde af stormagtspolitiske, indenrigspolitiske, militære, økonomiske, sociale og kulturelle udviklinger, har en række historikere argumenteret for, at krigen i sommeren 1914 tværtom var undgåelig eller ligefrem usandsynlig, som den tyske historiker Holger Afflerbach provokerende hævdede i 2007.³⁵ Her argumenterede han for, at netop opfattelsen af at freden var velforvaret, fik de ledende aktører til at opføre sig uansvarligt i sommeren 1914 og derved kaste Europa og verden ind i en storkrig. William Mulligan ligger langt fra Afflerbach, men generelt er det de nye tolkninger, der har sat det største præg på hans syntese om krigsårsagerne. Som det hedder i hans konklusion: "Much of this book has suggested that a general war was not an inevitable, or even a probable, outcome of international rivalries before 1914" (s. 227). Denne konklusion bygger på en velskrevet og velstruktureret fremstilling, hvor indledningens fornemme oversigt over forskningstraditionerne, følges af tematiske kapitler, der kombinerer forskningsdiskussion med analytisk-argumenterende redegørelser for historiske forløb og sagsforhold.

Bogens længste kapitel er diplomatihistorisk og følger udviklingen i international politik fra 1870 til 1914 med det gode udgangspunkt, at historikere for ofte har set denne periode som et forspil til krigen og derved overset det vigtige faktum, at de talrige kriser og de forskellige alliancesystemer og blokbygninger faktisk ikke førte til krige mellem stormagterne i over 40 år. De internationale blokdannelser var i lange perioder ganske porøse, og stormagtsalliancer mindskede generelt den internationale spænding, fordi de virkede afskrækkende, og fordi alliancepartnere ofte lagde bånd på aggressive allierede. Det billede ændrede sig først de sidste par år før 1914, hvor magthaverne i Wien, Berlin og Skt. Petersborg frygtede at blive relativt svækkede og derfor var villige til at føre en mere aggressiv udenrigspolitik – uden af den grund at søge krig.

Heller ikke den militære udvikling peger særlig entydigt i retning af krigens nødvendige komme, iflg. Mulligan. Ganske vist viser krigsplanerne, at stormagternes militære ledelser alle opererede inden for scenarier, hvor rammen var storkrig.

³⁴ Mombauer, Annika: "The First World War: Inevitable, Avoidable, Improbable or Desirable? Recent Interpretations on War Guilt and the War's Origins", i *German History*, 25, 1, 2007, s.78-95.

³⁵ Holger Afflerbach og David Stevenson (red.): *An Improbable War?: The Outbreak of World War I and European Political Culture Before 1914*, New York: Berghahn Books 2007.

Det var dog ikke de militære eliter, men de politiske der satte dagsordenen. Mulligan problematiserer også en gængs figur i forskningen, nemlig at de centrale aktørers forestillinger om krigen som kortvarig i sig selv gjorde krig mere sandsynlig. Tværtimod viser han, hvordan mange centrale militære og politiske aktører var sig bevidst, at en kommende krig sandsynligvis ville blive lang og få uoverskuelige konsekvenser, og det var sådanne forståelser snarere end de gentagne krigeriske udsagn fra fx Wilhelm 2, der dominerede de centrale aktørers forestillinger. Til gengæld medgiver Mulligan, at rustningskapløbet mellem stormagterne, især fra 1911, underminerede den internationale stabilitet.

En anden klassisk figur i forklaringerne på krigen er, at en stadig mere højrøstet nationalistisk-militaristisk offentlig mening gjorde vejen til krig kortere. Heller ikke dette argument giver Mulligan meget for. Man skal være forsigtig med at slutte fra nationalistisk-militaristiske masseoptrin og til krigsvilje, skriver han, og påpeger videre med god ret, at fredstilhængere generelt stod mindst ligeså stærkt. En vigtig pointe er også, at periodens udenrigspolitik ikke blev ført reaktivt i perioden i forhold til den offentlige mening, omend overvejelser om hvordan offentligheden ville reagere kunne spille en vigtig rolle i udenrigspolitiske diskussioner. Mulligan er også åben over for, at de stadig mere højrøstede radikalt nationalistiske miljøer kom til at virke destabiliserende, men argumenterer godt for, at det gjorde de først og fremmest, fordi udenlandske diplomater tog dem (for) alvorligt. Dermed fik de en betydelig indflydelse på, hvordan fx det britiske udenrigsministerium tolkede tysk politik.

Det sidste tematiske emnefelt, som Mulligan diskuterer, er sammenhængen mellem økonomi og international politik. Her påpeger han berettiget sammenhængen mellem økonomisk og militær magt, men hans hovedpointe er, at de stadig tættere globale økonomiske forbindelser i årtierne op til 1914 generelt gjorde vejen til krig længere og ikke kortere. Den er det svært at være uenig i.

For Mulligan er der altså tale om et internationalt politisk system, der er forbløffende stabilt frem til den anden Marokko-krise i 1911, men som derefter undermineres, fordi tre afgørende stormagter følte, at udviklingen i det internationale magtsystem gik dem imod. Den østrig-ungarske frygt for Serbien voksede med Balkan-krigene. I Berlin gav den russiske oprustning såvel som den økonomiske vækst anledning til voksende bekymring, mens Osmannerrigets opløsningstendenser siden 1908 set fra Skt. Petersborg havde styrket Ruslands modstandere. I denne situation var alle disse stormagter villige til at føre en udenrigspolitik, der ikke havde storkrig som mål, men accepterede, at det var en risiko. Det er inden for dette scenario, at Mulligan ganske detaljeret gennemgår Juli-krisens udvikling fra den østrig-ungarske beslutning om at benytte attentatet til at erklære Serbien krig og til krigen blev en egentlig verdenskrig med Storbritanniens indtræden 4. august. Det klassiske spørgsmål om krigsskyld svarer han ikke eksplicit på, men det er klart, at han ser et hovedansvar i Wien, og han gør meget ud af at understrege, at den tyske "blanco-check" blev givet i forventning om, at krigen ville forblive regional. Tyskland fratages ikke ansvar for krigen, men "alene-skyld" er der langt fra tale om.

Mulligans gæld til den nye og ofte revisionistiske forskning er som nævnt stor. Men der er ikke tale om en grundlæggende nytolkning, for forskningspositionerne har faktisk ganske længe været mere nuancerede, end man flere steder får fornemmelsen af, når Mulligan gør brug af det gamle retoriske kneb med at præsentere en firkantet udgave af det synspunkt, som man ønsker at problematisere. Hans gennemgang af international politik demonstrerer imidlertid smukt, at aftaler, alliancer og forståelser skabte stabilitet snarere end det modsatte, hvilket historikere ganske længe har tænkt (jf. fx David Reynolds karakteristik af perioden 1901-14 som "kold krig"). Mulligan viser dog meget overbevisende både, hvor veludviklet stormagternes evne til krisestyring var, og hvor komplicerede og undertiden flygtige de forskellige positioner var helt frem til krigserklæringerne. Hvis man anlægger et snævert krigsårsagsperspektiv, som tilfældet er her, må man også medgive Mulligan, at man skal være forsigtig med at tillægge den offentlige mening en særlig rolle som drivende kraft. Til gengæld er nationaliseringen og militariseringen af den offentlige mening en vigtig faktor, når man skal forklare krigen karakter og forløb.

Der er ikke noget nyt i at påpege, at beslutningsmagten lå hos det politiske establishment og ikke det militære. Til gengæld bryder Mulligans argumentation for, at krigsforventningerne hos både militære og politiske beslutningstagere i vid udstrækning var realistiske med de gængse forestillinger. Men passer det? Hvis der fx i den militære elite i både Tyskland og Østrig var enighed om, at næste storkrig ville blive en udmarvende *Volkskrieg*, må man undre sig over, at de detaljerede og gennemarbejdede krigsplaner alle opererede inden for den korte krigs horisont. Der savnes en diskussion af socialdarwinismen i Mulligans analyse, som også er lovlig hurtig til at flytte for meget af krigsskylden fra Berlin til Wien. På bundlinjen står immervæk, at Østrig-Ungarn ikke havde planlagt regionalkrig mod Serbien uden tysk støtte. Påstanden om, at de tyske ledere forventede, at krigen kunne forblive regional, kan også let problematiseres. Som den tyske kansler i begyndelsen af juli fortalte den østrigske udsending, Alexander von Hoyos: "[H]vis krig er uundgåelig, så hellere nu end siden" (211). Som Mulligan selv skriver, kom forestillingen om et midlertidigt *window of opportunity* fra 1912-13 til at spille en central rolle for de tyske beslutningstagere.

Mulligan har således ikke skrevet den endegyldige syntese over krigen baggrund og årsager. Det havde også været for meget at forlange, når man husker på, hvor energisk emnet er blevet diskuteret i snart 100 år. Han har til gengæld skrevet en bog, der på centrale områder problematiserer den etablerede konsensus, og som især overbevisende viser, at krigen ikke var en logisk følge af det internationale systems udvikling i årtierne efter 1870. Det er ikke en ringe indsats.

Manfred Hildermeier (red.):

Historical Concepts between Eastern and Western Europe.

New German Historical Perspectives, Vol. I. Berghahn Books, 2007. vii + 123 s.

Det første bind i en ny serie om tyske historiske perspektiver handler om historiske begreber mellem Vest- og Østeuropa. Den navnkundige Ruslandshistoriker Manfred Hildermeier har redigeret bogen, og han har selv skrevet en af syv artikler. Det vækker forhåbninger om, at balancen mellem øst og vest bliver bedre end sædvanligt i denne form for sammenlignende værker, at redaktøren selv har Rusland og Østeuropa som hovedforskningsfelt. Desuden er der syv tyske historikere, som bidrager til bogen, hvoraf fem er professorer i østeuropæisk historie, mens to fokuserer på nyere vestlig historie. Det er et imponerende felt, som repræsenterer den tyske efterkrigsgenerationen og dens fokus meget godt. Det forhindrer dog ikke, at artiklerne er af varierende kvalitet.

Det første bidrag, af Ulrich Herbert, er et forsøg på at sammenligne den tyske nationalsocialisme og stalinismen i Sovjetunionen. Selvom det har været meget populært at sammenligne det tyvende århundredes to største diktaturer, er det ikke altid frugtbart, og desværre bidrager Herberts konklusioner ikke meget til diskussionen. Herbert ser de to diktaturer som strukturelt forskellige (i alt fra deres forudsætninger til deres regeringsformer), men påstår, at begge diktaturer havde et fælles mål om at realisere et radikalt alternativ til det vestlige borgerlige samfund. Begge diktaturer stolede på vold og terror, men mens den terror, nazisterne stod for, havde en rational tilgang, var Stalins terror (mod sin egen befolkning) irrationel. Denne konklusion efterlader imidlertid flere spørgsmål end svar.

Manfred Hildermeier fokuserer på begreberne borger og by for at undersøge tesen om, at manglende byudvikling og borgerskab var en af hovedårsagerne til de russiske revolutioner i 1905 og 1917. Det originale ved Hildermeiers fremgangsmåde er, at han sammenligner med europæiske byer og viser, at da de fleste russiske byer ikke havde autonomi, og da de fleste byer uden for de to hovedbyer og nogle provinsielle centre ikke havde deres egen lov og domstole, var der ikke stor forskel mellem byer og landsbyer i Rusland. Det samme var tilfældet med socioøkonomiske og demografiske forhold: Der var næsten ingen kulturel forskel mellem de fleste russiske byer og landsbyerne. Hildermeier giver overbevisende argumenter for, at spørgsmålet, om der var et liberalt alternativ til bolsjevikkerne i 1917, bedst kan besvares ved at se på de russiske provinser og sammenligne forholdene – ikke kun med vesten, men længere mod øst og syd. Professionalisering og øget selvstyre i byerne efter de store reformer i 1860'erne gjorde, at der i slutningen af 1800-tallet var en udvikling i Rusland, som støtter argumenter for, at der var et liberalt alternativ i 1917. Hildermeiers brug af den eksisterende historiografi gør, at artiklen er meget informativ og indsigtfuld, især om nytten af at fokusere på provinserne, nu når vi har adgang til passende kildematerialer.

De næste to artikler spænder over en lang tidshorizont. Michael G. Müller undersøger begreberne republikanisme og monarkisme ved at sammenligne godser i Polen-Litauen og det Hellige Romerske Rige fra 15-1700-tallet, og Martin Schulze Wessel undersøger, om religion påvirkede henholdsvis de franske (1789) og russiske (1905/1917) revolutioner. Wessel bidrager med interessante sammenligninger af de roller, som religiøse minoritetsgrupper spillede i tiden inden revolutionerne. Han viser, at religiøse motiver spillede en større rolle end hidtil anerkendt. I Rusland var det især mindre sekter, som tvivlede på statskirkerne og medvirkede til at gøre revolutionerne i både form og indhold, om end i mindre grad i Rusland end i Frankrig.

Jörg Baberowski skriver om kulturelle overførsler mellem center og periferi fra 1861-1953 med stærk fokus på etniske minoriteter. Han ser moderniseringsprocessen i Rusland/Sovjetunionen som en indførelse af europæiske ideer, der var både fremmede og eksotiske i den russiske sammenhæng og kun betød mere isolation fra Europa end før. Det samme gjaldt relationerne mellem center og periferi, især i den sovjetiske tid, hvor socialismen blev set som et resultat af den europæiske moderniseringsproces. Karl Schlögel bidrager også til diskussionen om center og periferi i sin artikel om grænser i Europa efter 1989. Hans fokus på grænsebegrebet kaster lys på, hvordan Østeuropa har fået nye grænser, mens der i Vesteuropa ikke længere er mange politiske minder om grænser i form af kontroller. Han gør opmærksom på grænsernes symbolske betydning for alt fra politisk suverænitæt og den moderne nationalstat til geografisk, social og kulturel forståelse af synlige samt mere abstrakte grænser. Ligesom Baberowski hævdede om indføringen af moderniseringsideer i Rusland/Sovjetunion, mener Schlögel at konfliktfelterne/grænserne i den transnationale, transkontinentale og globale verden, vi bor i, nu bliver forstærket mellem metropolitiske centre og provinser.

I den sidste artikel giver Jürgen Kocka et overblik over, hvordan civilsamfundet har udviklet sig i Europa i 1800-tallet. Som bekendt stammer begrebet civilsamfund fra Den vestlige Verden, og et af de store spørgsmål er, om det kan overhovedet bruges om udviklinger i Østeuropa. Kocka mener, at de er for simpelt at fokusere på en øst-vest dikotomi. Inden for det gamle Østeuropa var forskellen mellem f.eks. Serbien og Bøhmen større end f.eks. forskellen mellem Ungarn, Bøhmen og den vestlige del af Polen. Nuancerne i østeuropæisk (og vesteuropæisk) historie viser, at selvom begrebet stammer fra Vesten, så har det migreret frem og tilbage, og det er selvfølgelig blevet lokaliseret og ændret under skiftende overførsler. Det er måske antologiens vigtigste konklusion, og på den måde er bogen et godt bidrag til *Begriffsgeschichte*. De fleste artikler viser, at begreber ikke kan analyseres ud fra en dikotomi mellem øst og vest, og at komparative eksempler og perspektiver giver en bedre forståelse af begreberne – ikke kun i den østlige kontekst, men også ved at eksempler fra Østeuropa kan give en ny forståelse af en række i udgangspunktet vestlige begreber.

Armin Landwehr: *Historische Diskursanalyse*. Campus Verlag 2008, 187 s.

Ruth Wodak & Michael Krzyzanowski (red.):

Qualitative Discourse Analysis in the Social Science.

Palgrave Macmillan, 2008. 216 s.

Landwehrs introduktion til historisk diskursanalyse er en gennemarbejdet en af slagsen, der hviler på hele to foregående udgaver med andre titler. Diskursanalyse præsenteres som et analyseinstrument, der bruges til at opstille strukturerede forklaringshypoteser om menneskers sproglige omgang med omverdenen. Indledningsvis præsenteres andre sprogorienterede analysestrategier i form af forskellige varianter af begrebshistorie, tyske som engelske, over Hayden Whites formelle topologi til poststrukturalistiske analysestrategier som New Historicism. Det gøres kort og kompetent, men relevansen i bogens kontekst er mindre klar, fordi de intetsteds placeres eller diskuteres i forhold til diskursanalyse. Man kunne således have sprunget direkte til næste kapitel, der introducerer diskursteorier. Grundet bogens tyske ophav får vi her en introduktion til Habermas' diskursetik, selvom den ikke spiller nogen rolle for historikere, mens Norman Faircloughs mere indflydelsesrige kritiske diskursanalyse kun nævnes i forbifarten. En glimrende introduktion til Foucault, der viser grundbegreberne i forfatterskabet og dets historiske udvikling, følges op af et mere utraditionelt valg i diskursanalytisk sammenhæng, nemlig Bourdieu. Uomgængelig er til gengæld Laclau og Mouffes postmarxistiske diskursteori, der introduceres ganske oplysende, selvom man ikke får noget at vide om nodalpunkter og ækvivalensskæder. Med udgangspunkt i teorierne opstilles den spørgsmålshorisont, som historisk diskursanalyse tager sigte på, på de til enhver tid herskende sandheder om virkeligheden og på forandringer i opfattelsen af det sociale. På den baggrund gennemgås ganske instruktivt de skridt, som en historisk diskursanalyse består af. Der er ikke én samlende metode for diskursanalyser i al deres mangfoldighed, men vejen fra problemstilling, oparbejdelsen af et relevant korpus af tekster, fortolkning og kontekstualisering kan der gives vejledning i, og det får man så her. Især fortolkningsafsnittet giver mange input til forskellige analyse-niveauer og metoder fra efterspørgsel af overordnede temaer og argumentationsformer til analyse på sætnings- og ordniveau. Her kunne man passende springe videre til antologien redigeret af Ruth Wodak, men inden skal man lige omkringe en stribe eksempler på diskurshistorie, der konkretiserer nogle af de mere abstrakte pointer i det foregående.

Når den overordnede analysestrategi ville være en god bro til antologien om kvalitativ diskursanalyse, er det fordi den består af 8 introduktioner til analysen af forskellige diskursformer og en generel introduktion skrevet af Wodak selv. Hos Wodak er de genre- eller mediespecifikke diskursanalytiske metoder i centrum. Antologien viser således på fornemste vis den udvikling, som diskursanalyse har gennemgået fra at være en kontroversiel, overordnet og ikke særlig præcis (i hvert

fald ikke hos Foucault) tilgang til at være ukontroversielle, specialiserede analyse-redskaber. Her skal det dog bemærkes, at bogen trækker på en lingvistisk tilgang til diskurs, snarere end en sociologisk orienteret. Her kommer vi således i lag med den kritiske diskursanalyse, der glimrer ved sit fravær i Landwehrs bog. Wodak bruger i sin indledning kræfterne på at definere diskurs, tekst, kontekst og genre, hvilket giver grundlaget for de efterfølgende specialartikler. Disse specialartikler introducerer diskursanalyse af forskellige medier og genrer på et ret basalt niveau, med tommelfingerregler og små tænkeopgaver til den studerende. Wodaks introduktion til analyse af trykte medier, der i hovedtrækkene er lig Landwehrs, fremstår både repræsentativ og glimrende. Efter at have beskrevet hvad trykte medier er, og hvorfor er de interessante, gives en oversigt over, hvorledes man opbygger et tekstkorpus. Dernæst hvordan man analyserer tekstens mening på forskellige tekstniveauer, det vil sige ordvalg, beskrivelse af begivenheder, modalitet, argumentationsformer med mere ud fra et par korte eksempler, og der sluttes af med en kort opsummering og forslag til videre læsning. Det er således det metodiske, mere end det teoretisk-kritiske, der står i centrum. Lignende introduktioner findes til nye medier, tv-dokumentar, politisk retorik, politiske tv-debatter, interviews, fokusgruppediskussioner og etnografisk deltagerobservation. Enkelte kapitler er sine steder ret kortfattede, fx introduktionen til analyse af dokumentarfilm i gennemgangen af visuel semiotik, men de indeholder alle gode analyseeksempler. De sidste to er interessante nok i sig selv, men måske mindre for historikere.

Begge bøger giver god besked om diskursanalyse. Landwehrs bog er bredere i sit sigte i samfundsvidenskabelig forstand, men mindre specifik med hensyn til metode. Med antologien forholder det sig lige omvendt. Antologien giver endvidere en bredere i dækningen af diskursanalytiske analysestrategier og helt opdaterede og lærerige introduktioner til lingvistisk diskursanalyse, som sagtens vil kunne kvalificere en traditionel hermeneutisk værklæsning.

CLAUS MØLLER JØRGENSEN, PH.D., LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET

